

N Á R O D O P I S N Á

revue

2 / 2005

NÁRODOPISNÁ REVUE 2/2005, ročník XV
(XLII. ročník Národopisných aktualit)
VYDÁVÁ Národní ústav lidové kultury, 696 62 Strážnice, ČR (IČ 094927)

REDAKČNÍ RADA: Jan Blahůšek, Hana Dvořáková, Richard Jeřábek, Eva Krekovičová, Jan Krist,
Vlasta Ondrušová, Martina Pavlicová, Karel Pavlišťík, Daniela Stavělová, Martin Šimša,
Lucie Uhlíková, Marta Ulrychová, Miroslav Válka

Šéfredaktor: Jan Krist
Redaktorka: Martina Pavlicová
Výkonná redaktorka a tajemnice redakce: Lucie Uhlíková
Výtvarná spolupráce: Dana Chatrná
Tisk: LELKA, Dolní Bojanovice

Datum vydání: 30. června 2005
ISSN 0862-8351

N Ā R O D O P I S N Ā

revue

2/2005

OBSAH

Studie

Diskursy o dětství v době post-socialismu (<i>Igor Nosál</i>)	75
„Cudzia krajina s neznámym jazykom...“. Možné hranice staroby (<i>Ľubica Herzánová</i>)	80
„Drobné, malé, neškodné“. Rodové špecifiká podnikania vo vidieckej lokalite (<i>Andrea Šalingová</i>)	93
Kořeny – genderový výzkum zaměřený na romské ženy (<i>Jana Poláková, Helena Danielová</i>)	105

Fotografická zastavení

„Púšťali na staříčka průvan...“ (<i>Helena Beránková</i>)	110

Proměny tradice

Ke vzniku a významovým proměnám označení „metlář“ (<i>Daniel Drápala</i>)	112
Chodské lidové tradice v činnosti Vladimíra Baiera (<i>Jaroslav Fiala</i>)	116

Společenská kronika

Václav Harnoš slaví pětasedmdesátiny (<i>Antonín Mička</i>)	119
Nad rovem hudce Emila Miškeříka (<i>Dušan Holý</i>)	120
Jak jsme poznali a zažili Jaroslava Juráška (<i>Jaromír Nečas, Bohumil Smejkal, Karel Pavlišťík, Dušan Holý</i>)	121
Odešel Ludvík Kunz (<i>Karel Pavlišťík</i>)	123

Diskuse

Nad televizním cyklem Folklorika (<i>Jan Blahůšek</i>)	124
Folklorika – magazín tradiční kultury (<i>Eva Abramuszkinová Pavlíková</i>)	124

Konference

Konference k počátkům našich muzeí (<i>Alena Kalinová</i>)	125
Seminář v Kollbachu (<i>Jarmila Pechová</i>)	126
Dudy a dudáci počtvrté v Rokycanech (<i>Zdeněk Vejvoda</i>)	126

Výstavy

Chvála tradice. Ohlasy folklóru v ilustraci a užité grafice (<i>Alena Křížová</i>)	128
Přehlídka evropských etnologických muzeí v Lublani (<i>Hana Dvořáková</i>)	128
Vojna smutná a veselá (<i>Marta Ulrychová</i>)	129
Národopisná expozice ve Zlíně (<i>Josef Jančář</i>)	130

Recenze, zprávy

M. Vaněk a kol.: Orální historie. Metodické a „technické“ postupy (<i>Jana Nosková</i>)	131
M. Mušínska: Hlasy předků (<i>Petr Kalina</i>)	132
J. Pospíšilová (ed.): Rajče na útěku. Kapitoly o kultuře a folkloru dnešních dětí (<i>Andrea Zobačová</i>)	133
J. Kráčmar: Tak u nás bývalo (<i>Miloš Melzer</i>)	134
J. Jeroným: Cyril Höschl – Kde bydlí lidské duše (<i>Josef Jančář</i>)	134
Sušilovský rok 2004 na Moravě (<i>Lenka Lubalová</i>)	135

Resumé

136

Reflexe změny: staré a nové diskursy

Od počátku devadesátých let 20. století se objevují v diskurzech české společnosti nové kulturní představy o dítěti jako sociální kategorii a o dětství jako sociální instituci. Dominantní kulturní model dětství z éry socialismu představuje svým způsobem vrchol vývoje modernistické konstrukce dětství vytvářený v průběhu 19. a 20. století. Dítě je v průběhu modernity do jisté míry vyvlastňováno státem ze sféry privátního rodinného života a tradiční a common sense vědění o dětech je do značné míry opanováno expertním diskursem, zejména diskursem hygieny, pediatrie a školní pedagogiky, později také vývojové a dětské psychologie. Dětství, které samo o sobě je kulturním vynálezem a objevem modernity – jak ukázal Philippe Ariès (1962), se ocitá v éře socialismu v samotném centru dozorového pole panoptikonu socialistické modernity. Dítě je primárním, protože tvárným a nevinným objektem nové moci dohledu a disciplinace, svět dětí je kontrolován diskursem kolektivní disciplinace a expertní kontroly. Dobrou ilustrací tohoto diskursu je text z dobové příručky pro rodiče a učitele:

„Několik mateřských škol a jeslí, které se otevřely v prvních letech revoluce a které V. I. Lenin nazýval klíčky komunismu, rozvinulo se do hromadné sítě předškolních zařízení. Právem se pyšníme nejen kvantitativním rozmachem, ale i principy vědeckého přístupu k výchově dětí v mateřských školách. Tyto principy se formovaly v boji s buržoazní teorií tzv. svobodné výchovy, která vychází z nesprávných představ o spontánnosti psychického rozvoje dětí a která popírá aktivní úlohu pedagoga ve formování dětské osobnosti“ (Prokofjev, M.: Společnost, rodina, škola. In: *Rodina a škola v ZSSR*. 1971, s. 9).

Foucaultovo zkoumání vývoje moci moderního dohledu nad populací na Západě 18. a 19. století a bio moci moderního státu (Foucault 1999, 2000) by mohlo vyvrcholit výzkumem reality života dětí ve společnostech státního socialismu východní Evropy 20. století. Moderní instituce dětství byla v éře Československého státního socialismu v diskursivních i sociálních praktikách ve vysoké míře podrobena monopolu centralizovaného státního dohledu nad praktikami kolektivní disciplinace

populace dětí. Ta se odehrávala jednak přímo v různých kolektivních zařízeních pro děti, jednak nepřímo prostřednictvím panujícího diskursu o dětech, který proniká i do státu obtížně přístupné intimní sféry rodinného života, především v podobě expertního poradenství poskytovaného institucemi a odborníky zdravotnického a školského systému. Svět dětství, který se stal klíčovým prostorem, v němž se plánovaný socialismus pokoušel ve jménu „vědeckého světového názoru“ tvarovat budoucí občany státu, byl takto konstruován pod tlakem dominantního diskursu státního, plánovaného a vědecky řízeného socialistického dětství jako projektu budoucnosti. Pojetí dětství je pevně spojeno s představou prostoru řízené socializace a s představou „futuresity“, která je cílem kolektivního, společenského, státního úsilí. Konec totalitárního systému státního socialismu přinesl v české společnosti jednak posílení privátního pojetí dítěte a dětství v představách veřejnosti a vlastních práv a potřeb dětí, jednak zrození nových aktérů angažujících se pro změnu instituce dětství, změny podmínek a praktik při výchově a péči o děti. Dochází k aktivizaci tzv. občanské společnosti. Vznikají četné neziskové organizace a nadace sdružující občanské aktivisty, angažované rodiče i odborníky a profesionály i samotné děti. V tomto sociálním prostoru se vynořují prvky nového emancipačního diskursu, který konstruuje děti jako aktuální lidské bytosti s autonomními právy. Diskurs „státního dohledu“ nad dětmi jako budoucími lidskými bytostmi však neztratil svou moc utvářet dnešní dětství jako kulturní model a sociální instituci. Praktiky utvářené tímto diskursem lze sledovat zejména ve sféře státem kontrolovaných institucí (veřejné zdravotnictví, školství, státní sociální politika a instituce státní sociální péče, psychologického poradenství atd.). Kulturní a sociální zkušenost dnešních lidí žijících v éře individualizace a v rizikové společnosti je však stálým zdrojem současného kulturního, sociálního a politického konfliktu kolem tématu dětství, institucionalizovaných praktik ve výchově a péči o děti, konstrukce potřeb dětí, vyjednávání práv a povinností dětí. Představa „futuresity“ je stále silně přítomným prvkem současných diskursů o dětství, ale objevuje se vedle toho nová „nostalgická“ představa o dnešním dětství.

Nové diskursivní praktiky

Co tedy nastupuje do prostoru diskursivního pole, donedávna opanovaného modernistickým diskursem dohledu? Je skutečně také v českých, moravských a slezských zemích pryč éra „výcviku“ dětí přirovnávaných k zařizovací rouře (Lipovetsky 1999, s. 186)? Na tuto otázku jsem se pokoušel nacházet odpověď v několika svých posledních výzkumech (Nosál 2002a, 2002b, 2003).

Ve svém posledním výzkumu (Nosál 2004) jsem se soustředil na diskursivní analýzu textů, které se objevily v souvislosti s „alternativními“ aktivitami nestátní organizace *Fond ohrožených dětí* na pomoc ohroženým dětem. Analýza ukázala, že vedle dominantního „starého“ diskursu státního a expertního dohledu nad dětmi jako pre-sociálními a budoucími lidskými bytostmi se rozvíjí nové diskursivní způsoby zobrazování dětí a dětství. Děti, nyní jako komunikující bytosti – subjekty, vyžadující plnou participaci v pestrých sociálních vztazích a prostor pro samostatné rozhodování. „Epocha ‚občánka‘, který má vědomí a komunikuje, je jedinečný a cítí, požaduje dialog a neustálou péči“ (Lipovetsky 1999, s. 186), zde zjevně klepe na dveře. „Diskurs osvobození“ to důrazně artikuluje a noví sociální aktéři, především nestátní organizace a sdružení (ale také někteří kritičtí odborníci a profesionální pracovníci veřejných a státních institucí), jej v post-socialistickém veřejném prostoru využívají ve svém boji za osvobození dětí ze struktur a praktik moderních kolektivních institucí dohledu (mám zde na mysli především kojenecké ústavy a dětské domovy) a za nové empatické dětství v individualizovaných formách rodinné péče. V novém „diskursu osvobození“ se dohlížené a disciplinované dětství nahrazuje konstrukcí dětství jako citového a sociálního prostoru individualizace dětí.

Použijeme-li na naše téma metaforu Zygmunta Baumana o těžké a tekuté fázi kapitalismu / modernity (Bauman 2002), pak uvidíme, že v pozorované události jde skutečně o diskursivní souboj dvou typů institucí – instituce ústavního dohledu nad dětmi z éry „těžké modernity“ se střetává se sociálními tlaky na novou „tekutou organizaci“ dnešního dětství. Někteří aktéři (Ministerstvo zdravotnictví, Společnost sociální pediatrie) ve svých výpovědích zobrazují činnost nestátních organizací jako škodlivou, ohrožující dosavadní stabilitu dětství jako moderní instituce dohledu (tak jak jsme je dosud znali) a jako činnost ohrožující ochranu dětí a uspokojování jejich

potřeb – ochranu, kterou jim dosud poskytoval jednotný a hierarchický systém dohledu sociálního (socialistického) státu se svým systémem zdravotnických a sociálních ústavů. Státem organizovaný systém medicinizované ústavní péče o opuštěné děti, výcvik a dohled nad populací dětí bez rodiny, patřil všemi svými charakteristikami k éře „těžkého stádia modernity“ sovětského typu. Tato moderní organizace prostoru dětství a způsob tvarování sociální identity dětí (po vzoru fordovské továrny či panoptikálně organizovaného vězení) se nelišila od institucí fungujících v západní verzi modernity ani v principech, kterými jsou moderní dohled a disciplinace těl a myslí, ani v dominantním postavení expertního vědění (zde biologizující pediatrie) v diskurzech o dětství. Rozdíl je jen v dosahu a rozsahu této moci moderního diskursu, kterému na Západě stále vzdorovala nedokonale kolonizovaná sféra veřejného a privátního sociálního světa. Jak píše Z. Bauman, kromě fordovské továrny jiná alternativa neexistovala a šíření tohoto modelu do každé společenské skupiny již nestála v cestě žádná vážnější překážka:

„...střet mezi socialismem a kapitalismem byl v tomto ohledu v podstatě rodinnou hádkou. Koneckonců, komunismus chtěl pouze zbavit fordovský model jeho tehdejších skvrn (nikoli nedokonalosti) – nepříjemného zmatku, který vytvářel volný trh, jenž bránil definitivnímu a totálnímu zrušení nepředvídatelnosti a nahodilosti a způsoboval, že racionální plánování nedokázalo pokrýt všechny oblasti života bez výjimky. Jak řekl Lenin, vize socialismu se naplní, až se komunistům podaří ‘spojit sovětskou moc a sovětskou organizaci řízení s nejnovějším pokrokem kapitalismu’, přičemž ‘sovětská organizace řízení’ umožňovala, aby se ‘nejnovější pokrok kapitalismu’ (což je, jak neustále opakoval, ‘vědecká organizace práce’) přelil z továren a naplnil veškerý společenský život.“ (Bauman 2002, s. 93)

Stabilita „těžké instituce dětství“ dosud v systému zajišťovaná státem střeženou sociální karanténou kolem světa dětí je narušena „nevědeckými“ a centrálně neplánovanými aktivitami veřejnosti a nestátních organizací. Dochází k jejímu znejistění, k pokusům podemlít základy a pilíře moderní instituce dětství. Útok je vede do samotného centra instituce, atakován je modernistický diskurs dohledu. V současných veřejných diskurzech je oslabována dosavadní legitimita přesvědčení o potřebě pevné hierarchie dohledu a kontroly: zpochybněna je

dosavadní role státu, odborného pediatrického vědění/péče, a dokonce erodována dosavadní role a pozice rodičovského autoritativního dohledu (nezpochybnitelné rodičovské autority, primariátu pozice a práv biologického rodiče). Děti mají být nyní od dosavadních praktik moderního dohledu emancipovány: děti, kterým jsou diskursivně přiznána práva subjektu a jsou propuštěny ze sféry specializovaného státního dohledu izolujícího prostor dětství od ostatních sfér světa dospělých. To, že se opuštěné a ohrožené děti stávají dnes předmětem diskursu a aktivit veřejné sféry, angažovaných jednotlivců, nestátních organizací a občanských sdružení, je průnik do dosavadní karantény, do systému státem kontrolované „ústavní izolace“ a do dosud výsostného „expertního území“ pediatrie: hrozí zde ztráta jednotného odborného dohledu a rizika takto erodované instituce dohlíženého dětství jsou již zde: ztráta ochranného dohledu nad dětstvím přinesl „obchod“ s dětmi, jak bylo například označeno „nestátní“ předávání dětí do adopce, organizované *Fondem ohrožených dětí*. Takto propuká boj stoupců návratu „starého režimu“ dohledu se „spasiteli“ duše dětí, aktérů utváření nového individualizovaného a subjektivizovaného dětství. Moderní instituce výcviku dětí a hegemonie diskursu dohledu se brání požadavkům o jejich „zředení“, ale návrat do nostalgických časů jistot a „těžké“ stability již není možný: boj o demontáž panoptika již vypukl i v české post-socialistické společnosti.

Globální, postmoderní dítě?

Ve všeobecném západním diskursu o dětství jsou dosud děti reprezentovány jako nevinné, zranitelné, pasivní a závislé na dospělých (mezi jinými Cunningham 1995; Jenks 1996a; James et al. 1998; Qvortrup 1990; Young 1990; Zelizer 1985). Jak to popisuje Jens Qvortrup (1990), dosud existuje tendence chápat dítě jako nástávajícího člověka (*human becomings*) spíše než již existující lidskou bytost (*human beings*). Jedná se o podobu sociální identity dětí, konstruovanou v moderním diskursu. Důvodem dominance této představy je podle Qvortrupa účel dětství, jenž je spojován se socializací; cílem je vychovat z každého dítěte efektivní pracovní sílu v oblasti ekonomické produkce a dobrého manžela / manželku a milujícího rodiče.

Tento všeobecný diskurs má své konsekvence ve smyslu vnímání toho, jak má být s dětmi, jako zranitelnými a nevinými, pasivními a závislými, zacházeno – jak

mají být socializovány. To je patrné na úrovni diskursivní praktik a jejich vlivu na širší sociální praktiky. Jak ukázal Michael Foucault, diskursivní praktiky se podílejí na utváření subjektu. Jinými slovy dítě a dětství je v podstatné míře utvářeno diskursivními praktikami. Foucaultův zájem o roli diskursu v ovládnutí moderní společnosti se orientoval na studium praktik dohledu v moderních institucích a diskursů rozvíjených ve vědeckých disciplínách (psychiatrie, medicína). Ořientoval se přitom na odhalení moci diskursu při konstituování subjektu moderního dohledu, výcviku a disciplinace. Foucaultův intelektuální odpor k totalizující a homogenizující moci normalizačního dohledu nad populací dosaženého v tak vysokém stupni až v éře modernity – díky možnostem dohledu vykonávaného moderním státem a jeho institucemi (zejména školství a zdravotnictví) – inspiroval některé současné studie o dětství k výzkumu spojení moderní moci dohledu a disciplinace s diskursy a diskursivními praktikami (Ashenden 2004; Bloch – Holmund – Moqvist – Papkewitz 2003).

Přestože tato „stará“ představa dítěte jako pasivního a závislého objektu socializace dosud v obecném veřejném diskursu převládá, objevuje se v posledních desetiletích odlišný pohled na instituci dětství, na dítě a jeho roli ve společnosti. Tuto novou „vizi“ dítěte lze identifikovat jak v některých projevech v obecném veřejném diskursu, tak zejména v expertních diskurzech; současné výzkumy a teorie (zejména ty, hlásících se k „nové sociologii dětství“) nabízejí nové (více adekvátní pohledy) na roli dítěte ve společnosti, objevují se „nové“ koncepty dětství, náhled na dítě postupuje od stádia zranitelnosti k důmyslnosti, od dřívějšího nedostatku dovedností k pozdější posedlosti schopnostmi (Young 1990, s. 41; Jenks 1996b). Objevuje se nový diskurs o dětství, který je založen na představě dítěte jako lidském tvorů již od samotného počátku. V sociologické teorii se objevuje téma kontinuity a změny instituce dětství. Podle Chrise Jenkse (1996b) se na přelomu modernity a postmodernity mění komplexní sociální konstrukce dětství. Moderní instituce dětství je nyní fragmentovaná a reformována podél různých linií v brázdách modernity. Diskurs o dětství, který byl v modernitě spojen s představou „futures“, se v různých kontextech strukturálních změn pozdní modernity vytrácí, věk individualizace a riziková společnost je spojen s novou představou: dítě není již více zdrojem budoucího, příslibem, ale je na něj nahlíženo jako na ne-

nahraditelný zdroj lásky, ale také partnerství, ve smyslu základní, nevolitelné a nezrušitelné formy vztahu. Objevuje se představa o tom, že dospělí potřebují děti jako trvalý, spolehlivý, pravdivý, nyní zastaralý poklad sociálních sentimentů, který nyní musí reprezentovat děti. Naše „nostalgie“ po zaniklých hodnotách modernity se přetavila v novém „nostalgickém“ diskursu o dětství (Jenks 1996b).

Podobně diskontinuitu a změnu v současném diskursu o dětství reflektují A. James, Ch. Jenks a A. Prout (1998/2002). Starý diskurs dítěte jako nevinné, zranitelné a závislé bytosti proměňované výchovnými praktikami v období dětství v očekávaný příslib budoucnosti je nyní alternován novým diskursem chápajícím dítě jako bytost, jako aktivní osobu se sociálním statutem, jako aktéra se svými právy.

Vedle změny instituce dětství je dalším teoretickým rámcem významným pro výklad změn v současné dětství teorie sociálních hnutí, politizace sociální a eroze tradiční sféry politiky (McAdam 2000; Swidler 2000; Beck 1992, 2002; Marada 2003). Eroze kontrolní moci moderního státu v podmínkách soudobé individualizující se společnosti (Beck, 1992, 2002; Bauman 2002, 2004) mění kontext, v němž se utváří dnešní instituce dětství. Podle Ulricha Becka se politika kontroly a utváření rozhodnutí přesouvá od politických institucí moderního státu – tradičního centra politického života – směrem ke sféře „subpolitiky“. Zde přebírají politickou iniciativu stále více aktivní občanské iniciativy, nová sociální hnutí, ale také profesní sdružení či soudy, které artikuluji a obhajují četné partikulární zájmy, ale především identity různých členů soudobé individualizované společnosti. Postupující demokratizace dostoupila do éry, kdy praktické naplnění dosud formální práv fakticky marginalizovaných sociálních skupin se staly základem politických aktivit četných sociálních aktérů ve sféře „subpolitiky“. Tak je s utvářením instituce dětství v dnešní společnosti spojen diskurs dětských práv a potřeb, který používají noví aktéři ze sféry (sub)politiky, zejména četné občanské iniciativy a hnutí (Beck 1992; Beck – Beck-Gernsheim 2002). Občanské iniciativy a hnutí využívají samozřejmě struktury příležitostí moderní demokracie, využívají možnosti mobilizace zdrojů (získávání stoupenců). Jejich úspěch či neúspěch by však bylo možno plně vysvětlit až zavedením pojmu „kulturální rámování“ (cultural framing) (McAdam 2000; Swidler 2000), které umožňuje

popis a vysvětlení úspěchu občanských iniciativ a hnutí metodami kulturálně orientované analýzy, zejména analýzy diskursů

Soudobá teorie tedy identifikuje nový trend v západním diskursu, změnu v diskursivní konstrukci instituce dětství, nový způsob reprezentace a konstrukce sociální identity dětí v současných pozdně moderních společnostech Západu (Jenks 1996b; James – Jenks – Prout 1998/ 2002; Qvortrup 1990; Young 1990). Taktéž identifikuje změnu povahy institucí a nové aktéry utvářející kulturní a politické významy v pozdně moderních společnostech (Beck 1992; Beck – Beck-Gernsheim 2002; Bauman 2002, 2004).

Na rozdíl od všech západních demokratických společností, česká společnost má za sebou specifickou sociální zkušenost z období stalinského a později „reálného“ socialismu, v němž výkon centralizované moci státu nad každodenností hrál nesrovnatelně větší roli. To otevírá prostor pro otázky: Jak se tato zkušenost odráží v diskurzech o dětství v post-socialistické současnosti (devadesátá léta 20. století a počátek 21. století)? Může být uplatněna teorie západních sociologů dětství o změně diskursu, objevu „nového diskursu“ (*child as human beings*) jako relevantní výkladové schéma také pro vysvětlení povahy a funkce instituce dětství a praktik jednání s dětmi v současné české společnosti? Můžeme-li „nový diskurs“ a nové aktéry identifikovat také v českém kontextu, jakými konkrétními obsahy (praktikami, reprezentacemi) lze „nový diskurs“ popsat, jaké diskursivní praktiky a jaké způsoby kulturního rámování používají „noví aktéři“ ve sféře dětství, neziskové organizace a občanská hnutí?

Tento text vznikl jako součást mého výzkumného projektu *Diskursy o dětství: případy občanských iniciativ na pomoc ohroženým dětem*, který je realizován v rámci výzkumného záměru *Reprodukce a integrace společností* realizovaného v IVRIS na Fakultě sociálních studií MU v Brně.

Poznámky:

1. Tento text vznikl jako součást mého výzkumného projektu „Diskursy o dětství: případy občanských iniciativ na pomoc ohroženým dětem“, který realizuji v rámci výzkumného záměru „Reprodukce a integrace společnosti“ realizovaného v IVRIS na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně.
2. Korespondenci prosím zasílejte na e-mailovou adresu: nosal@fss.muni.cz

Literatura:

- Ariès, P.: *Centuries of Childhood*. London: Jonathan Cape 1962. [Orig. *L'Enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*. Paris: Librairie Plon 1960]
- Ashenden, S.: *Governing Child Sexual Abuse. Negotiating the Boundaries of Public and Private, Law and Science*. London – New York: Routledge 2004.
- Bauman, Z.: *Tekutá modernita*. Praha: Mladá fronta 2002. [Orig. *The Liquid Modernity*. London: Polity Press 2000]
- Bauman, Z.: *Individualizovaná společnost*. Praha: Mladá fronta 2004. [Orig. *The Individualized Society*. London: Polity Press 1999]
- Beck, U.: *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Routledge 1992. [Orig. *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt/M. 1986, česky: Riziková společnost: na cestě k jiné moderně. Praha: Sociologické nakladatelství 2004]
- Beck, U. – Beck-Gernsheim, E.: *Individualization. Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*. London: Sage Publications 2002.
- Bloch, N. M. – Holmund, K. – Moqvist, I. – Papkewitz, S. T. (eds.): *Governing Children, Families, and Education. Restructuring the Welfare State*. New York: Palgrave Macmillan 2003.
- Cunningham, H.: *Children and Childhood in Western Society since 1500*. New York: Longman 1995.
- Foucault, M.: *Vůle k věděni. Dějiny sexuality I*. Praha: Herrmann & synové 1999. [Orig. *La volonté de savoir. Histoire de la sexualité, tome I*. Paris: Gallimard 1976]
- Foucault, M.: *Dohlížet a trestat. Kniha o zrodu vězení*. Dauphin 2000. [Orig. *Surveiller et punir: naissance de la prison*. Paris: Gallimard 1975]
- James, A. – Jenks, Ch. – Prout, A.: *Theorizing Childhood*. Cambridge: Polity (1998) 2002.
- Jenks, Ch.: *The Postmodern Child*. In: Brannem, J. – O'Brien, M. (eds.): *Children in Families*. London: The Falmer Press 1996, s.13-25.
- Lipovetsky, G.: *Soumrak povinnosti. Bezbolestná etika nových demokracických časů*. Praha: Prostor 1999. [Orig. *Le crépuscule du devoir. L'éthique indolore des nouveaux temps démocratiques*. Paris: Gallimard]
- Marada, R.: *Kultura protestu a politizace každodennosti*. Brno: CDK 2003.
- McAdam, D.: *Culture and Social Movements*. In: Crothers, L. – Lockhart, Ch. (eds.): *Culture and Politics. A Reader*. New York: St. Martin's Press 2000.
- Nosál, I.: a) *Sociální konstrukce dětství v biografických vyprávěních: dětství mezi socialismem a post-socialismem*. In: Plaňava, I. – Pilát, M. (eds.): *Děti, mládež a rodina v období transformace*. Brno: Barrister & Principal 2002, s. 190-200.
- Nosál, I.: b) *České dětství v kontextu socialismu a post-socialismu: diskursy a reprezentace*. In: Sociální studia. Sociologie jako umění Možného. Brno: Fakulta sociálních studií MU Brno 2002, č. 8, s. 53-75.
- Nosál, I.: *Diskursy a reprezentace dětství ve věku nejistoty*. In: Modernizace a česká rodina. I. Brno: Barrister and Principal 2003, s. 177-188.
- Nosál, I.: *Diskursivní re-konstrukce dětství: mezi nostalgii a nejistotou*. In: Nosál, I. (ed.): *Obrazy dětství v dnešní české společnosti*. Studie ze sociologie dětství. Brno: Barrister&Principal2004, s. 169-201.
- Qvortrup, J.: *Childhood in Europe: a New Field of Social Research*. In: *Growing Up in Europe*. Chisholm, L. – Büchner, P. – Krüger, H. – Bois-Reymond, M. (eds.): Berlin – New York: Walter de Gruyter 1995.
- Qvortrup, J.: *Childhood as a Social Phenomenon: An Introduction to a Series of National Reports*. Barndomsprojektet. Esbjerg: University Centre of South Jutland 1990.
- Swidler, A.: *Cultural Power and Social Movements*. In: Crothers, L. – Lockhart, Ch. (eds.): *Culture and Politics. A Reader*. New York: St. Martin's Press 2000.
- Young, B. M.: *Television Advertising and Children*. Oxford: Clarendon Press 1990.
- Zelizer, V.: *Prizing the Priceless Child*. New York: Basic Books 1985.

Čo je staroba? Kedy je človek starý? Napriek početným snahám medicíny, psychológie, filozofie či religionistiky o určenie hranice staroby sa stále nepodarilo nájsť uspokojivú odpoveď, hoci množstvo rôznych výskumov a publikovanej literatúry o problematike starnutia a staroby v 20. storočí sa pomaly stáva neprehľadným. V príspevku sa venujem problému, ako som sa hľadala hranicu, odkedy je človek starý a prečo je to zložité. Hranicu som sa pokúšala nájsť pri uvažovaní o vymedzení skupiny ľudí, ktorej sa venujem vo svojom výskume. Táto snaha ma viedla ku štúdiu rôznych prístupov a možných definícií staroby vedami o spoločnosti a kultúre.² Môj výskum je založený na štúdiu písomných autobiografických textov s tematikou staroby a starnutia, ktoré napísali obyvatelia Viedne a Bratislavy v rokoch 1998-2001.³ Vychádzam preto najmä zo zápiskov samotných autorov a autoriek a snažím sa nájsť v duchu biografickej interpretatívnej metódy – BIM (Breckner 1998) prepojenie s niektorými všeobecnými konceptmi, ktoré sú potrebné pre opis a vysvetlenie iných prípadov.⁴

Určiť hranicu staroby sa stalo ešte zložitejším najmä od poslednej štvrtiny 20. storočia, v spoločnosti narastajúcej individualizácie, fragmentovaných životopisov,⁵ v spoločnosti vzrastajúceho kultu mladosti a inštitucionalizácie smrti, ktorá ju viac-menej odstránila ako každodennú skúsenosť človeka. Tak sa staroba v zmysle definitívneho konca vo verejnom diskurze akoby stala náhradou za smrť: všetci chcú zostarnúť, ale nikto nechce byť starý.⁶

Francúzska filozofka Simone de Beauvoir po prvýkrát uverejnila svoju esej *Das Alter* v roku 1970,⁷ lebo chcela prelomiť tabu hovorenia o starobe, ktoré sama pociťovala, keďže jej ostatní, najmä mladší známi a priatelia hovorili, že „staroba nejestvuje. Existujú len viac alebo menej mladí ľudia, to je všetko“.⁸ Ani ona sama sa však nepokúša starobu nejako definovať. Skonštatovala len, že medzi všetkými realitami je staroba tou, ktorú vo svojom živote najdlhšie považujeme za čisto abstraktnú predstavu.

Vychádzala som z predpokladu, že staroba ako špecifická doba života⁹ je sociálnym i kultúrnym konštruktom nadobúdajúcim v každom historickom období iné formy. My ju poznáme najmä v podobe inštitucionalizovanej prostredníctvom dôchodkového veku.

Napriek tomu i pre autorov, ktorých biografie som skúmala vo Viedni i v Bratislave, nebolo jednoduché nájsť hranicu staroby. Ako píše Beatrix Fischer (1935, 64 ročná) v sprievodnom liste k textu o zážitkoch v starobe: „Kedy sa pre Vás, vážené dámy a páni, začína staroba? Raz som niekde čítala, že staroba sa začína vo veku 64 rokov, inokedy niekto spomínal, že už v päťdesiatke môže byť človek považovaný za seniora!“¹⁰

Kratučká sekvencia nás upozorňuje na myšlienku, že „niekde čítala“, takže sa odvoláva na autoritu písaného slova, ktoré si ona sama cíti ako pisateľka rozsiahlych denníkov a iných textov. Mohli by sme teda predpokladať, že v autobiografických textoch nájdeme častejšie odvolanie sa na literatúru, pri hľadaní rastru, meradla, všeobecných fáz života. Tí, ktorí sa venujú písaniu, sa zväčša venujú aj čítaniu. Ďalej Beatrix F. uvádza hranicu konkrétneho kalendárneho veku, podobne ako mnohí iní. Práve naň sa sústredím v nasledujúcom texte.

Ťažkosti pri hľadaní a nachádzaní definície hraníc staroby môžu súvisieť s tým, že individuuum môže mať naraz hneď niekoľko vekov, ktoré síce nemusia znamenať diametrálne odlišné výsledky v oblasti vnímania veku, ale v základných črtách sa trochu odlišujú. Jedinec môže mať alebo mu môže byť pripisovaných v deň, kedy dosiahne určitý vek (deň určitých narodenín), ktoré sa udávajú v rokoch a sú spojené s kalendárom (závisia od neho), aj vek biologický, ďalej vek osobný (na ktorý sa on sám cíti) alebo sociálny (určený legislatívou, ale aj verejnosťou/okolím), či dokonca niekoľko sociálnych vekov (napríklad plnoletosť, odchod do dôchodku), no a napokon je tu ešte vek subjektívny (ktorý je najťažšie určiť, lebo je nadčasový).¹¹

Hranica určená vekom

VEK KALENDÁRNY ALEBO CHRONOLOGICKÝ

„Jozko, užívajte si a veľa, lebo po 55-ke už nebudete môcť!?' A TO BOL OKAMIH, NA KTORÝ SOM ČAKAL.“ Jozef F. (1939, 62 ročný) čakal vo svojich 30 rokoch na vek, kedy by sa mal stať starým. Formou sekvencie je rozprávanie, v tomto prípade o výnimočnom okamihu, zviazané s konkrétnym časom a osobami, ktoré má význam i pre súčasnosť. Nemá však taký

náboj ako napríklad argumentácia. Súvisí možno s tým, že účasť Jozefa je pasívna, čaká, ako sa bude cítiť, keď bude mať 55 rokov. Bude sa cítiť starým, alebo sa nebude cítiť starým? Je varovanie staršieho skúsenejšieho kolegu dôležité pre určenie veku človekom samotným? Betty Friedan (1993, s. 13) na základe biografického výskumu so ženami hovorí, že naše fyzické vnímanie rôznych podnetov je ovplyvnené očakávaním, ktoré od toho momentu a podnetu máme na základe získaných vedomostí, rôznych stereotypných predstáv a rôznych zdrojov. Ak teda podľa tohto konceptu budeme očakávať, že v starobe sa máme cítiť slabí a „nebudeme môcť“, tak sa s veľkou pravdepodobnosťou podobných pocitov aj dočkáme.

Vek človeka – vek kalendárny, chronologický, ktorý býva veľmi často identifikovaný s vekom biologickým, predstavuje zdanlivo najjednoduchšiu hranicu, ktorá sa ponúka ako prvá. Zdanlivo jednoduchou preto, že je hranicou príliš tvrdou. Podľa tohto prístupu je celý systém – založený na všeobecne používaných stupňoch ako napríklad detstvo, mladosť, stredný vek a staroba a podobne – založený na predpoklade, že roky plynúce po narodení súvisia s príslušným telesným vývojom a vývojom osobnosti. Je však celkom zrejmé, že sa osoby v rovnakom chronologickom veku nesprávajú navlas rovnako. Neexistuje typ 30-nika, 40-nika alebo 70-nika.

Okrem toho nás dejiny upozorňujú na rozdiely v určovaní hraníc staroby v priebehu stáročí, hoci podľa Christopha Conrada (1994, s. 20) by priemerne vzdelaný človek, obyvateľ niektorého z európskych miest v minulosti nezáváhal, ak by sme sa ho spýtali na rozdelenie života do fáz/období alebo na hranicu staroby. Jeho odpovede by sa však v rôznych obdobiach líšili – v období stredoveku by hranicou bol vek 35 rokov, v 17. storočí stúpol na vek 50 rokov.

Pokusy zobrazit' životné skúsenosti do odstupňovaných fáz sú pravdepodobne také staré ako samotné zaoberanie sa starobou a starnutím. Ponúkajú totiž možnosť orientácie, schému, ktorá robí nepredvídateľný priebeh ľudského života predstaviteľným, približuje ho obyčajnému človeku a zároveň ho poučuje, ako by sa mal chovať. Už od antických dôb vieme, že sa človek snažil nájsť schému periodizácie života. V rôznych obdobiach využíval rôzne systémy (systém štyroch ročných období, siedmich planét, siedmich dní v týždni a pod.), ktoré súviseli s prírodnými javmi a rôznymi mýtmi (teória telesných teutín, koleso šťastia, koleso Fortuny...). (Schenda 1983)

SCHODY / STUPNE ŽIVOTA

Obrazové stváranie schodov či stupňov života vzniklo z podobných pohnútok a predstavuje špecifické znázornenie fáz ľudského života. Vyvinulo sa v 16. storočí a čiastočne pretrvalo až do súčasnosti. Má svoj pôvod v dôraznom upozorňovaní na ničotnosť a pominuteľnosť ľudského života, ktoré súviselo s kresťanskou vierou. Jeho úlohou bolo primäť ľudí k rozmyšľaniu nad životom, pominuteľnosťou, smrťou a Posledným súdom.¹² Vďaka rozširujúcemu sa vynálezu knihtlače sa z Holandska a stredozápadnej Európy postupne dostalo do celej Európy a medzi širšie masy – aj vďaka osvietenstvu a alfabizácii obyvateľstva – najskôr predovšetkým v mestách. Z litografií a obrázkových hárkov/listov sa zobrazenia presunuli aj do roľníckych/sedliackych kalendárov, na kachlice pecí a inde.¹³ (Viz obrázok)

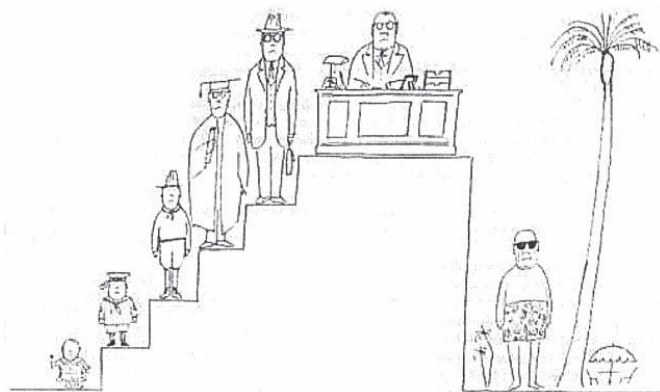
Schody/stupne života.

Zdroj: webdoc.sub.gwdg.de/.../2003/papier/html/a1ab.htm (10.5.2005)

Schody života začínajú narodením človeka a v dekadach zobrazujú jednotlivé fázy – stupne života. Vrcholia piatou dekadou, za ňou zostupujú po dekadach postupného úpadku až ku smrti v desiatej dekáde. Často sú doplnené (najmä v neskoršom období) aj rôznymi vtipnými či vážnymi veršíkmi, ktoré popisujú jednotlivé fázy. Zaujímavé je, že v dobách vzniku schodov života bola hranica 100 rokov pre drvivú väčšinu obyvateľstva nedosiahnuteľná. Oveľa pravdepodobnejšie mnohí dosiahli hranicu 5. dekad, teda zomierali „na vrchole“ svojho života.

V 19. storočí sa snažili vyhovieť ideálu meštianskej rodiny, ako píše Rudolf Schenda, upevnili tak model stú-

pajúceho a klesajúceho statusu v súvislosti s vekom: „obrázok na ľavej strane vyžaruje sociálny optimizmus – šancu na vertikálnu mobilitu pre každého, na pravej strane je vykreslený deficitný model starnúceho človeka, ktorý podporuje predsudok, s ktorým musia sociálni gerontológovia bojovať dodnes.“ (Schenda 1983, s. 22) Pretrvávajúcu popularitu zobrazovania stupňov života v 19. storočí vysvetľuje Cornelia Will (1983, s. 73) nevôľou a pohodlnosťou ľudí hľadať nový spôsob vysvetlenia neustále sa opakujúceho cyklu a pravidelného rytmu pôrodov, postupného starnutia a smrti. Od dôb svojho vzniku obsahovali schody života výchovný a religiózny motív, ale aj čisto rozprávačský, estetický motív a motív zábavy. Dnes majú zobrazenia často formu kreslených vtipov s tematikou sarkastického zobrazenia statusového myslenia a sústredenia sa na prestíž (pozri obrázok č. 2).¹⁴

Posolstvo stupňov/schodov života ovplyvňuje vnímanie staroby dodnes a najvyšší stupeň – teda 50 rokov predstavuje vrchol života, obdobie, keď sa o slovo začne hlásiť nasledujúca generácia. Malo by to byť obdobie predávania sociálnej a hospodárskej moci mladším. V rôznych podobách sa jeho reziduá pretavili i do autobiografických textov, ktoré napísali rovnako Viedencania ako aj Bratislavčania.

Edith Kurzmann (1935, 63 ročná) „Kedy som sa cítila po prvýkrát „stará“? Tak to bolo v deň mojich štyridsiatych narodenín! Nevieť preč, ale počas mojich narodenín bývajú moje slzné žľazy vždy ľahko rozdráždené, no v tento deň boli už od rána pripravené plakať na požiadanie! Cítila som sa stará, lebo odteraz už sa v dialke čítala päť-

desiatka! Napokon som si navravela, že „stredovek“ je celkom pekný vek, lebo deti sú už „veľké“, a tak budem mať viac času na seba. Keď potom po desiatich rokoch prišla obávaná päťdesiatka, môj strach z nej sa rozplynul! Možno i preto, že sa medzičasom osud na mne poriadne vybúril!“¹⁵

Niekoľko momentov v tejto sekvencii – po prvýkrát sa cítila stará pri svojich štyridsiatych narodeninách pri vidine „päťdesiatky“ ako istej a bližšie sa hranice staroby. Ďalšou témou je snaha o vyrovnanie sa s vplyvom verejného diskurzu, možno i médií, ktoré radia, ako sa pripraviť na starobu a aktívne žiť, najmä v období „mladej staroby“ (o ktorej budeme hovoriť nižšie), ktorá sa Edith K. týka a ktorý ona sama nazýva „stredovekom“ (v zmysle stredného veku). Vystupuje tu aj moment individualizácie staroby, pri ktorom sa kladie dôraz „na čas pre seba“ v zmysle konceptu „získaných, či vyhraných rokov“ Artura E. Imhofa (1981), ktorý hovorí o tom, že v porovnaní s minulosťou majú v súčasnosti ľudia v Európe po odchode do dôchodku neporovnateľne viac „voľného času“, ktorý vyplňajú rôznym spôsobom.

Prostredníctvom vytvárania celostnej osobnostnej identity (stále je to ona, tá istá osoba), ktorá jej umožňuje zapracovať všetky zvraty a zlomy v jej nasledujúcom životopisnom rozprávaní, tak stráca strach pred obávanou hranicou. Pripravuje nás na nasledujúcu pasáž, ktorá obsahuje spomínané zlomy súvisiace so zotrením pôvodného významu čísla „50“ ako hranice staroby. Naznačuje tak, že pôvodnú predstavu môže prežívaný život meniť a iné hranice nadobudnú väčší význam.

Mária X. (1939, 62 ročná) (rukopis): „Keď som oslavovala štyridsiatku, bola som ešte v plnej sile. Nič mi nevadilo. Zvládla som prácu v záhrade aj v robote. Som bývalá učiteľka na strednej škole. S manželom som sa zúčastňovala rôznych spoločenských aj politických akcií a vôbec mi nezišlo na myseľ, že začínam už obdobie, kedy u žien začína menopauza. Ale do 50-tych rokov som ešte naplno žila životom zamestnanej ženy. Boli to snáď najkrajšie a najplodnejšie roky môjho života.“

Po 50-ke som išla do cudziny na 2 a pol roka. Po návrate domov prišlo k zmene politických udalostí a ja som sa ocitla pred dôchodkom. Vtedy som si uvedomila, že už chválabohu som stará a mňa sa tieto zmeny netýkajú, ale neskôr som si hovorila – bohužiaľ. Ved' ešte veľa dobrého by som mohla urobiť. V čase týchto zmien a odchodu do dôchodku mi zomrel manžel.“

Aj v tomto prípade predstavuje „päťdesiatka“ bod, na ktorý sa viaže staroba. Mária spája pracovné nasadenie v zamestnaní aj v rámci hobby s aktivitou, „plnou silou“, produktivitou, ktoré sa približne v jej päťdesiatich rokoch končia. Dôležitými súvislosťami, ktoré prispeli k pocitu staroby, sú viaceré udalosti (zmeny v spoločnosti i smrť manžela) a telesné zmeny, hoci len naznačené.

Mohli by sme ju označiť za príslušníčku tzv. „strategickej generácie“ (označenie vo verejnom diskurze); pre jej niektorých príslušníkov bolo v čase Nežnej revolúcie v roku 1989 neskoro začínať novú kariéru, ale príliš skoro na odchod do dôchodku. Ďalšou možnosťou by pre ženu ako Mária X. bola práca na čiastočný úväzok, ona sa rozhodla pre odchod do dôchodku, jej váhanie odráža úvaha v posledných vetách.

Problematiku schodov/stupňov života odstupňovaných po desiatkach by som chcela uzavrieť nasledovne: mohlo by ísť o samotný zvyk považovať a oslavovať okružle výročia ako významnejšie ako iné. Číslo „desať“ je symbolom završenia a dokonalosti ... zakotvený prakticky vo všetkých kultúrach sveta, kde sa začalo počítať na prstoch.“ (Biedermann 1992, s. 53) Vek, bod, ktorý autori a autorky vnímajú ako hranicu staroby, sa relativizuje v súvislosti s predlžovaním predpokladaného i reálneho veku dožitia sa; je pravdepodobné, že keby mladšia skupina súčasných starých autorov mala možnosť napísať rovnaký alebo podobný text napríklad o desať rokov neskôr, zvolili by iný termín alebo inú udalosť ako hranicu staroby. Ako hovorí Gabriele Rosenthal (1995, s. 142), biografické zvraty s dodatočnou, neskoršou biografickou relevanciou sa tvoria prostredníctvom biografických procesov, pod vplyvom ktorých autor cíti potrebu znovu interpretovať svoj životný príbeh. Pri tejto reinterpretácii sa mu môžu zdať dôležitými zážitky alebo zvraty, ktoré dovtedy mohli považovať za málo relevantné.

INÉ KALENDÁRNE HRANICE

Okrem stupňou života existujú mnohé iné delenia starých ľudí do rôznych vekových skupín podľa rôznych kritérií. Podľa WHO definície patria ku skupine starších ľudí osoby medzi 60 a 75 rokom života, ľudia medzi 75 a 90 rokom života sú nazývaní starými, ľudia medzi 90 a 100 veľmi starými a napokon ľudia nad 100 rokov dlhovekými.

Alan Pifer (1986) navrhuje výraz „tretia štvrtina života“ pre všetkých ľudí nad 50 rokov. Kritickým bodom pri

prísnom pohľade praktickej matematiky by mohol byť fakt, že takto necháva päťdesiatnikom čas života len do veku 75 rokov (alebo 25 rokov na to, aby stihli zomrieť...).

Herman Bausinger (1998) či Hans Peter Tews (1979) delia starých ľudí na tzv. mladých starých a starých starých a táto definícia približne korešponduje s rozdelením na „tých, čo chodia pomaly“ (*slow-goers*) – medzi 70-80 rokmi a „tých, čo nechodia“ (*non-goers*) – nad 80 rokov v anglicko-jazyčnej literatúre (napr. Neugarten 1974). V skupine „mladých starých“ na konci 20. storočia sa predpokladá vyššia miera aktivity a väčšia variabilita životných štýlov ako pri „starých starých“. Mladí starí predstavujú skupinu aktívnych seniorov, ktorí využívajú výhody dôchodkových systémov v Európe (cestujú, chodia do kúpeľov, na koncerty, do divadla a pod.). „Starí starí“ sú považovaní za nechodiacich, či málo pohyblivých, ktorých samostatné aktivity sú do značnej miery obmedzené, až po úplne nevládných ľudí odkázaných celkom na pomoc iných.

Vekom je určené i spomínané odlišné starnutie jednotlivých kohort s vlastnými generačnými životnými štýlmi (Gilleard – Higgs 2000), pričom najmä sociológovia zdôrazňujú potrebu uvedomiť si rozdiely medzi generáciami a kohortami. Existujú rôzne definície týchto pojmov, často sa zamieňajú, najčastejšie sa používa pojem generácia i pre označenie kohorty. Kohorta definuje osoby v rámci populácie určitého ohraničeného geografického priestoru, ktoré sa narodili v určitom období, zažili rovnaké historické udalosti a žijú v približne rovnakom časovom odseku.¹⁶ Pojem generácie používam v zmysle definície na základe rodinného cyklu a pozícií osôb v ňom (generácia otcov, dcér atď.). Ľudia narodení v rámci jednej kohorty môžu byť príslušníkmi rozličných generácií v rámci svojich rodín.

Na druhej strane stojí spomínaný názor, že nielen kalendárne dáta určujú, aký život prežijú jednotlivé kohorty. Do hry vstupujú aj aspekty rodové, rodinného zázemia, pôvodu, náboženského a politického presvedčenia, ktoré ovplyvňujú život človeka viac ako ich rok narodenia (pozri aj Dressel – Müller 1996).

Princíp rozdelenia na mladých starých a starých starých je kritizovaný aj z iného dôvodu: napriek tendencii vnímať v odbornom diskurze starobu pozitívne, o čo sa sociálna gerontológia snaží a odraz vo verejnom diskurze sleduje najmä v ostatných rokoch, ozývajú sa z ich strany aj kritické hlasy. Aj keď starí ľudia už nie sú vnímaní ako

jedna homogénna skupina, je otázne, či ideálny obraz staroby, ktorý predstavujú mladí starí, skutočne zodpovedá novému vnímaniu staroby v spoločnosti. Znovu totiž dochádza k tvorbe stereotypov – tentokrát síce na prvý pohľad pozitívnych,¹⁷ ale predsa len často zachádzajúcich do extrémov. Preto ich britský sociológ Andrew Blaikie nazýva tyranizujúcim imperatívom (1999, s. 209). Okrem toho sa sociálni gerontológovia obávajú problému diskriminácie mladých starých ako parazitov spoločnosti. Tento problém sa však už netýka definície staroby samotnej, skôr vzťahu medzi kohortami a generáciami v rámci tzv. „zmluvy medzi generáciami“ o solidarite a starostlivosti o najstarších členov spoločnosti.¹⁸ Napokon ešte sociálni gerontológovia varujú: sústredenie pozornosti na mladých starých znamená presunutie stereotypných predstáv a negatívneho vnímania staroby na druhú, zostávajúcu skupinu – starých starých, takže sa vlastne nič nemení. Myslím však, že aj upozornenie na heterogenitu staroby pomocou rozdelenia na rôzne vekové skupiny má vplyv na jej vnímanie, a teda ho mení. Znamená totiž, že aj život príslušníkov, členov skupiny „starých starých“ môže byť rôznorodý.

Vek penzijný

Penzijný vek je jedným zo sociálnych či verejných vekov človeka. Je tvrdou, hoci v každej krajine odlišnou hranicou, ktorý je definovaný legislatívou jednotlivých krajín. Využívajú ho často demografi pri vytváraní štatistík, keď chcú určiť podiel starých ľudí v spoločnosti, ľudí v tzv. postproduktívnom veku. Ako hranicu staroby ho využívajú najmä demografické či štatistické práce, z etnografov napríklad Andrea Onderčaninová (1990). Bádajúci tak vymedzujú vekovú skupinu starých ľudí v súvislosti s ich pracovnou aktivitou v rámci hlavného zamestnania. Takto vynechávajú napríklad prácu v domácnosti, ktorá sa týka najmä žien. Práve skúmaná skupina žien najmä v Rakúsku a vo Viedni napríklad nikdy nemusela pracovať mimo domácnosti, preto by táto definícia v ich prípade pravdepodobne nepomohla určiť hranicu staroby. O dôchodkovom veku ako o hranici staroby by sme ešte museli brať do úvahy aj rozdiely medzi jednotlivými povolaniami, takže by sme k jednotnej hranici ani nedospeli.

Príkladom, keď sa dôchodkový vek stáva hranicou, pri ktorej sa človek cíti starý, je Viedenčan Erwin Toch (1928, 71ročný): „*Prirodzene som sa cítil v roku 1978 spolu s ďalšou tisíckou vtedy päťdesiatročných, veľkou*

politikou' opečiatkovaný ako ,starý'. Bolo to v čase redukcie zamestnancov, ktorým sa malo prispieť k umelému znižovaniu počtu nezamestnaných ľudí tak, že nás poslali do predčasnej penzie (bez toho, aby na verejnosti toto bolo považované za problém – diskusia až prednedávnom, keď je jasné, že sa sociálne poistenie s týmto problémom nevie vysporiadať!) Osobne sa ma to dotklo tak, že koncom roku 1978 som dostal výpoveď zo zamestnaneckého pomeru s relatívne dobrým zárobkom z dôvodu šetrenia.“¹⁹

V tejto sekvencii dôchodkový vek ako hranica spája s „opečiatkovaním“ inými. Koncom sedemdesiatych rokov sa vďaka opatreniam súvisiacim s vtedajším demografickým vývojom v Rakúsku začalo pristupovať k dobrovoľnému či nútenému predčasnému odchodu starších zamestnancov do dôchodku kvôli zníženiu nezamestnanosti v Rakúsku (v súvislosti s nástupom kohorty „baby boomu“ päťdesiatych rokov 20. storočia do práce). Reakciou Erwina T. by mohlo byť, že bude pracovať i naďalej, alebo sa zmieri s odchodom do dôchodku a bude sa venovať svojim záľubám, či svojej rodine. Istý moment pri jeho rozhodovaní by mohla na jednej strane zohrávať výška jeho príjmov v penzii, jeho zdravotný stav (príp. zdravotný stav jeho manželky), miera oddanosti jeho záľubám i vôľa naďalej pracovať.

Erwin T. komentuje i situáciu a problémy, ktoré predčasný odchod do dôchodku predstavuje pre súčasný stav a dôchodkové poisťovne, i tu by sme mohli vidieť súvis s jeho rozhodnutím sa práve pre túto hranicu staroby.

Anna Š. (1940, 61 ročná) (rukopis) vníma odchod do dôchodku podobne:

„Kedy som sa začala cítiť stará... Myslím, že to bolo po odchode do dôchodku, kedy sme sa obe s pani doktorkou rozhodli, že odídeme spoločne. Ona už mala šesťdesiat rokov, ja síce len päťdesiatštyri, ale chcela som ísť spolu s ňou. Obe sme to hneď potom trpkou oľutovali, keď sme zistili, že z nášho dôchodku sa nedá vyžiť.“

Sekvenciou je rozprávanie, autorka vo svojom texte dodnes (resp. do dátumu vzniku textu) nie je zmierená so svojou finančnou situáciou. Dôchodkový vek znamená pre ňu vek, keď si uvedomila, že odišla z práce a najšť si novú v jej veku nebude ľahké. Pracovala po odchode do dôchodku dva roky ako vrátnička a skúšala i iné práce na čiastočný úväzok. Problém spočíval i v zdĺhavej chronickej chorobe, s ktorou bojovala od mladosti a ktorá sa i v jej texte stáva „témou života“, ktorá argumentačne súvisí so všetkými jej rozhodnutiami v živote.

Odchod do dôchodku vníma časť autorov a autoriek ako prvú fázu uvedomenia si staroby, ktorá však nemusí byť definitívna. Pre mnohých dôchodcov predstavuje v prvom momente pevnú hranicu, pre niektorých možno dokonca šok,²⁰ z ktorého sa im úspešne či menej úspešne podarí dostať. Tento moment nás upozorňuje na postupné starnutie, rôzne fázy a hranice staroby, ktoré môžu splynúť do kratšieho časového úseku, alebo byť vnímané ako postupné v rámci dlhšieho úseku.

Ďalším momentom by mohol byť rozdiel medzi mužmi a ženami vo vnímaní dôchodku ako hranice staroby v súvislosti s ich spoločenskými rolami, v rámci tohto delenia ešte i rozdiely medzi ženami v Bratislave a vo Viedni v súvislosti s vnímaním zamestnanosti a pozíciou žien v domácnosti v oboch krajinách. Ďalej nás texty upozorňujú i na prípadné rozdiely medzi viedenskými a bratislavskými dôchodcami z hľadiska rozdielnej výšky dôchodkov, ktorá je v Bratislave navyše skomplikovaná rýchlym rastom cien, a tak poklesom reálnej hodnoty peníží v období, ktoré zahŕňa môj výskum.

Hranica nie je určená konkrétnym vekom (subjektívne vnímanie hranice staroby)

Odpoveď na otázku, keď človeka môžeme nazvať starým, sa teda nezakladá len na kalendárnych dátach. Ide o tzv. osobný vek (Laslett 1995, s. 63), vek či skôr obdobie, ktoré v priebehu svojho života považuje muž, žena či dieťa za dosiahnuté – ako napríklad staroba, bez ohľadu na vek kalendárny.

Problém vyplýva z duality „prirodzenosti“ starnutia: na jednej strane stoja biologické, psychologické a kognitívne faktory individuálneho starnutia, na strane druhej fakt, že jedinec je narodený a socializovaný v istom kultúrnom prostredí, doba, do ktorej sa narodí, ovplyvňuje jeho vnímanie staroby a starnutia. Andrew Blaikie v tejto súvislosti pri hľadaní hranice staroby uvádza dva základné koncepty. Prvým je sociálny konštrukcionizmus, ktorý odmieta názor, že starnutie je prirodzenou biologickou črtou človeka. Argumentuje, že každá individuálna skúsenosť človeka je do veľkej miery určovaná socio-kultúrnymi faktormi. Staroba nadobúda v rôznych historických obdobiach a rôznych kultúrach rôzne konotácie. Významnú funkciu v tejto koncepcii zohráva najmä politická ekonómia a teória konfliktu, ktorá tvrdí, že sociálne nerovnosti sú založené na ekonomickej organizácii spoločnosti (najmä kapitalizmu). Vníma hranicu dôchodko-

vého veku ako líniu, ktorá fluktuuje podľa požiadavky trhu práce, čo spôsobuje štrukturálnu závislosť najstaršej generácie na spoločnosti. (Blaikie 1999, s. 3) Problém, ktorý sa skrýva v takomto type vnímania staroby, je nadobúdanie pocitu, že spoločnosť či starobný dôchodok sú niekde mimo nás, sú niečo, čomu sa musíme buď prispôbiť, čo musíme akceptovať alebo čomu podľahneme. Obmedzuje schopnosť individua či dokonca skupiny vytvoriť si vlastný osud.

Naznačenie inými

Na druhej strane stojí symbolický interakcionizmus, ktorý za určujúce považuje ľudské vedomie. Hoci vonkajšie faktory (ako napríklad stav ekonomiky) vplyvajú na každodenný život, to, čo by nás malo zaujímať je spôsob, akým sú tieto vplyvy interpretované. Symbolický interakcionizmus kladie dôraz najmä na sociálnu interakciu a na schopnosť jednotlivcov konať nezávisle od akejkolvek sociálnej štruktúry. A. Blaikie považuje oba prístupy za príliš radikálne, pričom ešte nezohľadňuje faktory biologické, ktoré v oboch prípadoch zohrávajú svoju úlohu a situáciu nezjednodušujú. (1999, s. 3) Ľudia sú teda takí starí, na aký vek sa cítia, ale zároveň sú na mnohé veci už pristarí. Vedomie vlastného veku tak podľa všetkého podmieňuje vzťah človeka k jeho okoliu a opačne, vzťah okolia ku človeku. „Človek sa stane starým vtedy, keď mu to naznačia ostatní.“²¹ (Göckenjan – Kondratowicz 1988, s. 8)

V tomto prípade ide teda opäť o vek sociálny či verejný, no tentokrát bez pevnej hranice. Starému človeku je pripisovaný rodinou, priateľmi, známymi či náhodnými okoloidúcimi. Ak niekto pripisuje nejakej osobe sociálny vek, nemusí poznať jej vek biologický/kalendárny, medzi oboma vekmi môžu dokonca byť aj obrovské rozdiely. Jedna a tá istá osoba môže mať dokonca niekoľko sociálnych vekov – podľa toho, kto jej ich práve pripisuje (záleží od uhla pohľadu). Východiskom rozboru sociálneho veku je určená typizácia, akýsi „klasifikačný“ plán následností rolí v čase; sociálny vek je normatívne zakotvený. Ide o súbor zvláštnych vekových noriem, ktoré nemusia byť explicitne formulované a kodifikované, sú zreteľne badateľné v chovaní členov spoločnosti, formujú ich vzťahy, sú zdrojom očakávania a pôsobia ako neformálny systém sociálnej kontroly.²²

Ďalšia skupina autorov a autoriek teda vymedzuje hranicu staroby na základe upozornenia okolia, ako na-

príklad v prípade Rity Vogler (70 ročná): *Smiešne, ja som bola konfrontovaná s výrokom „Na to si príliš stará!“ od mojej mamy, keď som mala 20 rokov pri skúšaní šiat, ktoré považovala na môj vek za príliš mladistvé.*²³

Jej vek jej teda pripomenula matka, fakt, že sa to v jej spomienkach stalo v jej dvadsiatich rokoch, nám opäť pripomína, že starnutie ako proces sa nezačína vo vysokom veku, ale sprevádza nás od narodenia. Spojenie veku s určitými obsahmi, s možnosťou prevziať určité role je bežné i v každodennom živote a má normatívne – aj keď v závislosti od kultúry i spoločnosti meniace sa/premenlivé vyznenie. (Alan 1989, s. 58)

Ďalším momentom v uvedenej sekvencii je dôvod, kvôli ktorému je považovaná za starú: odev, šaty, teda vonkajší vzhľad ako rozhodujúci faktor pri určovaní veku človeka inými ľuďmi.

Richard Kollmann (1919, 80 ročný) píše: *„Prvý náznak, že je niekto už dlhší čas na svete som zaregistroval, keď som ešte bol zamestnaný, asi pred dvadsiatimi rokmi: mladé dievča vstalo zo svojho miesta a ponúklo mi ho. Ďalší signál: lahšia únava po obede. Dovtedy som nikdy nechápal ako môže niekto poobede spať.“*²⁴

V tejto sekvencii nájdeme opäť súhrn, kombináciu dvoch momentov, ktoré upozorňujú na vek – klasická situácia v elektrické, ktorá je súčasťou každodennej komunikácie, keď sa hovorí o veku. Je to príklad komunikácie rôznych kohort v spoločnosti, ľudí, ktorí sa nemusia vôbec poznať a sú nútení zotrvať spolu v pomerne úzkom priestore krátky či dlhší čas, prípadne komunikovať (interakcia). Práve „pustenie niekoho sadnúť si“ predstavuje v Bratislave a vo Viedni (azda aj v širšom stredoeurópskom priestore) formu komunikácie a vyjadrenia úcty, ktorú sme si osvojili alebo neosvojili v procese socializácie.²⁵

Druhý moment tvorí vnímanie fyziologických prejavov – zažívania a únavy ako prejavu staroby či starnutia, opäť ide o kombináciu vplyvov na určenie hranice staroby. Edith Farschtschian (1942, 57 ročná) začína svoj text o starnutí vnímaním fyzického vzhľadu, no v inej súvislosti: *„Pre mňa sa starnutie začalo s päťdesiatimi narodeninami: tu i tam nejaké vrásky, vrásočky, sivé vlasy, zvládanie pracovných úloh sa stáva stále náročnejším, stojí ma veľa síl, viac sústredenia. Mladé kolegyně sa tlačia /sú mi v päťách, nie je to už také jednoduché omotať si colníkov a iných rovesníkov okolo prsta len s pomocou*

*šarmu, pozornosť opačného pohlavia sa stáva stále zriedkavejšou...“*²⁶

Počiatočnú sekvenciu jej textu tvorí opäť rozprávanie v prítomnom čase. Predstavuje príklad spojenia viacerých momentov starnutia a jeho uvedomenia si. Na začiatku je konkrétny vek – opäť „magická päťdesiatka“, v ktorej si uvedomuje začínajúce vrásky a sivé vlasy. Ďalším momentom je únava pri práci a zvýšená potrebná miera sústredenia sa. Napokon porovnanie s mladšími kolegynami, ktoré sa „tlačia dopredu“, predstavujú konkurenciu mladšej kohorty nielen v práci, ale aj v očiach opačného pohlavia. Strata prítlačivosti môže pôsobiť ako hranica staroby najmä pre ženy, ktoré sami seba považovali/ považujú za atraktívne a ktoré boli na pozornosť mužov zvyknuté. Práve pre ženy je v súčasnosti starnutie spojené s dvojitým rizikom ageizmu a sexizmu, ako hovorí Blaikie: *„Dvojité riziko ageizmu a sexizmu sa zdá byť menšie v prípade mužov, ktorých fyziologické znaky (staroby) si okolie skôr váži, ako pre ženy, ktoré sú pod neustálym tlakom aby uspokojili mužské pohľady, ak stratia fyzickú atraktivitu riskujú, že sa stanú spoločensky ‚neviditeľnými‘.“* (1999, s. 191)

Upozornenie cez ďalšiu a predošlú generáciu vo vlastnej rodine nájdeme v texte Margarethy Witeschnik-Edelbacher (1908, 90 ročná). *„Po prvýkrát som sa cítila stará, keď som mi cez sklenenú stenu ukázali môjho vnuka. Tak, teraz si stará mama! Keď zomrela moja mama, mala som šesťdesiat rokov, 1968, a môj vnúčik mal päť mesiacov. Zrazu som sa cítila ešte staršia.“*²⁷

Dve sekvencie, ktoré spolu súvisia, predstavujú generáciu idúcu po nasledujúcej – striedajúcej generácii, ktorá naznačuje hranicu staroby. Do tohto obdobia spadá aj smrť matky ako predstaviteľky predošlej generácie v spojení s pocitom, že podľa veku by mala nasledovať ona sama. Možný súvis by sme mohli vidieť v novom vnímaní smrti, ktorý priniesla modernizácia, keď smrť prestala byť všadeprítomnou spoločníčkou a týka sa predovšetkým starých ľudí. Demografické krízy vysokej úmrtnosti v Európe sa najskôr spomali a zmiernili, neskôr celkom zanikli, takže smrť je dnes menej bežná a „náhodná“. *„Spoločnosť se pomalu zbavuje strachu, že cosi tak strašného, osudového a nepredvídateľného jako smrť může náhle vstoupit do života a ukončit tak letošní, příští či následující rok.“* (Livi Bacci 2003, s. 225) V prípade starých ľudí je však situácia odlišná.

„Telo nám naznačuje“

Napriek katastrofám a vojnám 20. storočia, ktoré zapríčinili smrť mnohých ľudí každého veku, ostáva stále vo verejnom diskurze samozrejmosťou predpoklad, že umierajú predovšetkým starí ľudia. Starý človek stojí na konci jednej zo životných fáz, ktoré často začali chorobou či invaliditou, kvôli ktorým musel opustiť pracovné miesto, hranicou preto nemusí byť vždy dôchodkový vek určený legislatívou, ale napríklad pocit fyzickej slabosti. „Starými“ sa niektorí z nich stali po stretnutí s lekárom, či skôr po absolvovaní celej série vyšetrení a procedúr (po ktorých mohol nasledovať aj odchod do predčasného dôchodku).

Všeobecne obraz dôchodku, staroby či vyššieho veku je do veľkej miery ovplyvnený termínmi/kategóriami medicíny. Už sme hovorili o tom, že medikalizácia staroby sa rozvíja od 19. storočia ruka v ruke s inými procesmi modernizácie. Moderný sociálny štát priniesol nový prístup – vyšší vek sa prostredníctvom geriatrickej a gerontologickej starostlivosti dostal z okraja do centra záujmu zdravotníckeho systému. Neplánovaným následkom medikalizácie alebo všeobecne problematizácie určitých životných fáz či situácií vo vyššom veku sa stalo i vnímanie hraníc staroby najstaršou generáciou vôbec.

Mohli by sme možno predpokladať, že u žien by sa za hranicu staroby dala považovať aj menopauza ako koniec reprodukčného veku ženy a zmeny s ním súvisiace. V rámci priebehu života však má oveľa väčší význam u niektorých mimoeurópskych kultúr ako v Európe. (Mead 1949) V autobiografických textoch autoriek v mojom súbore sa vyskytuje len v náznakoch. Na tomto mieste by som sa opäť rada vrátila k myšlienke Betty Friedan, ktorá vo svojom biografickom výskume zistila, že ženy, ktoré aktívne pracovali, si presne nepamätali na čas či dátum menopauzy a nehovorili o žiadnych príznakoch. Naproti tomu ženy, ktoré nikdy nepracovali mimo domácnosti a ktoré sa v interview prezentovali ako matky a ženy v domácnosti, pociťovali i fyzické príznaky v oveľa vyššej miere. Ako som už spomínala, fyzické vnímanie rôznych podnetov je podľa nej ovplyvnené očakávaním, ktoré od toho momentu a podnetu máme. (Friedan 1993, s. 13)

Gabriele Rosenthal (1995, s. 100) v tejto súvislosti hovorí o naučených pravidlách ako autori životopisných zápiskov prezentujú svoj život. V priebehu socializácie sa naučia, o ktorých oblastiach života je možné hovoriť v ktorých situáciách, a ktoré je lepšie zamlčať. Výraz

„umlčané telo“ je príkladom takéhoto pravidla. Podľa neho sa telo a telesnosť spomína najmä v súvislosti s tematikou chorôb, nie v súvislosti so sexualitou alebo s fyziologickými procesmi, ktoré sú s ňou spojené.

Zato v iných prípadoch je badateľný vplyv laických vedomostí medicíny a popularizačných aktivít vedeckých inštitúcií, ktoré sú považované za hodnoverné authority. Text Jozefa F. (1939, 62 ročný) o starobe a starnutí sa začína takto: „*POČIATOČNÁ FÁZA STARNUTIA: Aj keď vieme, že vedecky a podľa rôznych inštitúcií je preukázané, že aj muži starnú a prekonávajú podobne ako ženy menopauzu, u mužov je to ANDROPAUZA – prvé varovné signály prechodu mužov. Prejavuje sa to poklesom libida (túžba po sexe), poruchy spánku, ubytosť, únava pri návale horúčav. Danosťou je, že spravidla každý druhý muž nad 45 rokov má rôzne ťažkosti, ktoré sú typické pre PRECHODNÉ ROKY. Väčšinou sa predpokladá, že je to následok stresov a starnutia.*“

Ako druh textu využíva Jozef F. argumentáciu. Zdôraznením veľkými písmenami upozorňuje na termíny – zároveň sa skrýva za authority aj iným spôsobom, ktorý sa prejavuje používaním kolektívneho „ja“ – na jednej strane sa snaží dodať svojmu textu dôveryhodnosť, na druhej môžeme predpokladať, že sa rozprávané netýka jeho životného príbehu, alebo sa s ním nedá zladiť, čo je v takomto prípade zvyčajný postup pri rozprávaní o životnom (pozri aj Rosenthal 1995, s. 120).

Muž ako Jozef F. by sa mohol riadiť autoritami a akceptovať svoj vek a charakteristiky, ktoré mu pripisuje medicína. Mohol by dokonca začať pociťovať únavu, návaly horúčav a ostatné prejavy „prechodných rokov“. Alebo by na druhej strane mohol pokračovať vo svojom dovtedajšom živote napriek stúpajúcemu veku a odporúčaniam autorít. Mohol by zvoliť i kombináciu v racionálnom modernom duchu („všetko s mierou“), mohol by obmedziť niektoré činnosti, iným sa mohol venovať naďalej, mohol teda zvoliť akúsi zlatú strednú cestu. Vo svojom životopise niekoľkokrát zdôrazňoval, že bol a je športovcom – aktívne hrával futbal. Na druhej strane ďalšou témou v jeho autobiografii je vzťah ku ženám a najmä k oveľa mladším ženám, s ktorými vydržal držať krok pri nočných oslavách a sexuálnych vzťahoch. To, že za hranicu staroby zvolil práve fyzické znaky, spojené s neurčitým vekom nad 45 rokov, a nie odchod do dôchodku, môže súvisieť aj s faktom, že je samozamestnávateľom (podnikateľom).

Eleonore Gebauer (1929, 70 ročná) spája fyzický pocit so stratou manžela: „*Tak, kedy som sa cítila po prvýkrát stará. To bolo, keď som stála po operácii bedra s barlami nad hrobom svojho muža. V januári 1978 mi operovali bedro. Žiaľ, nie veľmi úspešne. Dvadsať mesiacov som chodila o barliach. V novembri 1978 môj muž nečakane zomrel na mozgovú porážku a to bol dovtedy ten najhorší zážitok v mojom živote. Svet sa pre mňa zrútil a cítila som sa prastará. Mala som vtedy 49 rokov.*“²⁸

Sekvencia má formu opisu, teda relatívne odosobnenú formu, napriek tomu autorka vytváraním skoro literárneho obrazu seba stojacej nad hrobom manžela smeruje k citom čitateľa. Stará sa cítila kvôli pádu a nasledovnej nehybnosti – čo nás upozorňuje na strach z pripútania na lôžko, na strach zo závislosti na niekom inom. Alasdair Maclean v súvislosti s vnímaním priestoru a postupným sťahovaním sa do čoraz menšieho priestoru, ktorý podľa mnohých prislúcha k vyššiemu veku, navrhuje nasledovné zmeny: „Naše mapy sa zlepšili s takou neskutočnou presnosťou, s akou sa zhoršil obsah hodnotných informácií, ktoré znázorňujú. ... Keby nebolo škoda papiera, na ktorý by sa tlačili, určite by sa niekto pokúsil vytvoriť špeciálnu sériu máp pre ľudí starších ako štyridsať rokov, starších ako päťdesiat rokov a podobne. (Keby ste dosiahli rokov sto, skončili by ste len s plánikom vášho domu, na ktorom by bol jasne vyznačená cesta na toaletu a malá šípka, smerujúca ku krematóriu.)“ (Maclean 1986, s. 106)

Druhým momentom je smrť manžela a strach zo samoty a keďže obe udalosti splyvajú približne i časovo, znamenali podľa slov autorky „zrútenie sveta“. Eleonore G. kontrastuje svoje opísané pocity, kedy sa cítila „prastará“ s vekom 49 rokov (o ktorom možno predpokladá, že nie je taký vysoký, aby sa mohla cítiť prastará).

Téma fyziologického vnímania hranice staroby by sa dala uzavrieť tézou, že telo a zdravotný stav získava ako určenie hranice staroby tým viac na váhe, čím viac je životný cyklus interpretovaný biologicky.

„Bezvéké ja“ – relativita hranice staroby

Oproti všetkým pokusom určiť hranicu staroby stojí vek subjektívny. Ten sa neriadi podľa žiadneho kalendára a určiť ho asi nie je možné. Dalo by sa povedať, že je nadčasový. Je spojený so sledom udalostí, ale nie so sledom časovým. Mohli by sme ho považovať za niečo, čo

ostáva nemenné, aby sme mohli osobný, sociálny/verejný vek vnímať ako meniaci sa. Subjektívny vek je ten druh veku, ktorý nájdeme aj v životopisných zápiskoch – týka sa udalostí dôležitých pre samotného pisateľa.

Subjektívny vek je spojený s diskusiou o tzv. bezvekom ja – *ageless self* (Kaufman 1986), či „maske staroby“ – *the mask of age* (Hepworth 1991). Do tejto kategórie patrí i stav, ktorý Pat Moore nazýva „mladé mysle uväznené za starými tvármi“ (*young minds trapped behind old faces*²⁹ – Blaikie 1999, s. 189). Ostaneme preto ešte chvíľu pri tematike telesnosti, spomenuté koncepty sú totiž založené na rozlišovaní externých, fyzických/telesných aspektov starnutia a interných aspektov jednotlivcov. Z takéhoto teoretického uhla pohľadu ostávajú ľudia svojimi kontinuálne mladými „ja“, zatiaľ čo ich telá sú poznačené znakmi starnutia či staroby – teda „maskami“ či „pascami“. Ako individuum starne, „odolné ja“ – *the resistant self* (vytvárajúce celostnú osobnostnú identitu) sa snaží zachovať si status plnoprávneho dospelého človeka tým, že maskuje realitu svojho starnutia napríklad odmietaním povedať svoj pravý vek, alebo vyhýbaním sa fyzicky náročným činnostiam, ktoré by mohli odhaliť jeho či jej slabosť a vetchosť. Spomínané prípady ilustrujú dôležitosť roly vonkajšieho vzhladu v sociálnej interakcii a komunikácii.

Iným riešením, vyrovnaním sa u niektorých starých ľudí je akceptácia telesného slabnutia, ale vytrvalé trvanie na kontinuite zdravého intelektu. Takto sa prezentuje napríklad M. Salem (1937, 62 ročná) „*Mám síce len 62 rokov a vnútorne som veľmi mladá, mám však so starobou už isté skúsenosti. Najviac ma hnevá moja zábudlivosť, keďže ešte pracujem. Chcela by som len pripomenúť, že veľa mladých ľudí je ešte zábudlivejších ako ja, v mojom prípade sa množstvo údajov, ktoré si mám zapamätať je enormne veľké. Je to však tak, že ja viem, že by som nebola taká zábudlivá, keď by moje myšlienky ostávali stále pri veci a netúlali sa po ťažkých duševných oblastiach, ktoré sa nedajú materiálne postihnúť, ale stali sa pre mňa dôležitejšími ako každodenné maličkosti.*“³⁰

Jej „trocha skúseností so starobou“ predstavuje zvýšená námaha v zamestnaní, no podľa jej slov pri porovnaní s mladšími kolegami nielenže drží krok, ale ich dokonca aj prevyšuje svojimi schopnosťami. V druhej sekvencii sa mení rozprávanie na argumentáciu, ktorým zdôrazňuje dôležitosť svojho čulého myslenia a zaoberania sa „vyššími myšlienkami“, nie „každodennými maličkosťami“.

Jozef F. (1939, 62 ročný) pokračoval vo svojom texte (pozri vyššie) podľa jednej z navrhnutých možností, teda nenechal sa ovplyvniť radami autorít a stal sa takým „starým, na akého sa cíti“ – teda bezvekým: „*Vo väčšine prípadov u vzdelanejšej vrstvy ľudí prevláda názor na starnutie mužov individuálne. Daný stav plne podporujem a stotožňujem sa s týmto názorom. Ako výkonnosť športovec potvrdzujem pravidlo: každý je taký, ako sa cíti. Napr. vo futbalovej jedenástke tréner ma uprednostňoval pred mnohými mladšími nie pre rozum, resp. meno, ale pre VÝKON. Absolútne sa u mojej osoby nestalo, aby som si po 45. roku života čo len pomyslel na slovo STÁRNEM! Podotýkam, že v tých rokoch som nemal nijakú špeciálnu životosprávu, práve naopak, pracovne som bol najvyťaženejší, a práve žil som dlhú dobu sám od 33 – 43, a zdravo som hýril s 18 ročnými atraktívnymi babami, pritom alkohol som užíval s mierou ako doping.*“

V tejto sekvencii používa kombináciu argumentácie s opisom. Zdôraznením slova „výkon“ chce naznačiť, že nebol uprednostnený na základe svojich skúseností, ktoré sa obyčajne spájajú s vyšším vekom – nie je teda mladou dušou, ktorá by bola uväznená v staršom tele, ale jeho telo zvláda i výkony porovnateľné s mladšími mužmi – či už v oblasti športu alebo vzťahu k opačnému pohlaviu. Muž ako Jozef F. by mohol pokračovať vo svojom doterajšom živote dodnes (do obdobia, v ktorom písal svoje životopisné zápisky) a identifikovať sa naďalej ako „bezveké ja“. Alebo zmení svoj aktívny slobodný život, lebo v jeho živote nastane zlom kvôli zamestnaniu, či kvôli náhle sa zhoršujúcemu zdravotnému stavu, alebo kvôli novému vzťahu so ženou.

Ako **ageless woman** sa prezentuje aj Gerda Miller (1916, 82 ročná): „*Hneď od začiatku píšem, že mám 82 rokov, ale použijem módné slovo „fifty past“, lebo presne tak sa cítim.*“³¹ Počiatočná sekvencia textu je ukázkou, ako preniká verejný diskurz do napísaných autobiografických textov. Prečo sa tak cíti? Vzhľadom k jej veku zohráva dôležitú úlohu fakt, že Gerda M. je stále pohyblivá a prezentuje spokojnosť so svojím životom. Vo svojom texte zdôrazňuje aktivity, návštevu kúpeľov, výlety do prírody – ako vystrihnuté z príručky o aktívnom starnutí. Možný súvis by sme mohli hľadať v normatívnej literatúre a jej skoršiemu prenikaniu na verejnosť v porovnaní s bratislavskou verejnosťou. Istú úlohu opäť zohrávajú i finančné možnosti viedenských dôchodcov.

V kontexte špecifickej neskoromodernej konzumnej spoločnosti konca 20. storočia – ktorá ľuďom ponúka, aby si vybrali vlastnú stratégiu životného cyklu, životného príbehu – by sme mohli uvažovať o možnostiach „zladit“ fyzickú schránku s „nestárnucim duchom“. Ľudia sa tak môžu rozhodnúť odolávať starobe, vysokému veku, ale aj odolávať nutkaniu ostať dlhšie či dokonca večne mladí. Vyjadrenie L. Whitea o „bezvekej žene novej éry“ – *new age no age woman*: „Môžeš riadiť impérium, keď máš 22, byť matkou v 40, začať novú kariéru desať rokov potom – a vyzerať stále lepšie, napriek tomu, že roky plynú...“³² – by sa dalo rozšíriť i na mužskú časť populácie. Samuel Sieber (1995) hovorí o „imperatívne nestarnutia“ – *das Imperativ des Nichtalters*³³ v spoločnosti konca 20. storočia.

Pri hľadaní hranice staroby bolo pre mňa inšpirujúce dielo Petra Lasletta (1995), ktorý uvažuje o správnosti charakteristiky delenia na stupne/fázy a prikláňa sa skôr k definícii hranice rešpektujúcej rôzne variácie, ďalej ale problematiku definície nerozvádza. Prikláňam sa k názoru, že vek ľudí tvorí hranicu príliš určujúcu a nepriepustnú. Podľa nej by sa dalo očakávať, že ľudia, ktorí dosiahli určitý vek, sa budú správať spôsobom, ktorý určuje tradícia a už i zo zbežného pozorovania je možné konštatovať, že najmä v mestskom prostredí takúto jednotnú deliacu čiaru nie je možné určiť.

Záverom

Napokon som sa rozhodla pre riešenie nechať rozhodnúť informátorov samotných: kto sa cítil byť starý, odpovedal na výzvu viedenských kolegov, či moju a jeho/jej texty sa tak stali prameňmi pre moju prácu. V súvislosti s písaním autobiografických textov sa potvrdili predpoklady o:

- skrývaní sa za identitu authority, za kolektívne „ja“ či „sa“ pri písaní o aktuálnych či nepríjemných problémoch – o starnutí v starnutí
- rozdiely vo veku autorov a autoriek – pálčivosť, aktuálnosť hranice staroby slabne s vekom – čím starší ľudia písali svoje spomienky na starnutie a hranicu staroby, tým menej priestoru dostávala táto téma v ich textoch a menej dramatickejšie ju opisovali, znázorňovali
- muži a ženy – určujú hranicu staroby i v súvislosti s tradičnými rolami, ktoré sú im v spoločnosti pripisované (muži – odchod do dôchodku, ženy – fyzická atraktivita)

- rozdiely medzi staršími obyvateľmi Viedne a Bratislavy pri písaní o hraniciach staroby sa prejavili u bratislavských žien, ktoré vnímajú odchod do dôchodku ako hranicu staroby, ktorá predstavuje zlom, na rozdiel od obyvateľiek Viedne, ktoré odchod do dôchodku ako hranicu staroby v negatívnej súvislosti nespomínajú.

Možné hranice, o ktorých autori a autorky písali, súvisia s viacerými faktormi: životná história, povolanie a s ním súvisiaci odchod do dôchodku, fyzické pocity – zdravie a choroby, životná aktivita, generačné vzťahy, sobáš či odchod detí zo spoločnej domácnosti a narodenie prvých vnúčat alebo smrť rodičov či manželské-

ho partnera, presťahovanie sa – odchod do domova dôchodcov. Rozhodla som sa neurčiť pevnú hranicu. V každom prípade skôr ako o určenie jednej hranice staroby ide o postupné starnutie, niekoľkonásobné hranice – o proces, nie o pevne stanovený dátum – príčinou môže byť konglomerát rôznych vlastných pocitov a vonkajších faktorov (legislatíva, interakcia s inými a pod.).

Štúdia vznikla s podporou grantu Globálne procesy a každodenná kultúra na Slovensku. Etnologický pohľad. VEGA 2/3181/24

POZNÁMKY:

1. Názov som si „požičala“ z citátu: „The trouble is that old age is not interesting until one gets there, a foreign country with an unknown language.“ (Ford - Sinclair 1987, s.51)
2. Nevenujem sa definíciám z oblasti medicíny, geriatrickej či biológie a iných prírodných vied.
3. Texty sú zväčša odpoveďami na výzvu, ktorú uskutočnili pracovníci archívu Dokumentation lebensgeschichtlicher Aufzeichnungen. V Bratislave som výzvu zorganizovala sama.
4. V tomto článku využívam len niektoré ukážky, sekvencie, ktoré sa týkajú daného problému. Ďalej pozri aj Herzánová 2004 b).
5. Pozri aj Herzánová 2003.
6. Ako v texte známej piesne My Generation „I hope I'll die before I get old“ od skupiny The Who. Pozri aj Blaikie 1999, s. 109.
7. Originál vo francúzštine vyšiel už v roku 1970, ja citujem v práci nemeckú verziu z roku 2000.
8. „Es gäbe kein Alter. Es gäbe lediglich mehr oder weniger junge Leute, das sei alles.“ (Beauvoir 1977, s. 5)
9. Nemám na mysli starnutie ako biologický proces, ktoré sa týka živých tvorov a ktorého dôsledkom je staroba.
10. „Wann beginnt für Sie, sehr geehrte Damen und Herren, das Alter? Einmal las ich irgendwo, das Alter beginnt mit 64 Jahren, ein anderer behauptete jemand, mit fünfzig Jahren kann man schon zu den Senioren gezählt werden!“ (Langreiter 1999, s. 10)
11. Pozri aj Laslett 1995, s. 62.
12. V tomto druhu obrazového stvárnenia boli ľudia často porovnávaní ku zvieratám, jednotlivým fázam veku boli pripisované vlastnosti zvierat (detstvo – kozička, mladosť – býk, staroba – osol, hus a podobne). (Wanders 1983)
13. Žiaľ, nepodarilo sa mi nájsť odborné práce o stupňoch života na území Slovenska, dá sa však predpokladať, že boli takisto rozšírené. Z folklórnych prameňov nám ich pripomínajú napríklad príslovia zo zbierky Adolfa P. Zátureckého: „Kto do tridsiateho roku nez múdrie,

- do štyridsiateho nezbohatne, potom už nikdy viac. – Kto je do tridsiateho roku nie zdravý, do štyridsiateho nie múdry, do päťdesiateho nie bohatý, potom už nebude. – Kto je v dvadsiatom roku nie pekný, v tridsiatom nie silný, v štyridsiatom nie bohatý, v päťdesiatom nie múdry, ten už takým nikdy nebude.“ (Záturecký 1974, s. 41)
14. Zdroj: Will 1983.
  15. Srov. Langreiter 1999, s.50. „Wann fühlte ich mich zum erstenmal „alt“? Das war an meinem vierzigsten Geburtstag! Ich weiß nicht warum, aber an meinen Geburtstagen sind meine Tränendrüsen immer sehr reizbar, doch an diesem Tag waren sie schon am frühen Morgen zum Abruf bereit! Ich fühlte mich alt, denn ab nun wurde der Fünfziger in der Ferne sichtbar! Schließlich redete ich mir ein, dass eigentlich das „Mittelalter“ ganz schön wäre, denn die Kinder waren „groß“, und ich würde immer mehr Zeit für mich selbst haben. Als dann nach zehn Jahren der gefürchtete Fünfziger kam, hatte ich die Angst vor ihm verloren! Vielleicht lag es daran, dass sich zwischen den zwei „Runden“ mein Schicksal wieder einmal ganz schön austobte!“
  16. Ako predpokladajú Vern L. Bengston a Yvonne Schütze, kohorta narodená v dvadsiatych rokoch 20. storočia v Rakúsku prežila časy politických nepokojov a sociálnej núdze, socializáciu národno-socialistickou Hitlerjugend, ich hodnotami sú preto materializmus, istota, poriadok, hospodársky rast a solidarita. Kohorta narodená v päťdesiatych rokoch žila v sociálne a materiálne istých časoch demokracie, prežili kultúrny zlom v rámci vlastnej kohorty, ich hodnotami sú postmaterialistické hodnoty ako politická participácia, solidarita, autonómia. Kohorta deväťdesiatych rokov žije v sociálne a materiálne istých časoch, je spájaná s demokraciou, pluralitou životných foriem a smerovaním do rôznych sociálnych foriem. Ďalej pozri Bengston a Schütze 1992, s. 252-256, pozri aj Alan 1989, s. 56.
  17. Napr. že starí ľudia sú sexuálne aktívni, vychutnávajú si dovolenky, doprajú si to, čo predtým nemohli atď.
  18. Pozri aj Herzánová 2002.

19. Srov. Langreiter 1999, s. 129: „Allerdings fühlte ich mich 1978 zusammen mit tausenden damals Fünfzigjährigen von der „großen Politik“ als „alt“ abgestempelt. Es war die Zeit der VOEST-Sanierung durch Personalabbau, wobei zur künstlichen Kaschierung der Arbeitslosenzahlen die Leute in Frühpension geschickt wurden (ohne dass in der Öffentlichkeit das Problem aufschien – Diskussionen erst seit einigen Jahren, als die Pensionsversicherungen mit diesem Problem nicht fertig wurden!) Persönlich betroffen war ich davon insofern, als Ende 1978 auch mein damaliges Angestelltenverhältnis mit relativ gutem Verdienst aus Einsparungsgründen gekündigt wurde.“
20. V nemčine označovaný výrazom „Pensionsschock“.
21. „Man wird alt, wenn es einen die anderen wissen lassen.“
22. Viac pozri Alan 1989, s. 59.
23. Langreiter 1999, s. 77: „Lustiger weise bin ich mit dem Ausspruch „Dazu bist du zu alt!“ von meiner Mutter bereits mit zirka zwanzig Jahren konfrontiert worden, und zwar war es beim Auswählen eines Kleidermodells, welches für sie für mich als zu jugendlich empfand.“
24. Langreiter 1999, s. 110: „Das erste Anzeichen, dass man doch schon eine längere Weile auf der Welt ist, registrierte ich vor zwanzig Jahren, als ich noch berufstätig war: Ein junges Mädchen stand von seinem Sitzplatz auf und bot ihn mir an. Ein weiteres Signal: leichte Müdigkeit nach dem Mittagessen. Bis dahin hatte ich nie begriffen, dass man am Nachmittag schlafen kann.“
25. Spominaný problém žiaľ ešte nie je dostatočne preskúmaný.
26. Langreiter 1999, s. 34: „Für mich hat das Älterwerden zumindest mit dem fünfzigsten Geburtstag begonnen: Da und dort sind Falten, Fältchen, graue Haare aufgetaucht, die Bewältigung des Arbeitsspensums wird anstrengender, kostet mehr Kraft, mehr Substanz. Junge Kolleginnen drängen nach, es ist nicht mehr so leicht Zöllner und andere Zeitgenossen mit bewährten Charme „einzuwickeln“, die Beachtung seitens des anderen Geschlechts wird seltener...“
27. Langreiter 1999, s. 166: „Zum ersten Mal fühlte ich mich alt, als mir durch eine Glaswand mein Enkelsohn gezeigt wurde. So, jetzt bist Du Großmutter! Als meine Mutter starb, war ich im sechzigsten Lebensjahr, 1968, und meine Enkerl fünf Monate auf der Welt. Plötzlich kam ich mir wieder älter vor.“
28. Langreiter 1999, s. 42: „Ja wenn habe ich mich zum ersten Mal alt gefühlt. Das war, als ich nach einer Hüftoperation mit Krücken am Grab meines Mannes stand. Ich wurde im Jänner 1978 an der Hüfte operiert. Leider mit wenig Erfolg. Ich ging zwanzig Monate auf Krücken. Im November 1978 starb mein Mann plötzlich an einem Gehirnschlag, und das war bisher das schrecklichste Erlebnis in meinem Leben. Damals brach für mich eine Welt zusammen, ich fühlte mich uralte. Ich war damals 49 Jahre alt.“
29. Pat Moore je bádateľka, ktorá strávila tri roky cestovaním po rôznych štátoch USA a Kanade a vo veku dvadsiatničky sa pomerne komplikovaným spôsobom prezliekala za osemdesiatročnú ženu a zisťovala reakcie ľudí.
30. Langreiter 1999, s. 66: „Ich bin zwar erst 62 Jahre alt und innerlich sehr jung, habe trotzdem mit dem Alter schon etwas Erfahrung. Am meisten stört mich meine Vergesslichkeit, weil ich noch berufstätig bin. Dazu möchte ich sagen, dass sehr viele junge Menschen noch mehr vergesslicher sind als ich, bei mir aber die Fülle dessen, was ich mir merken soll, enorm groß ist. Es ist jedoch so, dass ich weiß, ich wäre nicht so vergesslich, wenn meine Gedanken immer bei der Sache wären und nicht ständig abschweifen würden in schwierige geistige Bereiche, die materiell nicht zu erfassen sind, mir aber wichtiger geworden sind als der alltägliche Kleinkram.“
31. Langreiter 1999, s. 116: „Um es vorweg zu schreiben – ich bin 82 Jahre alt, sage aber nur noch das Modewort „fifty past“, denn so fühle ich mich auch.“
32. Citované podľa Blaikie 1999, s. 102.
33. Citované podľa Tschirge – Grüber-Hrcan 1999, s. 18.

LITERATÚRA:

- Alan, J.: *Etapy života očima sociologie*. Praha: Panorama. 1989.
- Baltes, P. (zost.): *Zukunft des Alterns und gesellschaftliche Entwicklung*. Berlin: Akademie der Wissenschaften 1992.
- Bausinger, H.: *Von der Alterslast, der Last des Alters und wie sie sich tragen lässt. Kulturhistorische Anmerkungen zum Leben und Wohnen im Alter*. In: Borscheid, P. a iní: Die Gesellschaft braucht die Alten. Opladen: Leske + Bundrich 1998.
- Beauvoir de, S.: *Das Alter*. Reinbek bei Hamburg: RowohltTaschenbuch Verlach 2000.
- Bengston, V. L. – Schütze, Y.: *Altern und Generationenbeziehungen. Ausichten für das kommende Jahrhundert*. In: Baltes, P.: c.d., s. 492-518.
- Berger, L. P. – Luckmann, T.: *Sociální konstrukce reality*. Praha: Karolinum 1990.
- Biedermann, H.: *Lexikón symbolov*. Bratislava: Obzor 1992.
- Blaikie, A.: *Aging in Popular Culture*. London: Cambridge University Press 1999.
- Breckner, R.: *The Biographical-Interpretive Method – Principles and Procedures, SOSTRIS Working papers no.2*. London: Centre for Biography and Social policy, University of East London 1998, s. 91-104.
- Conrad, Ch.: *Vom Greiss zum Rentner. Der Strukturwandel des Alters in Deutschland zwischen 1830-1930*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1994.
- Dressel, G. – Müller, G.: *Geboren 1916*. Wien: Böhlau Verlag 1996.
- Filz, W.: *Ameisenpyramide und Pfad imGras: Die Lebensalter in der Literatur*. In: Joerßen P. – Will C. (zost.) c.d., s. 93-100.
- Ford, J. – Sinclair, R.: *Sixty Years On: Women talk About Old Age*. London: Women Press 1987.
- Friedan, B.: *The Fountain of Age*. New York – London: Simon and Schuster 1993.
- Gilleard, C – Higgs, P.: *Cultures of Ageing: Self, Citizen and the Body*. London: Prentice- Hall 2000.

- Göckenjan, G. – Kondratowitz, H.-J.: *Altern – Kampf um Deutungen und um Lebensformen*. In: *Tí istí: Alter und Alltag*. Frankfurt am Main: Suhrkamp 1988.
- Haškovicová, H.: *Fenomén stáří*. Praha: Pyramida 1989.
- Hepworth, M.: *Positive ageing and the mask of age*. *Journal of Educational Gerontology* 6/2, 1991, s. 93-101.
- Herzánová, L.: *Princíp troch generácií. (Najstaršia generácia a staroba v mestskom prostredí Bratislavy a Viedne)*. In: *Premeny rodiny v urbánom prostredí*. Banská Bystrica: Inštitút sociálnych a kultúrnych štúdií, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela 2002, s. 101-108.
- Herzánová, L.: *Autobiografia a životopisné zápisky ako prameň*. *Etnologické rozpravy* 2, 2003, s. 65-80.
- Herzánová, L.: a): *Starnúca Európa – aktuálny problém: možnosti etnologickej reflexie a interpretácie*. *Etnologické rozpravy* 1, 2004, s. 47-54.
- Herzánová, L.: b): *K metodológii práce s rozprávanými a napísanými životnými príbehmi*. *Etnologické rozpravy* 2, 2004, s. 90-94.
- Imhof, A. E.: *Die gewonnenen Jahre. Von der Zunahme unserer Lebensspanne seit dreihundert Jahren oder von der Notwendigkeit einer neuen Einstellung zu Leben und Sterben*. München: C.H.Beck 1981.
- Joerißen P. – Will C. (zost.): *Die Lebensstreppe. Bilder der menschlichen Lebensalter. Katalog zur Ausstellung des Landschaftsverbandes Rheinland*, Köln/Bonn: Rheinland-Verlag 1983.
- Joerißen P.: *Lebensstreppe und Lebensalterspiel im 16. Jahrhundert*. In: Joerißen P. – Will, C. (zost.): c.d., s. 25-38.
- Kaufman, S.: *The ageless self: sources of meaning in the later life*. New York: Meridian 1986.
- Langreiter, N. – Schutz-Ulm, M.: *„Ich wurde es, ohne daran zu denken...“ Erzählungen vom Altwerden und Altsein*. Wien: Institut für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Universität Wien 1999.
- Laslett, P.: *Das Dritte Alter. Historische Soziologie des Alterns*. München: Juventa Verlag 1995.
- Livi Bacci, M.: *Populace v evropské historii*. Praha: Lidové noviny 2003.
- Maclean, A.: *Night Falls on Ardnamurchan: The Twilight of Crofting family*. Penguin 1986.
- Mead, M.: *Coming of age in Samoa. A psychological Study of Primitive Youth for Western Civilisation*. New York: Mentor Books 1954.
- Neugarten, B.L.: *Age groups in American society and the rise of the Young-old*. In: *Annals of the American Academy of political and Social Science* 415, 1974, s. 187-198.
- Onderčaniňová, A.: *Spoločenské kontakty starých ľudí v súčasnosti*. *Slovenský národopis* 38, č. 1-2, 1990, s. 45-50.
- Pifer, A. – Bronte, D.L. (zost.): *Our ageing society*. New York: Mentor Books 1986.
- Rosenmayr, L.: *Die menschlichen Lebensalter. Kontinuität und Krisen*. München: Piper 1978.
- Rosenthal, G.: *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte. Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen*. Frankfurt/New York: Campus Verlag 1995.
- Schenda, R.: *Die Alterstreppe – Geschichte einer Popularisierung*. In: Joerißen P. – Will, C. (zost.) c.d., 1983, s. 11-24.
- Sieber, S. F.: *Diskurs, Werbung, Moderne. Eine diskurs-analytische Untersuchung*. In: *Psychologie und Gesellschaftskritik* 19, 1995, č. 4, s. 73-90.
- Tews, H. P.: *Soziologie des Alterns*. Heidelberg: Quelle & Meyer 1979.
- Wanders, H.: *Das sprigende Böckchen – zum Tierbild in der dekadischen Lebensalterdarstellung*. In: Joerißen P. – Will, C. (zost.): c.d., s. 61-72.
- Will, C.: *„Was ist das Lebens Sinn“ – Lebensdarstellungen im 19. Jahrhundert*. In: Joerißen P. – Will, C. (zost.): c.d., s. 73-92.
- Zátorecký, A. P.: *Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia*. Bratislava: Tatran 1974.

Podnikateľky, s ktorými sa môžeme stretnúť v malých regiónoch Slovenska, nepredstavujú model „*dravej, bezohľadnej, egoistickej,* podnikateľky, ochotnej riskovať. Zväčša kontrastujú aj s ideálom seriálových hrdiniek, ktoré sa vypracovali z pozície Popolušky na majiteľku odevnej firmy, i keď tento model tzv. amerického sna vo výpovediach rezonuje. V malom lokálnom prostredí zväčša vidieť ženy, ktoré sa snažia podnikaním riešiť ekonomické problémy svojej rodiny, reagovať na možnosti, prekážky v spoločenskom systéme.

Na témach spojených s novou sociálnou vrstvou podnikateľov a podnikateľiek je možné vypozerovať množstvo znakov charakteristických pre spoločnosť v období transformácie. Štúdia je výsledkom výskumu v lokalite, kde sa súkromné podnikanie po roku 1989 stalo synonymom flexibility.¹ Vzhľadom na špecifickosť problémov žien v transformačnom procese (jedným z nich je feminizácia chudoby) rada by som sa zamerala na tie, ktoré sa rozhodli svoju sociálnu situáciu riešiť podnikaním. V lokalite, ktorú som skúmala, podnikali prevažne ženy staršej a strednej generácie, ktoré museli podnikanie zlaadiť s prácou pre rodinu.

Ženy, ktoré sa rozhodli podnikat' už v 90. rokoch, v práve vznikajúcom podnikateľskom prostredí, sa museli vyrovnat' s množstvom problémov, napr. s ich akceptovaním v sektore podnikania a so zmenou životného štýlu v rodinách. Podnikanie žien je často zo strany lokálneho spoločenstva označované ako „*trápenie, z ruky do úst*“. Nie je výnosné, skôr slúži na udržanie každodenného chodu rodiny. Pre ženy však má význam pri budovaní ich identity – v zmenených ekonomických podmienkach sa dokážu postarať o rodinu, pociťujú seberealizáciu a prinášajú do rodiny finančne relevantný vklad, pre iné je podnikanie poslednou možnosťou ako udržať kontakt s okolitým prostredím, alebo zrealizovať svoje želanie. Pod vplyvom masového prístupu žien k platenej práci (najmä vplyvom socializmu) sa stalo, že aj stredná a staršia generácia žien spája svoju identitu s finančne ohodnotenou prácou. Len tak sa pre ich okolie a ich samotné stáva práca relevantnou. Tie, ktorým podnikanie nezaručuje istotu a aspoň bežný výnos, uvažujú o zrušení prevádzky a prechodu do sektora, ktorý by zaručoval pravidelný príjem (najčastejšie práca v bankovom sektore, úrade). Rôzne dôvody, súvisiace predovšetkým so zvládnutím chodu ro-

diny (napr. flexibilita), ich však vedú k tomu, aby zostali pri súkromnom podnikaní.

V texte uvádzam výpovede, ktoré dokumentujú rôzne názory na úlohy žien v rodinných firmách, v podnikateľských aktivitách manželov, ale aj samostatné podnikateľské aktivity žien. Zaujíma ma, v ktorých oblastiach sa rozhodli ženy samostatne podnikat', aké boli motivácie, ako hodnotia schopnosti žien podnikat', ako samé seba identifikujú s pozíciou podnikateľky.² Ďalej ma zaujíma pozícia a pracovné zaangažovanie žien v rodinách, ktoré sa zaoberajú súkromným podnikaním, deľba práce a kooperácia. V tejto súvislosti si všimam aj perspektívu a pracovnú vyhladku dcér vo vzťahu k rodinnej firme či súkromnému podnikaniu. Okrajovo zaznamenávam postoj žien k verejnému životu a stupeň ich aktivity mimo rodinného prostredia. Vo všetkých častiach sa sústreďujem na rodové špecifiká pripisované ženskému podnikaniu.

Rodové špecifiká postavenia žien na pracovnom trhu

Pozícia žien v transformačnom procese má svoje špecifiká, odrážajú sa predovšetkým zmenou životných stratégií a ich pozíciou na pracovnom trhu.³ Jedným zo znakov premien v spoločnosti je tzv. feminizácia chudoby.⁴ Už začiatkom 90. rokov boli v dôsledku transformačných procesov takmer vo všetkých regiónoch rušené výrobné prevádzky, v ktorých veľkú časť pracovnej kapacity tvorili práve ženy. Ich pracovné pozície zväčša nevyžadovali špecifické vzdelanie, a tak predstavovali množstvo nekvalifikovanej, alebo len nízko kvalifikovanej pracovnej sily. Za výrobou nasledovalo rušenie administratívnych centrál, kde pracovali ženy so stredoškolským vzdelaním. Ich prepustením vznikla široká vrstva nezamestnaných žien, alebo žien, ktoré pracujú za minimálnu mzdu. Ďalšie špecifiká oslabeného postavenia žien na pracovnom trhu sa týkajú finančného nedocenenia pracovných sfér, v ktorých sú zamestnané prevažne ženy (napr. školstvo, zdravotníctvo, administratíva, služby).⁵ Častým fenoménom je diskriminácia žien na základe veku, vzhľadu či rodinných pomerov. Istá skupina žien (napr. staršie ženy, či mladé matky) je spravidla vždy pri získavaní práce diskriminovaná. Nedostatok práce praktiky a kritériá výberu kandidátok ešte viac utužuje. S fenoménom feminizácie chudoby súvisí aj feminizácia migrácie, teda odchod žien za prácou do vyspelejších regiónov, prevažne do

západnej Európy. Aj v tomto prípade ide zväčša o nekvalifikovanú prácu, súvisiacu prevažne s privátnou sférou života, ktorá je aj v zahraničí podhodnocovaná (starostlivosť o deti, starých ľudí, vykonávanie domácich prác).⁶ Častá je aj migrácia v rámci regiónu, spojená predovšetkým s ochotou žien prijať prácu nižšie platenú a pod svoju kvalifikáciu. S oboma problémami, tak s feminizáciou chudoby, ako aj s feminizáciou migrácie súvisí aj narastajúci problém tzv. novodobého otroctva, teda obchodu s ľuďmi, prevažne so ženami, zväčša za účelom predaja do sexbiznisu, alebo zneužívania ich pracovnej sily.⁷

Faktory, s ktorými možno spájať oslabenú pozíciu žien na pracovnom trhu, priamo podmieňuje silný vplyv rodovej hierarchie, systém prerozdelenia moci a zotrvačnosť modelu, podľa ktorého je práca žien pod/hodnotená. Toto rodovo špecifické delenie prác na tzv. mužské a ženské nielenže ovplyvňuje momentálny stav a pozíciu žien na pracovnom trhu, ale priamo ovplyvňuje voľbu vhodného odboru štúdia a zamestnania pre dievčatá, ovplyvňuje ich ašpirácie, motívy a pod. Pod tlakom „prírodzenej“ voľby si dievčatá vyberajú odbory, aj napriek tomu, že je tam ich práca podhodnocovaná (napr. služby). Na mnohé odbory, v ktorých pracujú ženy, ani nie je potrebné vzdelanie (upratovačka, kuchárka, opatrovatelka). Takto aj práca vo verejnej sfére len kopíruje podhodnocovanie práce žien, ktorú poznáme zo sféry súkromnej.⁸ Existujúca hierarchia ovplyvňuje samotné hodnotenie významu tzv. ženskej práce. Toto je síce vo verbálnych prejavoch vyzdvihované, avšak finančné podceňovanie tzv. feminizovaných oblastí (učiteľstvo, administratíva, zdravotníctvo), hovorí o opaku. Rovnako aj vyzdvihovanie úspešných žien na vysokých postoch je len verbálne maskovanie ich nižšieho finančného ohodnotenia oproti mužom na rovnakých pracovných postoch.⁹

Len niekoľko žien sa rozhodne riešiť situáciu seba a svojej rodiny súkromným podnikaním, živnosťou. Lokálne prostredie si však aj v tomto prípade ponecháva rodovo špecifické videnie ženy a jej spoločenskej pozície. Tradičné normy a rodové stereotypy v tomto prípade zohrávajú svoju rolu a ovplyvňujú už aj samotné rozhodnutie ženy a jej odvahu začať podnikat'. Zmena tohto vnímania sa dá ťažko vyvolať len vysvetľovaním či vzdelávaním, pretože aj samotné ženy prijímajú ponúkaný kultúrny vzor v procese socializácie ako prirodzený.¹⁰ Ženské podnikanie je nimi samotnými označované/chápané ako „neškodné, malé, nezárobkové“. Bourdieu tvrdí, že aj v súčasnom európskom spoločenskom priestore fungujú rovnaké princípy delenie rodovej hierarchie, aké vypozeroval

v archaickej kultúre Berberov. Ženy sú v tomto delení situované na strane vnútorného, nízkeho, spodného (sú im pridelené domáce práce, hodnotené práce, práce bez možnosti rozhodovať, skôr mechanicky vykonávať, tj. neviditeľné, skryté, každodenné, drobné, podľa existujúcej optiky nedôležité). Muži prezentujú opozitum ženského: vonkajší, horný, rovný, vysoký (zastupujú a reprezentujú na verejnosti, starajú sa o verejné záujmy, rozhodujú, sú aktívni v rokovaníach, politike, obchode, teda podľa existujúcej optiky dôležité).¹¹

Rodové stereotypy a podnikanie

Napriek faktu, že mnoho žien má priznanú živnosť a teda sú oficiálne označované ako „podnikateľky, súkromníčky, živnostníčky“, lokálne spoločenstvo ich zadelilo do niekoľkých skupín. Aktívne podnikateľky/živnostníčky, ktoré samostatne spravujú podnik; ďalej ženy, ktoré pomáhajú v rodinnej firme (vedú obchod, sklad, ekonomickú agendu) a tzv. „podnikateľky“, na ktoré je napísaná manželova živnosť, avšak sa na podnikaní v deklarovanej miere nepodieľajú.

Často je podnikanie žien označované ako „neškodné“, „na prežitie“, „bojazlivé“, „malé“, čo sú synonymá pre označenie striedmeho, postupného rozbiehania s minimalizovaním rizika.¹² S prívlastkami „nešpekulatívny“, „čistý“ respondenti/ky častejšie spojili ženy-podnikateľky.¹³ Na základe istých znakov by sme mohli vytvoriť súbor charakteristík tzv. „ženského“ podnikania (za protipól považujem tzv. „mužské“ podnikanie).¹⁴ Za sféru podnikania žien sa považuje oblasť služieb, obchodu, starostlivosti o seba a iných (napr. kozmetika, odevy, varenie/pečenie, kvety a doplnky, drobné služby, vzdelávanie). Tieto sféry sú zväčša spoločensky podceňované a hodnotené ako neziskové („tu handry nikto kupovať nebude“).¹⁵ Toto hodnotenie nesie so sebou okrem samotného konštatovania reálneho faktu neziskovosti aj rodovo príznačné charakteristiky, pričom väčšinový názor verejnosti kopíruje mužský pohľad. Tento pohľad si v procese socializácie „prírodzene“ osvojili tak muži, ako aj samotné ženy.¹⁶

Na delenie je treba pozerať v rámci rozdelenia spoločnosti podľa princípov rodovej hierarchie, v ktorej sa ženy častejšie pohybujú vo sfére nevýrobnej, prípadne len malej výroby, primárne súvisiacej s privátnou sférou života (varenie, odievanie, záhrada, bytové doplnky a pod.). Ženy sa pohybujú predovšetkým v oblasti služieb, vzdelávania, starostlivosti o iných (školsťvo, zdravotníctvo). Odvetvia, v ktorých pôsobia, sú už finančne podhodnotené, alebo tu priamoúmerne s prílivom žien klesá aj výška finančného

hodnotenia (napr. feminizácia učiteľstva, administratívy), zväčša nezastupujú vyššie riadiace posty, nemajú hlavné kompetencie (sestričky v nemocniciach, asistentky). Ženy sú vedené k tomu, aby uznali tieto odvetvia/posty za „vhodné pre ženy“ a absolvovali vzdelanie v tejto sfére. Tým sa ale dostávajú k nižšie plateným povolaniam. Na základe nižšieho ohodnotenia sa devaluje aj záujem o povolanie a štúdium v týchto odboroch (najskôr u chlapcov, potom aj u dievčat). Na niektoré ženské práce v praxi nie je potrebné vzdelanie (upratovačka, servírka, niektoré robotnícke povolania v tzv. ženských prevádzkach). Skrytá, ale všeobecne praktizovaná devalvácia hodnoty ženských profesií nesie so sebou hlbšie dôsledky, súvisiace najmä s finančným ohodnotením a pozíciou žien na trhu práce. Aj tento faktor ovplyvňuje tzv. feminizáciu chudoby. Pôsobenie noriem je o to silnejšie, že sa mnoho z týchto zamestnaní označí ako prirodzene ženské, a teda aj devalvácia ženskej práce sa vníma ako prirodzená. Toto delenie si osvoja členovia spoločnosti a vnímajú ho ako nemenné. Stav v obci je príkladom, že finančné podhodnocovanie podnikateľských odvetví žien (krajčírky, cukrárky, kaderníčky) v kombinácii s vysokým daňovým zaťažením vedie ženy k nepriznaniu/nezaloženiu živnosti a zároveň aj k podceňovaniu vlastnej práce, odboru štúdia.¹⁷ Aj muži, napr. automechanici alebo ďalší zruční remeselníci, prevádzkujú činnosť bez priznania živnosti a rovnako sa aj im zdajú odvody štátu vysoké. Tu sa však automaticky počíta s vyššími finančnými výnosmi ako pri ženskom podnikaní.

Svoju úlohu pri oceňovaní práce žien zohráva aj faktor, že ženy nie sú zvyknuté ju premieňať na finančnú hodnotu (z toho plynie aj neochota platiť pomocnicu v domácnosti za práce, ktoré sú ženami vykonávané bezplatne). Pod vplyvom kultúrneho vzoru je im podsúvané, že domáce práce vykonávajú pre pohodlie a fungovanie rodiny (žena je stotožňovaná s rodinou, jej želania existujú len cez želania rodiny a pod.), mnoho z prác posunuli do roviny „konička“ (práca v záhrade). Priznanie voľného času či času pre seba sa neakceptuje („človek si vždy robotu okolo domu nájde“). Keďže popri práci pre rodinu a domácnosť má väčšina žien aj inú, finančne ohodnotenú prácu, upevňuje sa domnienka, že väčšina druhov ženskej práce je zadarmo (starostlivosť o iných, domácnosť). Podhodnocovanie odborov, v ktorých ženy pracujú, napr. upratovanie, pečenie, šitie, sa odráža aj v možnostiach žien „predať“ prácu na reálnom pracovnom trhu, tu tak isto nemajú svoju hodnotu. K tomu prispieva fakt, že väčšina ženských prác sa

najmä na vidieku odplácalo protislužbou, čiže práce boli vyradené z finančnej ekonomiky (výpomoc pri pečení, obsluhovaní na svadbách a pod.). Zavádzanie finančných vzťahov do tejto bezpečnejšej ekonomiky spôsobuje problémy a niektorým živnostníckam aj krach podnikania.¹⁸ Aj toto je dôvod, prečo mnohí podnikatelia hľadajú odbyť mimo obce, teda mimo príbuzenských vzťahov, kde môžu uplatniť pravidlá finančnej ekonomiky oveľa zreteľnejšie.

Ženy-podnikateľky sa stávajú pre mužov – podnikateľov relevantnými partnerkami, či konkurentkami, len pokiaľ podnikajú v tzv. mužskej sfére, tj. v oblasti financií, veľkoobchodu, výroby/produkcie, ktorá prebieha väčšinou vo veľkých prevádzkach, a zaoberá sa spracovaním materiálov ako železo, drevo, sklo, doprava.¹⁹ Len ženy, ktoré prenikli do tejto sféry podnikania, sú verejnosťou považované za „ozajstnú podnikateľku“. V podmienkach malej lokality sú to napr. vdovy, ktoré zdedili podnikanie po manželovi a často sú v lokálnom prostredí uvádzané ako príklad „*emancipácie, samostatnosti*“.²⁰

Ďalšou charakteristikou rozdelenia prác, ktorá kopíruje delenie na základe rodovej hierarchie, je delenie na tzv. ženskú – drobnú, mravenčiu, každodennú prácu (napr. kancelárska práca, presná evidencia zásob a pod.) a na tzv. mužskú prácu, ktorú spájajú predovšetkým so schopnosťou rozhodovať a riadiť. Často stereotypne sa tak mužovi ako aj žene pripisujú vlastnosti, ktoré limitujú ich správanie a predurčujú ich spoločenské pozície – napr. žene pedantnosť, zmysel pre poriadok, prácu s drobnými finančnými položkami, nakupovanie-zásobovanie – „*manželka si ustráži, čo nám tu chýba, ona si to (obchod) zobrala pod patronát*“.²¹ Mužovi sa pripisuje úloha vizionára, plánovača, človeka s prehľadom na trhu, znalého kontaktov. Aj samotný podnikateľ/manžel označuje prácu ženy ako „*veľkú pomoc*“, a ženu ako „*schopnú a emancipovanú*“, avšak riadiacej funkcie a plánovania sa však naďalej drží on.²² Jeho pozícia reprezentanta firmy sa javí v očiach spoločenstva ako relevantnejšia než práca ženy. Nesporné je, že súhra oboch je dôležitá pre chod firmy, ako to dokladujú aj výpovede samotných podnikateľov/liek, a rovnako nemožno poprieť ani spolurozhodovanie a vplyv ženy. Treba si uvedomiť, že aj tieto výpovede sú dôkazom existujúcich stereotypov o „*vrodených vlastnostiach*“, napr. o neschopnosti žien rozhodovať, plánovať, či o neschopnosti mužov venovať sa „*drobnej práci*“.

Na oficiálnych príležitostiach (napr. plesy) muž vystupuje ako reprezentant firmy, vyhľadáva kontakty, udržiava podnikateľské vzťahy, uzatvára obchody „*Vie v tom chodiť, vie ako sa to má*“. Manželka reprezentuje/dopĺňa predovšetkým jeho osobu ako majiteľa firmy, reprezentuje jeho sociálny status. Tento fakt potvrdzuje, že sféra podnikania priznáva mužom dôležitú rolu na verejnosti a v rámci podnikateľských kontaktov a ženám zasa rolu pomocnej sily, asistentky a reprezentantky. Na druhej strane sa žene často prideliuje aj úloha „*sedej eminencie*“, „*manipulátorky*“, ktorá využíva na manipulovanie muža „ženské“ zbrane (šarm, lesť).²³ Toto delenie znova dokazuje inú pozíciu ženy, než má v spoločenskom priestore pripísanú muž. Mužovi sa v tomto smere zasa stereotypne prideliuje rola čestného („*stoj si za slovom, správny chlap dodrží slovo, hrdosť má muž len jednu*“ a pod.). Iný druh rozdelenia kompetencií je, ak sa žena stáva súčasťou podnikateľských plánov muža a ako majiteľka „*na oko*“ figuruje v oficiálnych dokumentoch. Muž ako „*šedá eminencia*“ riadi obchody, robí relevantné rozhodnutia. Toto delenie dáva podnikaniu žien imidž „*neškodnosti*“. Spomenuté dve posledné delenia sa spájajú s pripisovaním stereotypných vlastností na základe rodu (ženské vlastnosti ako klamstvo a schopnosť manipulovať, alebo možnosť manipulovať so ženou ako figúrkou).

Spoločenská angažovanosť žien a práca pre verejnú sféru

Spolková činnosť či verejná zaangažovanosť žien podnikateľiek sa v regiónoch ešte nestala samozrejmosťou a nezaradila sa natoľko ani k statusovým znakom, ako tomu bolo napr. v predvojnovom období (spolky žien zo živnostníckych rodín).²⁴ Môže to byť dôkaz toho, že táto sociálna vrstva je pomerne mladá a ešte nepociťuje spolupatričnosť, či potrebu prezentovať príslušnosť k tejto skupine. Samotné respondentky dôsledne deklarovali záujem predovšetkým o rodinné zázemie, z vecí verejných, z rozdelenia moci boli skôr „rozčarované“ a prenechali tieto pozície mužom.²⁵ Zároveň to môže byť reakcia na minulý politický režim, kedy všetko organizované verejne a mimo okruhu rodiny bolo záležitosťou politickej strany a boli to aktivity zväčša kontrolované. Preto mnohí rezignovali na prácu pre verejnú sféru, ak len v nej nesledujú vlastný prospech, či propagáciu. Dvojakoť správania a názorov charakteristická aj pre socializmus funguje aj dnes. Verejné a privátne sa stále nedá zlúčiť, ešte stále sú dve varianty vysvetlenia vecí.

Ak funguje organizovanie žien v regiónoch, ide skôr o organizovanie starších žien podľa vzoru bývalej maso-

vej organizácie Zväzu žien.²⁶ Obecny úrad organizuje pre ženy niekoľko podujatí ročne, pri ktorých spolupracuje najmä s regionálnou organizáciou žien. Ide o podujatia, ktoré sú v súlade s tradičným vnímaním záujmov žien (napr. pečenie štrúdiel, vianočných perníkov, burza odevov).²⁷ K obľúbeným novodobým fenoménom patria skupinové nákupy v zahraničí.²⁸ V odpovediach však vždy rezonovala myšlienka, že napriek zaujímavým kultúrnym aktivitám obce obyvatelia radšej uprednostňujú vlastný rodinný kruh. V nasledujúcej parafráze výpovede sa znovu prejavuje dvojakoť spôsobu života a vysvetlenia „*Tajomníčka je fajn, robotu si robí ozaj dobre, ale nechodím tam, netýka sa ma to*.“

Napriek práci obecného úradu a regionálnej organizácie pre ženy respondentky považujú vybavenie obce a možnosti kultúrneho života žien v obci za limitované. Menovali možnosti, ktoré by sa mali pre ženy dobudovať (športoviská, bazén, relaxačné centrum, kaviareň).²⁹ Ich návrhy pritom evidentne kopirovali vymoženosti mestského životného štýlu, resp. životného štýlu tzv. „*smotánky*“ – vyššej vrstvy spoločnosti, ktorá je propagovaná médiami. V ich výpovediach spája „*právo ženy relaxovať*“ s ekonomicky silnejšími vrstvami „*ktoré vedia žiť*“. Samé seba vidia v realite, v ktorej nie je čas na relaxovanie, považujú ho za luxus a posunuli ho do roviny želaní.

Podmienky v obci (ale aj v celej spoločnosti) označili za nevyhovujúce najmä pre mladú generáciu.³⁰ Odchod mladých ľudí do zahraničia, predovšetkým žien ako au-pair (jedna z foriem tzv. feminizácie migrácie) patrí k charakteristickým znakom životných stratégií mladej generácie. Odchod mladých žien do zahraničia vytvára podmienky pre posúvanie sobášneho veku a zakladania rodín. Staršia generácia akceptuje zvolené životné stratégie „*kde zbierajú skúsenosti*“.³¹ Niekoľko mladých žien zostalo v obci, zväčša z dôvodu založenia rodiny, prípadne uvažujú o svojej práci pre obec.³²

Motivácia žien podnikat'

Prvotná motivácia súvisela u mojich respondentiek jednak s osobnostnými predpokladmi, sociálnymi tlakmi a tiež podporou zo strany manžela a rodiny.³³ Napriek hroziacej nezamestnanosti len málo žien sa odvážilo riešiť svoju situáciu podnikaním. Na základe zistenia motívu, ktorý ženu k podnikaniu viedol, môžeme odhadnúť celkový postoj ženy k podnikaniu. Respondentky, s ktorými som sa zhovárala, by som mohla rozdeliť do dvoch základných skupín, na aktívne a pasívne. Postoj sa odráža tak v ich prvotných impulzoch k podnikaniu, ako aj vo víziách do

budúcna. Aj aktívne podnikateľky sú skeptické k podmienkam podnikania na Slovensku, napriek tomu vyvíjajú aktivitu. „Aktívne“ deklarovali napr. spokojnosť zo sebarealizácie, nové uplatnenie ich znalostí, nové možnosti v podnikaní. Začiatok podnikania vo výpovediach zvyčajne spájali okrem ekonomickej nutnosti aj s perspektívou vlastnej realizácie a pod. „Pasívne“ označili napr. začiatok podnikania ako tlak okolností, nerealizujú sa v podnikaní, sú finančne závislé na manželovi, nie sú ochotné uvažovať o nových možnostiach rozvoja podniku, majú pesimistické vízie do budúcnosti, hľadajú vinníkov za svoj súčasný stav, vinia minulé obdobie za ich zlú aklimatizačnú schopnosť na nové podmienky, hodnotia samé seba ako „deti socializmu“ a pod.³⁴

V motíváciách žien podnikateľ sa v rôznej miere zoskupujú nasledovné prvky: 1. materiálna starostlivosť o rodinu, 2. zabezpečenie budúcnosti detí,³⁵ 3. pocit novej sebarealizácie, 4. odvaha začať novú životnú fázu,³⁶ 5. otestovanie vlastných schopností, 6. nezávislosť na cudzom rozhodovaní, nadriadenom a pod.,³⁷ 7. podnikanie ako posledná možnosť oficiálne sa zamestnať (ženy pred dôchodkom), 8. podnikanie umožní kontakt s ľuďmi, bez ohľadu na jeho ziskovosť.³⁸

V lokalite zväčša podnikajú len ženy, ktorých manželia dokážu finančne podporiť, prípadne tie, ktoré si ponechali trvalé zamestnanie. Uvedomujú si, že pre rodinu je nutné zaistiť aspoň jeden stabilný príjem a podnikanie berú len ako prílepkovanie. Vedú ich k tomu neisté spoločenské podmienky a nízky finančný príjem v trvalom zamestnaní. Často bol podnikateľom aj manžel a väčšina žien uvádzala ako sprievodný motív k podnikaniu skúsenosti manžela.³⁹ Najčastejšie viedli ekonomickú agendu a postupne preberali viac zodpovedností. Výrobnú sféru si ponechávali v kompetencií mužov, manželky zodpovedali za služby, zásobovanie, agendu, evidenciu.

Pre podnikanie v našich podmienkach je charakteristická flexibilita a schopnosť kombinovať možnosti, predovšetkým pri finančnom zaistení rodiny. Podnikatelia si uvedomujú slabú stabilitu spoločenských podmienok vytvorených pre podnikanie, preto sa spoliehajú na fungovanie rodinných vzťahov, príbuzenstva a pod. Reakciou na stav je kombinovanie príjmov oboch manželov, v ktorom sa snažia uchovať si aspoň jeden stabilný príjem v rodine (napr. manžel pracuje vo firme, v zahraničí), prípadne si podnikateľka ponechá svoje trvalé zamestnanie a kombinuje ho so živnosťou. Ak je podnikanie nevýnosné, nevylučujú ani návrat k pôvodnému zamestnaniu (napr. ekonómka v banke). Prevláda racionálny argument „nemôžem zostať v neistote, mám ešte rodinu.“

Adaptabilnosť žien na zmenené podmienky

U mnohých sa v priebehu podnikania ostro stretli ideálne predstavy o realizácii plánu s realitou. Podnikateľky, ktoré začali hneď v porevolučnom období, prešli od nadšenia až po fázu letargie zo súčasného stavu. Pre veľkú skupinu súčasných podnikateľiek v regiónoch, ktoré väčšiu časť svojho života prežili v inom politickom zriadení, znamenajú 90. roky prudký obrat v životnom štýle a zmenu životných stratégií. V prípade, ak sa dokázali prispôsobiť novým podmienkam, zmeniť spôsob myslenia a prispôsobiť sa požiadavkám trhu, je možné, že sa im ľahšie prekonávajú problémy v podnikaní. Vzťahy na slovenskom trhu malého podnikania sú charakteristické práve sa tvoriacim pravidlami trhového hospodárstva, vznikom nových pravidiel hry podnikania. Mnoho nadšených žien, ktoré sa chceli začiatkom 90. rokov realizovať, avšak nezmenili spôsob myslenia, zápasi teraz s dezilúziou, prameniaca z rozporu ideálnej predstavy a jestvujúcej reality.⁴⁰ Podnikatelia, ktorí začali so svojimi aktivitami krátko po revolúcii, boli súčasťou procesu tvorby štruktúry týchto sociálnych vzťahov. Vznikajúce vzťahy sa kombinovali s pozostatkami socializmu zdedených lokálnych sietí kontaktov, so silným zmyslom pre udržiavanie rodinných vzťahov.⁴¹

Problémom, s ktorým sa museli ženy vyrovnávať, je prispôsobiť svoje myslenie a konanie požiadavkám lokality, v ktorej pracujú. Charakteristické je vyhlásenie začínajúcej podnikateľky, ktorá pracovala na vedúcom poste v predajni aj počas socializmu: „*Tito ľudia si myslia, že som stroj, ja nebudem cez sviatky pracovať.*“ Do istej miery sú ženy stredného veku poznačené myslením, v ktorom žili a pracovali. V ich súčasnom živote sa teda prelínajú zdedené spôsoby správania s požiadavkami, ktoré kladie súčasnosť. Niektoré si uvedomili, že ich existencia v lokalite závisí od schopnosti vychádzať v ústrety potencionálnym zákazníkom a intuitívne si stanovili svoju cieľovú skupinu spotrebiteľov/iek.⁴² V malej lokalite sa tento stav komplikuje, keďže je dôležité udržať si nezainteresované a diplomatické vzťahy, čím môžu predísť „bojkotu“ jej podnikania zo strany obyvateľov. Často prejavujú podnikateľky pasivitu, deklarujú letargiu a rezignáciu, príčiny svojho neúspechu hľadajú v spoločenských podmienkach. Objektívne faktory, ako napr. slabá kúpyschopnosť obyvateľstva, rozvoj veľkoobchodných sietí, neprajnosť okolia (rodiny), zákony upravujúce podnikanie, môžu naozaj brzdiť podnikanie. Zámerne som si však všimla postoj majiteľiek k vlastnému podniku, rozši-

rovanie klientely, teda existenciu tzv. obchodného myslenia. V tomto smere má bohatú výpovednú hodnotu napr. pozorovanie sortimentu tovaru a interiéru v obchodoch, údržba výkladu, zľavy, akcie a nápady, ktorými vychádzajú v ústrety zákazníkom (napr. zľavy pre dôchodcov), otváracie hodiny prispôsobené obyvateľom, alebo ochota objednávať tovar pre počet vlastných zákazníkov, či hľadanie odbytu mimo obce a pod.⁴³ Tzv. „obchodný duch“, vizionárstvo, sa v podnikateľských manželských pároch pripisuje zväčša mužovi. Žena má v podnikateľskom páre zastávať pozíciu zodpovednej pracovnej sily, ktorá sa stará o každodenný chod obchodu (zásobovanie, administratíva, zamestnanecká sila a pod.). Aj v tomto delení kompetencií zohrávajú úlohu rodové stereotypy.

Positívnym znakom toho, že spoločnosť akceptovala podnikateľku, je vytvorenie stabilného okruhu klientely. Toto úsilie musí súvisieť s jej znalosťou lokálneho prostredia. Schopnosť získať si zákazníkov, vytvoriť si vzťahy na hranici súkromia a profesionality dáva predpoklad úspechu podnikania v malej lokalite.⁴⁴ Rovnako aj prístup k prípadným zamestnancom.

Rodinná kooperácia a podpora

Odvaha začať s podnikaním sa u žien vynára veľmi ťažko a zväčša musí byť podporená zo strany manžela/ mužského príbuzného, ktorý je ochotný akceptovať zaneprázdnenie manželky a pristúpiť na zmenu v životnom štýle, či prerozdeleniu zaužívaných rodových rolí.⁴⁵ Dôvody obáv z podnikania u žien nie je jednoduché určiť. Jedným z bodov je vysoká miera riziku a neistoty, preto mnoho žien nezvolí cestu podnikania a radšej sa zamestná v inej firme (krachom vlastnej firmy by ohrozili rodinu viac, než pri strate zamestnania).⁴⁶ Tomuto faktoru však čelia aj muži, ktorí sú navyše vystavení silnej norme byť „živiteľom rodiny“.

Tento fakt neistoty môže súvisieť s kultúrnym vzorom, ktorý si ženy osvojujú v procese socializácie a súčasťou ktorého nie je podpora ich samostatnosti, či pestovania odvahy, ale skôr získavanie tzv. naučenej závislosti.⁴⁷ Vo výpovediach sa často odrážajú existujúce rodové stereotypy, ktoré posúvajú muža do pozície samostatného a aktívneho iniciátora projektu a ženu naopak viac do pozície asistentky celého projektu, psychickej aj pracovnej podpory pre manžela. Častým prípadom boli manželské páry, kde manžel založil a finančne zaistil prevádzku a manželka sa „zamestnala“ v manželovej firme (najčastejšie spravovala obchod, zásobovanie, alebo len

dozerala na tovar). Prípad, kedy by sa žena stredného veku rozhodla samostatne podnikáť (bez finančného zistenia manžela, či bez jeho priameho dozoru), sa v obci nevyskytoval. Ženy až neskôr nabrali odvalu samostatne spravovať istú časť podniku, keď si popri manželovi osvojili základné pravidlá fungovania podniku. Ak sú ženy mladé, bez záväzkov, teda pre pracovný trh atraktívne, je šanca, že si zamestnanie nájdu pomerne rýchlo. V prípade strednej a staršej generácie je situácia na pracovnom trhu obtiažna a práve v týchto prípadoch sa podnikanie javilo ako možnosť uplatnenia.⁴⁸

Len vo výnimočných prípadoch bola žena označená ako samostatná iniciátorka podnikania. Úspech jej podnikateľskej iniciatívy je do veľkej miery závislý nielen od osobnostných daností, ale aj od podpory zo strany prostredia a rodiny. Podnikanie ženy je totiž ovplyvnené aj tým, ako dokáže prerozdeliť tzv. ženské povinnosti v domácnosti a starostlivosť o rodinu a najmä do akej miery bude partner a rodina toto nové delenie akceptovať. Podnikanie ženy môže negatívne ovplyvniť aj manželova snaha o prestíž, ktorý jej podnikaním môže stratiť výsadu dominantného živateľa rodiny. Aj niekoľko respondentiek pomenovalo sociálnu podmienenosť úspechu ženy v podnikaní a odmietlo podobu rodových stereotypov, ktoré skôr aktivitu žien brzdia. Podľa týchto názorov majú muži aj ženy rovnaké nadanie na podnikanie, ktoré nie je dané pohlavím, ale je ovplyvnené rozdielnym delením povinností medzi ženami a mužmi v rodine a spoločnosti.⁴⁹ Podľa ďalších názorov je však tradičné rozdelenie povinností v manželskom páre stále prítomné a chápané ako ideálny stav. Tieto názorové rozdiely sú ovplyvnené najmä vekom, vzdelaním a individuálnou skúsenosťou žien. Ako najideálnejšie podmienky pre podnikanie respondenti/ky zhodne označili, ak má žena už odrastené deti, ktoré jej môžu prípadne aj pomôcť, resp. nemá rodinu.⁵⁰ Tie respondentky, ktoré uviedli, že postoj manžela k jej podnikaniu je pozitívny a že si navzájom pomáhajú, zároveň deklarovalo, že manžel akceptoval nové rozdelenie prác v rodine a domácnosti, alebo jej v domácnosti pomáhajú staršie deti.

Kooperácia rodiny a manželského páru (prípadne ďalších členov rodiny) je dôležitá pre udržanie podniku. Rozhodujúcim pravidlom môže byť, že sa prispôbuje viac ten, kto prináša do rodinného rozpočtu menej financií. Z výpovedí bolo jasné, že sa „snažia prispôsobiť situácii, vychádzať v ústrety“ predovšetkým ženy. Najčastejším je prípad, kde je manžel zodpovedný za celkové riadenie, manželka za administratívu a zásobovanie, prípadne sa

s deťmi/svokrou/mamou delí o práce v domácnosti. Najmä v prvých fázach podnikania bol častý prípad, keď sa k „dvojitému“ zamestnaniu žien (jedno platené zamestnanie aj domácnosť) v podnikateľských rodinách pridala aj pomoc v podnikaní.⁵¹ Podnikateľky, ale aj ženy v rodine podnikateľa si vytvorili vlastnú stratégiu a denný režim, ktorý je variabilný podľa podmienok v rodine a individuálnych predpokladov.⁵² Pre niektoré ženy je výhodou, že nemajú pevný pracovný čas a že si samé regulujú v podnikaní čas a povinnosti.⁵³ Žiaden model nemôžem označiť ako väčšinový. Vyskytujú sa rôzne varianty (manželka je úplne izolovaná od podnikania, manželka riadi účtovníctvo, spravuje príbuznú prevádzku a obchod, manželka podniká samostatne a manžel má iný zdroj príjmu, manželka zdedila a spravuje firmu a o domácnosť sa stará ďalšia osoba, atď.). Variant, pri ktorom by žena zostala doma a len manžel finančne zabezpečoval domácnosť, v obci takmer neexistuje. Svoju úlohu tu môže hrať verejná mienka, ktorá by odsudzovala tento model (najmä nečinnosť/neschopnosť ženy), ale aj fakt, že ženy nechcú zostať v domácnosti kvôli pocitu osamoteniu, izolovanosti. Možno práve z posledne menovaného dôvodu udržiavajú aj neprosperujúcu živnosť.

Zoradenie priorit u jednotlivých žien závisí od kultúrneho vzoru, prostredia a podmienok, v ktorých žijú (vplyv religiozity, vzdelania, vek, rodinný stav a pod.). V tejto lokalite definovala väčšina žien za svoj primárny cieľ zabezpečenie rodiny (podnikajú preto, aby bola rodina spokojná). Ženy sú dokonca ochotné vzdať sa podnikania, ak sa naskytné práca, ktorá im zabezpečí stabilný príjem a prosperitu rodiny.⁵⁴ Názory na postavenie a možnosti žien, na ich životné stratégie, nemali ani samotné respondentky presne vyhranené. Každá uvažovala o viacerých možnostiach, o viacerých existujúcich vzoroch rodinného života, aby nakoniec skonštatovala, že všetko závisí od individuálneho prípadu ženy a jej rodiny.

Veľmi rozdielna je aj miera rozdelenia kompetencií a zainteresovania ďalších osôb/príbuzných do riadenie rodinnej firmy a domácnosti (potomkovia, zväčša synovia, ale aj dcéry, prípadne ženské príbuzné: manželky synov, svokra, mama, v rôznej miere aj manželka dcér a pod.).⁵⁵ V rodinných firmách sa najímanie cudzej pracovnej sily týka prakticky len zamestnancov bez kompetencií rozhodovať (výkonná pracovná sila). Rôznymi rozhodovacími právami disponujú len priamy potomkovia (najčastejšie synovia, ale aj dcéry), ďalej sa kompetencie delia podľa stupňa príbuzenstva (do úvahy môžu prísť napr. zaťovia).

Odkázanosť partnerov na seba, prípadne kooperácia úzkeho príbuzenstva je podľa výpovedí viac ako nutná, najmä vzhľadom na zložitú situáciu v prvých fázach podnikania, ale aj vzhľadom na komplikovanú spoločenskú situáciu. Zaujímavé je, že príchod inej, nie príbuznej osoby (predovšetkým pomocnice do domácnosti) bol vo všetkých rozhovoroch odmietaný a predstavoval nereálne riešenie. Napriek zmeneným spoločenským podmienkam je zamestnanie pomocnice v domácnosti takým vysokým symbolom sociálnej nerovnosti, že by si rodina podnikateľa znepriatelila spoločenské prostredie. Ďalším faktorom je, že rodina sama považuje tento výdobytok za nadštandard, ktorý si môžu dovoliť len prosperujúce rodinné firmy (k tým sa z mojich respondentov nikto oficiálne nehlási). Svoju úlohu však hrá fakt, že práca v domácnosti bola a je prácou neplatenou, spoločensky podhodnocovanou, ktorú ženy dokážu za každých okolností zvládnuť „*pokiaľ má dve zdravé ruky*“. Finančne prosperujúce rodiny investujú do nákupu spotrebičov, avšak aj to sa stále považuje za nadštandardnú pomoc ženám (ktorá by to inak zvládla bez finančných nárokov). Spotrebič, najčastejšie umývačka riadu, slúži skôr ako symbolický znak prosperity rodiny. Ženy v duchu tradičného delenia rodových rolí považujú svoju domácnosť za privátny sektor a vzhľadom na novovzniknuté spoločenské vzťahy si tento privátny priestor oveľa intenzívnejšie chránia. Zvládajú domácnosť radšej samé, prípadne jej chod organizujú za pomoci detí.⁵⁶

Súčasnú podnikanie v malých lokalitách potvrdzuje tradičnú naviazanosť rodinných/príbuzenských vzťahov a dokladá revitalizáciu niektorých druhov rodinnej kooperácie. Mnoho z podnikateľských párov hovorí o dôležitosti psychickej podpory, dôvery, ktorá má do istej miery kompenzovať stav prevládajúcej neistoty.⁵⁷ V tomto bode je dôležité uvedomiť trend vývoja rodinných vzťahov, charakteristických intenzívnym stupňom uzatvárania sa (párovej) rodiny do súkromia, čo v rodinách podnikateľov (sociálne lepšie situovaných) ešte viditeľnejšie. Novým znakom partnerských vzťahov v rodinách s podnikaním je, že žena môže mať aj vyššie, prípadne samostatné rozhodovacie právo a aj relatívne nezávislé podnikanie (ako deklarovali). Tento fakt je zrejme ovplyvnený tým, že pre ženy sa v minulom režime stalo samozrejmosťou byť zamestnaná, mať finančný príjem, mať prístup k vyššiemu vzdelaniu, prípadne zostávať riadiacu funkciu, mať vyššie kompetencie.⁵⁸ Zväčšej miery sa však kopírujú známe modely, napr. model organizovania živnostníckych rodín z prvej polovice 20. storočia.⁵⁹

Poznámky:

1. Materiál je zozbieraný na základe terénnych výskumov vo vidieckej lokalite západného Slovenska v októbri 2000 a júli 2001. Opakovaný terénny výskum som vykonala v prosperujúcej obci s približne 1700 obyvateľmi. V rámci regiónu západného Slovenska ide o obec s vysokým ekonomickým potenciálom, s dobre rozvinutou infraštruktúrou a vytvorenými podmienkami na ďalší rozvoj. V obci si v priebehu 90ich rokov otvoril prevádzku vysoký počet súkromných podnikateľov a podnikateľiek, čím sa stala obec sebestačnou. Okrem siete bežných obchodov (potraviny, odevy, kvety, hračky, drogéria,) a služieb (kaderníctvo, kozmetika, oprava obuvi, autoopravovňa), ktoré spravujú predovšetkým ženy, sa podnikatelia – muži zameriavajú na živnosti súvisiace s opracovaním dreva (najmä nábykárstvo, stolárstvo), kovu, plastov, autodoprav. Tento druh pomerne rozvinutých podnikateľských aktivít bol predurčený existujúcimi výrobnými prevádzkami za socializmu. V týchto prevádzkach sa ujali najmä muži. Ženy prevládajú v živnostiach zameraných na služby. Pre mladú generáciu je typická pracovná migrácia (väčšie mestá, dlhodobé, alebo sezónne pobyty v zahraničí) Dominantná časť obyvateľov si prácu našla v susedných mestách. Obyvatelia sú až na niekoľko výnimiek katolíckeho vierovyznania a poväčšine sústredení okolo diania v cir
  2. Keďže som výskum uskutočnila v prostredí vidieka, kde nie sú zastúpené všetky elementy podnikateľskej skupiny, nemôžem moje tvrdenia predčasne zovšeobecňovať na celé spoločenské prostredie. Chýba napr. podnikateľská skupina mladých (cca 30-40 ročných žien), ktorých koncentráciu predpokladám vo väčších mestách. S tým súvisia odlišné motivácie k podnikaniu, požiadavky na životný štandard, hodnotové orientácie u mladšej generácie žien, žijúcej prevažne v mestách a pod.
  3. Zmeny na pracovnom trhu a ich súvislosti s rodovo špecifickými problémami zohľadňujú všetky moderné práce sociológov zamerané na vývin vzťahov v súčasnosti (Beck 2004, Giddens 2001 a ďalší), na ne naväzujú práce zohľadňujúce aj české a slovenské špecifiká (Mareš 1999, Možný 1990, Brožová 2004). Silným vplyvom rodovej hierarchie na fungovanie celého spoločenského systému, vrátane ovplyvňovania pracovných vzťahov, sa zaoberajú početné práce feministických autoriek, ktorých teórie ovplyvnili aj práca Pierra Bourdie (2000). Postaveniu žien na pracovnom trhu sa v českom kontexte venovali práce z oblastí rodových štúdií už v 90. rokoch. Prvé empirické zistenia o stave na Slovensku, prevažne kvantitatívneho charakteru, poskytli výskumy sociologických inštitútov a prieskumných agentúr (Bútorová 1994; Bútorová a kol. 1999, FOCUS). Hĺbkové štúdie venované faktorom feminizácie chudoby, ženskej pracovnej mobilite, migrácií a pod. však neboli doposiaľ spracované. Pracovnej migrácii žien zo Slovenska do zahraničia sa venovala vo svojej dizertácii napr. Sabine Hess (2001, 2003), súčasný výskum o pracovnej migrácii žien zo Slovenska robí Zuzana Búriková v Anglicku.
  4. Neistotu ženského postavenia na pracovnom trhu najlepšie dosvedčuje fakt, že sú aj za úplne rovnakých podmienok vždy menej platené než muži, že za rovnaké diplomy nezískavajú rovnaké miesta, a hlavne, že v porovnaní s mužmi sú omnoho viac ohrozené nezamestnanosťou a pracovnou neistotou, omnoho ochotnejšie sú odsúvané do miest s pracovnou neistotou a do miest so skráteným úväzkom – čo im okrem iného spoľahlivo uzatvára cestu k mocenským hrám a vyhladkám na kariéru... Pretože sú späť so štátom sociálnym, pretože v štátnej správe zastávajú sociálne pozície a v súkromnom podnikaní miesta najviac ohrozené, dá sa predpo-
- kladať, že prvými obeťami neoliberalnej politiky usilujúcej obmedziť sociálnu dimenziu štátu a „deregulovať“ pracovný trh budú práve ony. (Bourdieu 2000, s. 84)
5. Najmarkantnejším dokladom zotrvačnosti v zmene a cez ňu je skutočnosť, že zamestnania, ktoré sa feminizujú, buď už stratili na cene, alebo na nej strácajú – čo odliv mužov, spôsobený feminizáciou, ešte podporuje, takže je to ako účinok snehovej gule. Okrem toho je pravda, že sa ženy vyskytujú vo všetkých rovinách sociálneho priestoru, a je tiež pravda, že smerom k najzávažnejším a najvyhľadávanejším pozíciám ich šance klesajú... Tým najlepším ukazovateľom relatívneho postavenia a hodnoty rôznych profesií je ich momentálna a potenciálna feminizácia. (Bourdieu 2000, s. 83)
  6. Hess, S. (2000, 2001, 2003).
  7. Locher, B. (2002), IOM 1999-2000, La Strada, Praha 2003; Aliancia žien Slovenska 1999, 2004.
  8. „...sa stále riadia logikou tradičného modelu delenia podľa pohlavia. Verejný priestor a pole moci (zvlášť moci ekonomickej, pole produkcie) je naďalej v rukách mužov, zatiaľ čo ženám ostáva prevažne priestor súkromný (domácnosť, reprodukcia), ... alebo sociálne služby (zvlášť nemocničné), ktoré sú akýmsi jeho rozšírením, alebo tiež výchova a produkcia symbolická (literatúra, umenie, žurnalistika).“ (Bourdieu 2000, s. 85)
  9. O práci žien „zadarmo“ hovorí aj fakt, že bohatšie rodiny na Slovensku si odmietajú platiť cudziu osobu za prácu upratovačky, ktorú by inak zvládla manželka, aj napriek tomu, že zastáva namáhavý a finančne dobre ohodnotený pracovný post.
  10. Androcentrické videnie je neustále legitimitované praktikami, ktoré samo plodí: pretože dispozície žien sú plodom nepriaznivého predsudku voči ženstvu zabudovaného do poriadku vecí, nemôžu ženy inak, než tento predsudok neustále potvrdzovať. Je to logika prekliatia... Prorocstvo, ktoré má sklon samo sa potvrdzovať a svoju vlastnú predpoveď privolať. Táto logika vzťahu medzi pohľaviami sa prejavuje každodenne: tieto dispozície, ktoré mužov podnecujú, aby ženám prenechávali podradné práce a nevďačné úlohy (napr. pýtať sa na cenu, dohadovať zľavy), skrátka, aby sa vyhýbali krokom, ktoré sa neporovnávajú s ich predstavou o vlastnej dôstojnosti, ich zároveň vedú k tomu, že vyčítajú ženám „malichernosť“, „prízemnosť“, alebo dokonca že na ne pozerajú s posmechom, keď sa jej nedarí v prácach, ktoré jej hodili na plecia, bez toho, aby jej pritom pripísali prípadný úspech. (Napriek tomu...muži prejavujú povýšenosť – zvlášť sú v nadriadenom postavení, alebo aspoň vystavujú na povrch ľahostajnosť k záležitostiam nižšej správy a často ich prenechávajú ženám.) (Bourdieu, s. 31)
  11. Mužský poriadok, vpísaný do vecí, sa cestou nevyslovených príkazov sprevádzajúcich naučenú delbu práce, sprevádzajúcich kolektívne a súkromné rituály vpisujú aj do tel ... biologické odlišnosti sa teda používajú akoby sa jednalo o základné predpoklady, takže potom sa zdá, že práve oni sú dôvodom sociálnej diferenciácie... Neobyčajná sila mužského poňatia sociálneho sveta pramení z toho, že sa v ňom kumulujú a koncentrujú dve operácie: legitimizuje sa vzťah nadvlády tým, že z neho tvoria súčasť logickej prirodzenosti, ktorá sama je pritom naturalizovaná sociálnou konštrukciou. (Bourdieu 2000, s. 24-25)
  12. *Žena, keď podniká, ... väčšina nezbohatne závätno, to je také každodenné podnikanie. Tak normálne na život, na existenciu, aby sa cítila potrebná, lebo keď je len doma, to je o nervy. Každá to pozná, čo bola nezamestnaná, to sa nedá dlho vydržať. A keď mala na*

- to odvahu nervy a kapitál, tak skúsila už niečo. (Žena 1971) Žena nejde do rizika, snád' preto každá začína v menšom, a keď sa jej darí, postupne rozširuje. Nejde do rizika, musí zabezpečiť korunu na každý deň. Aj tu majú menšie obchodíky ženy, nie veľké prevádzky. A ja vlastne tiež vidím, že to nejde a je viac práce okolo vybavovania a úradov ako zisku, tak uvažujem, že ten obchodík zavriem na jeseň. (Žena 1955)
13. Čestné podnikanie. Myslím, že ženy nešpekulujú toľko ako muži. Aj tu v obci boli špekulanti, o ktorých nikto nič nevie. Ženy, ja si aspoň myslím, že nemajú sklony toľko podvádzať. Je to čistejšie ... ale za sa, záleží od človeka, ak je hyena, tak bude zdieľať zamestnancov rovnako, tak je asi jedno, či je muž či žena, pokiaľ nie je človek seriózny. (Žena 1967)
  14. Príčinám delenia sociálnej sféry na mužskú a ženskú sa venuje P. Bourdieu v rozsiahlej štúdií *Nadvláda mužů*, kde uvádza aj možné kľúčové videnia dôvodov tohto rozdelenia.
  15. Ja si napríklad myslím, že to, keď niekto predáva, že má obchod, to nie je podnikanie. To nič neprodukuje. Keď niekto podniká, musí byť prospešný pre túto spoločnosť, takto v obchode sa len točia a vymieňajú peniaze, nič sa neprodukuje. To väčšinou robia ženy v obchode ... a čaká, aký bude obrat. O obchod sa musí starať, aby mala obrat, ... aby tam bol kvalitný tovar a aby prilákala ľudí kvalitou tovaru. (Muž 1951)
  16. Žena nemôže z podnikania zbohatnúť, lebo pracuje v inom sektore, to nie je tak ako výrobné podnikanie. Väčšinou si zariadenia obchod, alebo služby drobné, kvetinárstvo. Tak na tom sa nedá zbohatnúť. Muži majú závažnejšie podnikanie. Tí tu v okolí majú výroby nábytkov, drevovýrobu. Kovovýrobu. (Žena 1958) Muži majú bližšie k drevu, ku kovu, s tým majú aj manuálne skúsenosti ... aj sa potom celkom inak k tomu stavajú, preto majú skôr tie výrobné dielne. Ženy skôr majú obchod, kaderníctvo ... tak to je typické pre ženy. Ale to neznamená, že nie sú ženy s dobrými obchodnými schopnosťami, prečo nie, žena, keď má na to schopnosti, môže riadiť aj firmu, výrobu. Len tu u nás to nie je také dominantné. Tu sú tie ženy nie tak stavané, skôr má každá aj rodinu, tak si necháva sily aj tam, nemôže zabudnúť na rodinu, keď ju už má. Muž je teda, tak by som povedala, viac je v dielni ako doma, ak má výrobu ... žena je vždy jedným okom doma. (Žena 1967)
  17. Tie, čo pečú doma ... načo by si hlásili živnosť, štát by na nich bohatol. Ak to robia takto po známosti, že je šikovná, vyučená, tak sa tam dajú objednať zákusky a mi prichádzame o zákazky. Neprinútiťe ich priznať živnosť. (Žena 1953) Nemyslím si, že by teraz niekto uvažoval o otvorení firmy. Keď sa pýtate na ženy, ak majú šikovné ruky, sú zručné krajčírky, cukrárky, kuchárky, kaderničky ... tak si neotvorí živnosť, lebo to nie je na uživenie vo veľkom, to nie je na živnosť, ktorá by ich uživila. To je taká občasná služba, za ktorú sa niekedy zaplatí ... nechýba im mnohým ani odvaha podnikať, ale ich reálne videnie im v tom zabráni. Veď vidia, ako to tu chodí, poznajú podmienky tu. Takže sa im ani nečudujem. (Žena 1955) Keď má žena takú drobnú živnosť, že je šikovná krajčírka, alebo cukrárka, tak radšej zostane doma, neprizná si to oficiálne, lebo by ju štát pripravil o všetko. Preto napríklad aj tu v dedine ... to nie je na uživenie, také drobné podnikanie, v malom ... a ženy sa vyučili viac v tom malom ako cukrárky, krajčírky. (Žena 1958) Je tu potom viac aj takých prípadov, že si svojou zručnosťou prílepšú, privyrobia, teda ak vie kadernička dobre strihať, nemusí mať živnosť, ostríhá doma po známosti, vyslovene na prílepšenie, ak má salón, je s tým viac finančných
- a iných problémov. Myslím, že aj na to si ľudia zvykli, vedia o sebe, to je ako tolerované, vedia o sebe v rámci obce. Je to úplne normálne pre obyvateľov. Sú tu aj také krajčírky, ktoré šijú doma, a tak si privyrábajú, okrem toho pracujú. (Žena 1979)
18. Napr. krajčírka, ktorá príbuzným a dobrým známym šije zadarmo, nemá v lokalite šancu udržať podnikanie, keďže väčšina obce je v príbuzenskom či priateľskom pomere. Zavedením finančnej odmeny by zlikvidovala dovtedy fungujúce vzťahy na báze pomoci a protislužby, bez ktorých sa v obci nezaobíde. Aj preto si mnohé krajčírky, cukrárky a pod. nezaložia živnosť a pracujú „na čierno“ za drobné finančné pozornosti (cena sa nezmenila takmer od socializmu), alebo protislužby. Tým ušetria aspoň financie za odvody do štátu.
  19. Podľa slov jedného z podnikateľov, za väčších, teda seberočných podnikateľov v obci považuje dvoch troch (mužov): „kto tu bude handry kupovať, z toho sa nedá zbohatnúť ani vyžiť.“
  20. No a ak je vdova a má energiu, tak si to nechá ... a bola by to škoda nechať, ak je to rozbehnuté. Aj tu je jedna pani, ktorá teraz vedie firmu sama. Mali to s manželom, no a po jeho smrti to nechcela ztvoriť ... tak jej to nie je cudzie. (Žena 1967)
  21. Ženy sú veľmi šikovné na papierovanie, proste, sú tak pedantné v tom. A zasa je pravda, že keď muž podniká, stará sa o obchod, je dobre, keď mu niekto pravidelne robí papiere. Nehovorím, že je to pravidlo, ale je to často tak, že manželka pomôže s papiermi, to je veľká pomoc v rodine, v podnikaní. A hovorím, ženy sú v tom veľmi dobré. Veď veľa so strednou školou sú ekonómky, alebo už účtovníčky. (Žena 1951)
  22. „Ona mu do karát nevidí a jej povie len, čo môže a chce ... Potom mu ale pomohlo, keď vedela tie dlhoby uhradiť, ale nemuselo k tomu všetkému dôjsť, rozumieme, keby sa nedal zlákať mamonom, ... ale ona mala zato nohy na zemi a oči v hlave.“ (Muž 1934)
  23. Muži (ale aj samotné ženy) si neuvedomujú, že logika vzťahu nadvlády, vnucujúca a vstúpajúca ženám cnosti požadované morálkou, im zároveň vstúpuje aj negatívne vlastnosti, ktoré dominantné videnie pripisuje ich prirodzenej povahe, ako je napr. lesť, alebo kladnejší rys je intuícia. (Bourdieu, s. 31)
  24. Tematike sa venovala M. Vrzgulová: *Rodina živnostníka a postavenie ženy v nej v prvej polovici 20. storočia*. Slovenský národopis 44, 1996, č. 4, s. 426; *Ženy stredných vrstiev v meste 1918-1945*. In: Zborník Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku 1900-1948. Rovnaké zmienky Darulová J. a kol.: 1998, *Banská Bystrica – pramene a spomienky. (Etnoubáňne štúdie)* či spracované archívy spolku Živena Tkadlečková-Vantuchová, J.: 1969, *Živena – spolok slovenských žien* a ďalšie.
  25. Najlepšie podporovaný neziskový sektor v obci je sektor športový, predovšetkým futbalový oddiel. Je tu zrejme súvislosť s najúspešnejšími podnikateľmi v obci, ktorý priamo futbal podporujú a akceptujú ako jediné relevantne investované financie do rozvoja obce. Všetci sú bývalí športovci. Ich kontakty sa odrážajú aj na výške sponzorstva a ďalších sponzorských príspevkov (napr. pivovar). Okrem toho podporujú ešte aktivity cirkvi, čím si nakláňajú verejnú mienku v obci a dobre reprezentujú deklarované ideály politickej strany, v ktorej pôsobia. Cez analýzu investovaných kapitálov je odhalenie mocenských hier v obci pomerne dobre čitateľné.
  26. Dodnes má organizácia Zväzu žien najlepšie podchytenú regionálnu sieť pobočiek. O činnosť so ženami sa stará aj organizácia Vidieckych žien, ktorá sa naplňou svojej činnosti orientuje tiež na kultúrne podujatia tradičného charakteru.

27. Aktivity oficiálnych ženských organizácií (spracované podľa regionálneho média) viazania adventných vencov, pečenie perníkov, pozývajú hostí, kuchárky s receptami, výstava výšiviek – učenie nových druhov vyšívania, maľovanie kraslíc, stretnutie spolku vidieckych žien, burzy ošatenia (v rámci regiónu), predaj zľavnených látok, obchodné nákupy pred sviatkami do Budapešti a Poľska.
28. *Staršia generácia (40-60) chodí na zájazdy do Poľska, Budapešti... Raz som tam bola, viac tam nejdem. Je tam napr. kilo cibule lacnejšie, tak kúpia 10 kg.* (Žena 1979)
29. *To je pravda, že tu ženy drú a oddýchnuť, dovoliť si starať sa o seba, to akoby bolo vyhadzovanie peňazí, to by si nemala „poriadna“ žena dovoliť ... akoby musela zabudnúť na seba, keď má rodinu. Zasa to závisí aj od financií u nich doma, to tiež.* (Žena 1967)
30. Tento fakt je taký výrazný, že vystupuje aj na zasadaniach obecného úradu, dokonca mi ho avizovali všetci respondenti a respondentky. Istú časť mládeže zaujala športová aktivita, ďalšia skupina je združená okolo cirkevného spolku. Tvoria však uzavreté skupiny. Celý tento región je veľmi nevyhovujúci pre mladých ľudí, bez šance na uplatnenie. Tisicka jej stačila na to, aby 2x za mesiac prišla domov. Prišla domov, ale tu robotu nie a nie nájsť. Strašne málo príležitostí a vidí sa mi nelogické, že plánujú predĺžiť vek do dôchodku. Prakticky starci budú robiť a mladí nemajú robotu. (Žena 1957) Podnikajú väčšinou starší tu, tak po 40. Mladí nemá šancu začať, chýba kapitál a potom je pravda, že každý sa ľahá preč odtiaľto, von. Ani sa nečudujem, tu je málo lákavých šancí pre uplatnenie. (Žena 1955)
31. *Vždy som chcela veľa cestovať, študovať reči a robiť sprievodkyňu... ako teraz vidím, majú dievčatá možnosť. Nefutujem, že mám rodinu, to nie.* (Žena 1955) *Veľa dievčat je už teraz ako au-pairky vonku a snažia sa tam zostať, udržať.* (Žena 1955)
32. *Nechcela by som ako iné dievčatá odísť do zahraničia, mne by chýbala rodina. Chcem zostať ... Mám svoje ambície, chcela by som byť prospešná obci, napr. organizovať projekty na pomoc obci.* (Žena 1979)
33. Pre väčšinu podnikateľiek v obci je typický stredný vek, pohybuje sa až na malé výnimky v rozmedzí 40-60 rokov, majú rodiny s dvoma a viac dorastajúcimi deťmi, zväčša sú to matky študujúcich detí (vek 19-25), v troch prípadoch aj deti na základnej škole. Dve respondentky – podnikateľky boli bezdetné. Jedna podnikateľka v obci je vdova, ktorá vedie firmu po manželovi. Vo vzorke nemám zastúpené mladé podnikateľky, ktoré by v motíváciách uvádzali rozdielne fakty. Charakter výpovedí mojich respondentiek je poznačený tým, že začali podnikat' v strednom veku a mali už založené rodiny. V jednom prípade ide o slobodnú ženu, ktorá tlmočí sčasti názory mladšej generácie a tiež žien, ktoré žijú bez rodinných záväzkov.
34. *Keby som mala finančný balík v hotovosti, tak určite by som spravila centrum, kde by bolo pre ženy všetko k dispozícii, kde by si dokázali oddýchnuť, také relaxačné centrum, nielen masáž útvre, ale aj celého tela, kde by mohli cvičiť, ale aj oddýchnuť, niečo také na relax.* (Žena 1957) *Žiadne, tu na dedine sa nič neoplatí. Čo tu aj pootvárali svoje obchody, to všetko stagnuje. Ľudia nemajú peniaze, obrat nie je skoro žiadny a tie zisky, to je tak na vyplatenie účtov. V 1999 sa prestalo dariť. Mám sto korún v pokladni a to mi manžel požičiava na mesačné prenájmy. Tu v malej obci by som si už nič neotvorila, uvažujem, že aj toto zavriem. Teraz po lete.* (Žena 1958)
35. *Aby som to charakterizovala, každá žena, ktorá ma rodinu, snaží sa postarať sa o ňu, ak sa inak nedá, to je tak na vyplatenie účtov ... ale v tomto období to nie je výnosné a je to skôr také trasovisko. Nie je tu záruka, pokiaľ sa vám nedarí ... Myslím, že odvahu majú mladšie*
- ženy, ale prečo nie, aj tie, ktoré majú odraštené deti ... keď si trúfne, veľa záleží od toho, na čo si človek trúfne... (Žena 1967) Prečo nie aj ženy podnikateľky. Nie každá má vzťah k rodine ... najmä z tých mladších, potrebuje sa realizovať. Alebo sú v rodine zlé podmienky, tak to chce skúsiť, prilepšiť si, lebo u nás čestný podnikateľ nezbohatne záväratne ... tak len na prilepšenie.* (Žena 1967)
36. *Keď som končila vysokú školu, nedostala som robotu na západnom Slovensku, len na východe, a keď som sa chcela vrátiť, tak som sa rozhodla ísť do rizika, že tu zriadim lekárňu a vrátim sa späť do rodnej obce. Vtedy sa len začínalo, vtedy nemal nikto skúsenosti s podnikaním.* (Žena 1959) *To bola moja záluba. Ale som začala s prevádzkou dosť neskoro, pár mesiacov pred tým, ako to všetko nabralo zlý smer a vlastne som prišla do najhoršieho. Začala v 1997 a vlastne som ani nemala čas poriadne sa nadýchnuť, začať, hneď som vedela, že to nenaberie väčšie rozmery. Je to neziskové podnikanie, je to len moje potešenie.* (Žena 1955) *Rozhodla som sa pre salón pred 5 rokmi, bola to záluba. Po takomto niečom som túžila dlho, odjakživa, ale mi to nebolo dopriane. Toto je moje druhé zamestnanie, povodne robím učiteľku. ... Robila som si rekvalifikačný kurz na lekárskej kozmetike. Mala som 46 rokov. Rozhodla som sa pre tú robotu dosť neskoro, ale ono sa to inak nedalo, boli deti, a vlastne sa to až po 1989 otvoril možnosť na podnikanie. V škole robím okolo 30 rokov a aj som teraz pri tom zostala. Moje podnikanie je veľmi maličké, takže aj tie zisky ani nie sú plus, ale len na normálne zvládnutie života.* (Žena 1956) *Ak aj žena má schopnosti, skúsenosti ... môže jej situáciu skomplikovať nedostatok financií na rozbeh ... ostatne štátne prevádzky v okrese zanikli. Tato sa udržala, neviem prečo, ale fungujeme. Ja som prísna na zamestnancov. Tato prevádzka vyžaduje veľa peňazí, nemohla by som si to dovoliť z vlastného vrecka. Veď jeden nôž stojí 200 Sk. A to je len nôž, potom sú tu náročné stroje.* (Žena 1955)
37. *Samostatnosť a sama sebe pánom ... to bola motívacia. Ja mám dve ruky a vlastný rozum, prečo by mi mal niekto rozkazovať, kontrolovať ma. Pracovala som pár rokov u iných ... od tej doby nikdy viac pod cudzí mandát, pod cudzie komando. A rodičia ma v tom podporili, aj keby som mala problémy, tak mi pomôžu. Nechcem to nechať. Mám tu teraz učnicu jednu.* (Žena 1971)
38. *Keď mi deti odrástli, nevedela som, čo ďalej. Doma som nechcela byť medzi štyrmi múrmi a prácu by som si inú nenašla, tak mi manžel otvoril obchod. Chcela som ísť troška aj medzi ľudí, lebo doma byť ... to nie je pre mňa.* (Žena 1959) *Tu nie sú ženy také dravé, ak podnikajú, tak to je len preto, aby mnohokrát nebolí doma a predsa len, je to pár korún plus, ak to ide. Ale viac zarába výroba, čo tu robia na zákazku, to majú muži. Celkovo teraz veľa z nich rozmýšľa, že to zatvorí, ale to nepredpokladám, lebo iná šanca ani nieje, aby pracovala. Deti má veľké, väčšinou študujú, alebo sa vydávajú, zakladajú rodiny a chce im pomôcť ako matka, rodičia.* (Žena 1971)
39. *Vydala som sa do takej rodiny. ... Mali fóliáky, skleníky, pestovali kvety zeleninu a vlastne tým, že som sa vydala, dostala som sa do centra. S manželom sme boli naladení na jednej strune. Vždy ma táto práca bavila, rada som sa hrabala v pôde. ... Či sa ma pýtal, ani vám neviem povedať, keď sme ju brali, ja som to brala akosi automaticky. ... On sám začal od mlada, ani neviem, či to mal ako koniček, lebo on je strojár. Začal s tým celkom od chlapca. Vtedy si nasadli prvé veci, vyslovene koniček... (Žena 1969) Tak prakticky, manžel začal a už počas socializmu. Patrí k prvým, ktorý sa chytil rozumu. Vlastne mu pomohla ľudská závisť, keď ho niekto udal, že podniká na čierne, tak sa na to dal oficiálne. Za socializmu ste do-*

- stali povolenie na podnikanie len vtedy, ak ste podnikali v odbore, čo ste vyštudovali. Podniká s drevom, v inej obci, kde sú vhodnejšie podmienky a menej závisť. (Žena 1958) Nechali sa inšpirovať priateľom, ktorý už podnikal. Začali bez akýchkoľvek skúseností. Manželova dieľňa je výsledkom jeho realizácie v profesii. Nemotivovala ich vidina rýchleho zisku, skôr realizácie a normálneho života. Problémom sa však vyborilo viac. Učili sa podnikat' na vlastných chybách. *Mňa moja práca, pomoc pri podnikaní, zásobovanie obchodu a pod. baví. Ja som dosť akčná, takže si prídem na svoje ... ale niekedy mi to dá zabrať.* (Žena 1967)
40. *Za socializmu som musela dávať úplatky, aby mi priniesli tovar do obchodu, čerstvý tovar, aby som mala čo ľuďom predávať, aby som mala obrat. Teraz som sa dostala do celkom inej situácie. Teraz mám tovar, ale ľudia tu nie sú kúpyschopní, nie je financií.* (Žena 1957) S podnikaním začala začiatkom 90. rokov s predsavzatím, že zostane v odbore. Obchod neprosperuje a finančnú záťaž rodiny nesie manžel, zamestnaný v súkromnom sektore.
41. Malé podnikanie v regiónoch nemôžeme porovnávať s veľkými privatizačnými aktivitami, v ktorých išlo predovšetkým o zoficiálnenie kompetencií riadenia a dispozičného práva vtedajších správcov. Malé podnikanie mohlo nadviazať na zdedené sociálne kontakty, väzby a skúsenosti, avšak riziko z krachu bolo oveľa vyššie než v minulosti, keď ich „podnikanie“ z veľkej časti istil štát. (Možný 1991, s.19-21)
42. *Ľudia si zvykli na to, využívajú to. Teda ak tu je ponuka – kozmetický salón, ženy sa objednávajú, dajú si niektoré záležať na sebe.* (Žena 1979) *Ten, kto je nezamestnaný, na tieto služby pre ženy nemá, ten, kto je zamestnaný, má na to, ale zasa nie cez jeho pracovnú dobu. Preto som vlastne zvolila tento otvárací čas. Každá žena, keď príde z roboty, potrebuje si dať do poriadku deti, úlohy kontrolovať a potom už môže mať čas pre seba. Preto som vlastne volila tento čas. Začínala som s obavou, poviem vám pravdu, ale zasa som si myslela, že keď človeka niečo baví, že to bude mať úspech.* (Žena 1957)
43. *„Pokiaľ sa týka naše podnikanie zeleniny, tak to podnikanie má význam. Sú ale veľké problémy s odpredajom vo veľkom, viac menej to ide len v malom. Neuspějete s kukuricou, repárstvom, obilninarstvom, to naozaj len vo veľkom. Nerobíme s kvetmi, tak tam neviem, ako je to teraz. Chodili sme predávať na tržnicu a potom rozhlasom a po dedinách. Dva roky dozadu sme chodili predávať kvety a zeleninu aj do iných regiónov, severnejších, kvety do Martina, Popradu, do Čiech, do Olomouca.* (Žena 1969) Ako ďalší príklad môžem uviesť uvažovanie podnikateľky, ktorá slabú prosperitu obchodu chce kompenzovať zriadením letnej terasy, pretože jej obchod sa nachádza priamo na hlavnom cestnom ťahu smerom k rekreačnému stredisku.
44. *Užijím sa, mám svoju klientelu, dosť rokov som tu. ... Ľudia ma akceptujú, zvykli si, rozumiem si s tými, ktorý sem chodia, dobre sa tu cítia. Ja si myslím, že keď máte dopredu 2 mesiace objednané zákazničky, tak človek môže byť spokojný ... ale nie som optimistka, mne sa podarilo získať si ich, klientov, ale nepoznám veľa ľudí, čo by si teraz trúfli podnikat', už vedia, že to je ťažké.* (Žena 1957)
45. V obci neprevláda skupina podnikateľiek z mladšej generácie bez rodinných záväzkov, čo ovplyvnilo charakter terénneho materiálu.
46. *„Ak sa vyučila tu, že má dobré remeslo v rukách, chýba jej kapitál a skúsenosti ... potrebuje prax. Zčať môžu tak tridsiatničky, samozrejme, pokiaľ im do toho nepríde dieťa... Viac je tu tých s odrastenými deťmi, ktoré si zariadili obchod. Mladé nejdú do rizika, radšej hla-*
- dajú istú prácu, ja tiež zamestnávam jedno šikovné dievča, má dieťa a rodinu a nechce sa dať na vlastné podnikanie...“* (Žena 1955)
47. Viac sa problematike osvojovanie rodovo diferencovaných kultúrnych vzorov venuje napr. P. Bourdieu.
48. Ženy stredného a staršieho veku boli prvé, ktoré prichádzali v 90. rokoch hromadne o zamestnanie. Ich šance na nové zamestnanie sú doteraz nízke, predstavujú rizikovú, často diskriminovanú skupinu.
49. *Žena, muž, keď je šikovná, tak to je jedno. Veď ... no tu v dedine, nie sú také extrémne prípady, že žena podnikateľka nestíha rodinu. Vždy sa to dá nejako zariadiť, má mamu, alebo svokra. Alebo moja kamoška – zostal jej muž s deckom. To je všetko závislé od ekonomickej situácie, lebo teraz je všetko závislé od ekonomickej situácie, chlap si tiež rozmyslí, či zostane doma, alebo bude nosiť menší plat.* (Žena 1971) *Manžel ma podporuje, určite. Až tak strašne mi nepomáha, lebo vlastne do večera je tu vedľa, pomáha bratovi držať firmu. Rodinu stíham, človek keď je zdravý, tak sa to dá stihnúť.* (Žena 1957)
50. *Tak ja uznávam samostatné podnikateľky, úspešné, prečo aj nie, keď chce žena podnikat', že má odvalu. Ale je to pre ňu aj záťaž podnikat', keď má rodinu. Ja by som si to nemožila dovoliť skôr, keď boli deti malé, teraz to je iné, keď som vlastne trochu oslobodená od tých domácich prác. Čo vidím, tak sa dali na podnikanie tie s odrastenými deťmi, vysokoškolákov čo musia živiť, alebo ... no nemajú domácnosť na krku.* (Žena 1958) *Vlastne ja rodinu zvládam, aj prácu. Nepredávam v tom obchode, ani to nie je náročné na čas, takže nie som nejak prepracovaná uponáhľaná podnikateľka ... koniec koncov, synovia sú viac času preč ako vysokoškoláci ... takže aj tá rodina nie je ako najväčšia záťaž.* (Žena 1955)
51. *Keď sme začali podnikat'. Vlastne synovia už boli dospelí, ale predsa len, žena a keď má 4 chlapov v dome, nikdy si neoddýchne od domácnosti ... no a ja som v tom čase ešte riadne pracovala v úrade, tak si to viete predstaviť, že som robila na 3 smeny. Práca, rodina a večer manželove účty. Potom to už nebolo únosné, tak som zostala doma a pri našom podnikaní, vlastne sem som dala všetko úsilie, a starám sa o to tu. To si ja neviem predstaviť, že by som to všetko zvládla, keby som mala aj deti malé, že by som sa s nimi ... školou povinné, to nie. Boli by stále bez dozoru, alebo pokiaľ by nebol niekto v rodine, kto by na ne dozor. Ale zasa, vždy je najväčšia záťaž v rodine na žene ... s deťmi mi podnikanie nejde dokopy.* (Žena 1951)
52. *Na ženu je vždy veľký pretlak, potom si to už prestane aj uviedomovať, ale ona si vždy odnesie problémy v rodine, manželove, detí, všetkých ... keď sa dá popri tom aj na vlastnú profesiu, to je teda sila. Väčšina v tom otupie, také žena po 50ke je také zničená. A mladé ... všetko ide preč, nepoznám mladú babu, ktorá by dobrovoľne robievala podnikanie, že chce, alebo si rozmyslí, čo v obci chýba, nie je taká idealistka ... väčšinou sú to ženy, ktoré nemajú inú šancu ... alebo ich inde nezamestnajú, alebo potrebujú peniaze, alebo si mysleli, že to pomôže, a prinieslo to starosti ... vždy viac starostí ako radosti ... ja som spokojná, ja som to chcela, sama som si to vybrala.* (Žena 1971)
53. *Mám tri deti, ak by som mala pracovať stabilne 8-10 hodín, nemám toľko času ... resp. teraz si ja viem zadeliť po svojom, nemám časový stres, keď si ho viem zadeliť. Teraz som ale dostala ponuku pracovať v banke, neviem ju práve preto reálne zväziť, že mám tie deti a teda chcem pre ne dobre. ... Veď vidíte aj teraz periem, zajtra idem na tovar, v sobotu robím účty, viem si to zadeliť ... ale ak to neužívam rodinu, musím sa rozhodnúť inak.* (Žena 1967)

54. Tu je možné znova predpokladať rozpor medzi mladšou generáciou žien podnikateľiek, ktorá podniká kvôli vlastnej realizácii a prosperite, nezdržuje prioritne problémy rodiny.
55. *Ako to funguje v rodine, keď aj manželka podniká, ako to viete zladať? Máme to veľmi náročné, ani sa nevidíme, ja doma nič nepomôžem, stále som preč, no sem tam. Má toho dosť na 6 ľudí, aj variť, aj žehliť ... zišla by sa taká žena nápomocná, svokra sem tam príde, ale tá má svoj vek vyšší, zišla by sa taká pani do domácnosti, ale to v dedine veľmi ťažko nájdete, to by zasa tiež musela byť taká dôverná, mi by sme ju aj prijali. Sama by sa musela ponúknuť, chcieť. Ľudia by to brali ako veľké ohováranie, že sme veľký páni, nedokážu si ani porobiť doma, manželka je darobná, lenivá. ...V meste je to normálne. Treba si zvyknúť na to. Musí si spoločnosť zvyknúť.* (Žena 1953)
56. *O pol šiestej vstávam, o jednej idem domov, tam šup niečo stihnem urobiť, potom idem zase sem. Prídem domov po 20 hodine. Pri mojej vyťaženej ... neviem si ale zasa ani predstaviť, že by mi pomáhala nejaká pani v domácnosti. Ja stíham tieto základné veci okolo domácnosti, potom je tam dcéra a syn a vlastne snažíme sa v rodine udržovať poriadok každý sám. Máme to doma zaužívané, kto má s čím pomôže. (Žena 1957) Ostatné ženy keď majú rodiny ... tu nie je ešte systém, že by si platila niekoho, kto jej postráži dieťa,*
- alebo uprace, to by ju hneď ohovorili, že nevie, čo od dobroty, tak si slúžku ... no a ja keď budem mať dieťa, tak sa chcem rýchlo vrátiť, tak najskôr na pol dňa a potom ... všetko závisí od momentálnej situácie, financií v rodine. ... Keby idem na materskú, tak sem niekoho zamestnám, ale zasa sa vrátim, už keď som začala.* (Žena 1971)
57. *Tak manžel mi nebránil. Len mi často hovoril, čo si to zobrala na plecيا. On nemá vzťah k podnikaniu, má svoje zamestnanie. Vedel, že s tým príde veľa zbytočných starostí. Ale bol by rád, ak by sa mi dарило. Ja tiež nie som rodená podnikateľka, tak sme to vnímali ako šancu na prílepšenie. (Žena 1955) Myslím, že sú už skôr také uvedomelé vzťahy manželov. Ale nemôžem to tvrdiť, lebo ja som odjakživa taký typ, že nevyhľadávam návštevy, nechodím, neroznášam. Nemyslím si, ale že by bola vyslovene podriadená mužovi, taký ten patriarchát tradičný. Ženy sú už také na úrovni, väčšinou pracujú.* (Žena 1957)
58. Pre konkrétne informácie porovnaj napr. Bútorová, Z. a kol.: *On a Ona na Slovensku* (Bratislava 1996), kde sú publikované aj prehľady pomeru vzdelania a zamestnanosti žien a mužov na Slovensku, doplnené o prevládajúce názory na zamestnanie a kompetencie žien a mužov v spoločnosti (merania uskutočnila agentúra Focus).
59. Vid' práce M. Vrzgulovej.

Literatúra:

- Aliancia žien Slovenska* 1999. Zborník z projektu AdvoCats for Women – Násilie na ženách a ženské práva.
- Aliancia žien Slovenska* 2004. Záverečná správa z projektu Obchodovanie so ženami.
- Bourdieu, P.: *Nadvláda mužů*. Praha: Karolinum 2000.
- Bourdieu, P.: *Teorie jednání*. Praha: Karolinum 1998.
- Bútorová, Z. – Filadelfiová, J. a d.: *Rodová problematika na Slovensku*. In: Mesežnikov, G. a Ivantyšin. (zost.): Slovensko 1998-1999. Súhrnná správa o stave spoločnosti. Bratislava 1999, s. 279-314.
- Bútorová, Z.: *On a ona na Slovensku. Ženský údel očami verejnej mienky*. Bratislava: Focus 1998.
- Beck, U.: *Riziková spoločnosť. Na ceste k jinej moderně*. Praha: Slon 2004.
- Brožová, D.: *Spoločenské súvislosti trhu práce*. Praha: Slon 2003.
- Hess, S.: *Au Pairs als informalierte Hausarbeiterinnen – Flexibilisierung und ethnisierung der Versorgungsarbeiten*. In: Gather, C. et al (ed.): *Privathaus-halt: Bezahlte Haushaltsarbeit im globalen Wandel*. Münster: Westfälisches Dampfboot 2000.
- Hess, S.: *Au-pairstvo – migračná stratégia mladých žien zo Slovenska (Au-pairing – the migration strategy of young women from Slovakia)*. In: *Aspekt* 2/2000-1/2001, s. 265-271.
- Informačná kampaň na prevenciu prevádzania žien za účelom obchodu. Záverečná výskumná správa*. IOM Bratislava, 1999-2000.
- Obchod se ženami v romských komunitách. Záverečná zpráva z projektu Lidská práva v praxi – prevence obchodování se ženami*. Praha: La Strada 2003.
- Locher, B.: *Trafficking in Women in the European Union – A Norm – Based Constructivist Approach*. Dissertation, University Bremen 2002.
- Mareš, P.: *Sociologie nerovnosti a chudoby*. Praha: Sociologické nakladatelství 1999.
- Maříková, H.: *Proměna rolí muže a ženy v rodine*. In: *Společnost žen a mužů z aspektu gender*. Praha: Open society fund 1999, s. 59-69.
- Možný, I.: *Sociologie rodiny*. Praha: Slon 1990.
- Možný, I.: *Proč tak snadno... Některé rodinné důvody sametové revoluce*. Praha: Slon 1991.
- Renzetti, C., M.: *Ženy, muži a společnost*. Praha: Karolinum 2004.
- Švecová, S.: *Príbuzenské vzťahy v Čičmanoch a postavenie ženy v rodine*. Slovenský národopis 15, 1967, s. 321-385.
- Švecová, S.: *Prejavý príbuzenských vzťahov v dvoch endogamných obciach na Slovensku*. Český lid 54, 1967, s. 98-100.
- Švecová, S.: *Právomoc hlavy rodiny v roľníckej rodine na Slovensku*. Slovenský národopis 24, 1976, s. 446-455.
- Švecová, S.: *Ekonomické postavenie ženy v tradičnom slovenskom prostredí*. In: *Národopisné informácie* 1985, č. 1, s. 74-81.
- Vrzgulová, M.: *Rodina živnostníka a postavenie ženy v nej v prvej polovici 20. storočia*. Slovenský národopis 44, 1996, s. 426.
- Vrzgulová, M.: *Ženy stredných vrstiev v meste 1918-1945*. In: Manonová, E. (ed.): *Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku 1900-1948*. Bratislava: AEP 1998.

Zdroje všeobecných údajov o obci:

- Starosta obce.
- Referent pre podnikanie a ekonomický rozvoj.
- Referentka pre kultúru, redaktorka miestneho.
- Monografia obce z roku 1997.
- Obecná kronika z obdobia 1990-2000.
- Regionálne noviny z obdobia 1990-2000.

KOŘENY – GENDEROVÝ VÝZKUM ZAMĚŘENÝ NA ROMSKÉ ŽENY

Jana Poláková – Helena Danielová

Výzkum *Paměti romských žen – Kořeny* zahájili pracovníci Muzea romské kultury v roce 2000, kdy byl stejnojmenný projekt odsouhlasen Open Society Institut v Budapešti. Ačkoliv doba trvání projektu byla jeden rok, výzkum pokračuje dále v rámci muzejní terénní práce. Je prováděn formou rozhovorů s romskými ženami, převážně nejstarší generace a z různých skupin. Během čtyř let se podařilo se čtrnácti ženami uskutečnit více jak dvacet rozhovorů, které jsou archivovány na minidiscích v audiodondu Muzea romské kultury. Přepisy těchto rozhovorů jsou uloženy rovněž v muzeu pro účely publikování (tazatelky byly zpočátku především studentky etnologie a muzeologie, dále pracovnice muzea, popř. dobrovolnice).

Rozhovor vedený s Romy má několik úskalí, s nimiž je při terénní práci zapotřebí počítat. Jsou to především specifika daná původem romského respondenta či jeho příslušností k dané skupině a rodu. Zároveň se projevují „nástrahy“ vyprávěných vzpomínek, s nimiž se badatel v terénu setká bez ohledu na etnicitu, věk či pohlaví respondenta.

Romové obecně nepřipisují důležitost časovému určení. Událost v životě respondenta nemá obvykle konkrétní časový údaj, ale bývá často spojována s jinými zážitky, jimiž je vypravěč ovlivněn a které mohou být důležité jen pro něj samotného. Přesnost časových údajů je ovšem také vázána na věk tázaného, a to hned ze dvou stran – jednak z hlediska věku, kdy událost prožil, jednak z hlediska věku současného.¹

S podobným problémem se setkáváme také u místního určení. Příslušníci bývalých kočovných rodin neuvádějí ve většině případů přesné lokální vymezení a životní události nemusí spojovat s místem, kde se zrovna nacházeli. Tím, že vedli kočovný způsob života, nerozlišovali příliš vzdálenosti mezi tábořišti. Jde-li však o skutečnost pro vypravěčův život zlomovou, určí zpravidla jak místo, tak i osoby, klíčové události a značné detaily.²

Pro tazatele je bezpochyby v každém případě důležitá základní znalost historické souvislosti. Vypravěč během rozhovoru zpravidla „zapomene“ na situaci kolem sebe a očekává, že posluchač mu rozumí, chápe uvedené vzpomínky, vyzná se ve všech i jen naznačených souvislostech, i když může být pro něj úplně cizím člověkem. V případě natáčení na kameru či mikrofon

respondent postupem času a uvolněním atmosféry při rozhovoru přestane danou techniku vnímat. Při vyhodnocování rozhovorů tak můžeme pozorovat postup od „upjatého“ vyprávění, kde se autor někdy snaží mluvit spisovně, každou okolnost popisované události vysvětlit apod., až po emocionální a živé vyprávění doprovázené gesty, výkřiky nebo i změnami hlasu. Přes základní historickou vybavenost by měl výzkumný pracovník předstírat v určitých, pro rozhovor důležitých situacích, neznalost tématu. Dopracuje se tak lépe vysvětlení dané situace ze strany vypravěče, může zjistit detaily, na které by jinak při rozhovoru nedošlo. I když se respondent občas rozvykládá a ocitne se v úplně jiné době či tématu, vyplatí se jej nechat hovořit.³

Předtím, než se vůbec výzkum zaměřený na některou ze skupin obyvatelstva uskuteční, je třeba, aby byl tazatel vybaven znalostmi, teoreticky i „lidsky“. Konkrétně otázku teoretické vybavenosti není třeba více rozebírat. Každý tazatel musí vědět, co chce rozhovorem získat, jak postupovat metodologicky, jak využít své znalosti a dobat se patřičného závěru. Ve vztahu k Romům platí ovšem dvojnásob, že tazatel musí být vybaven především „lidsky“. Nejde jen o jeho postoj vůči respondentovi, ale také o fakt, zda je schopen adekvátně přijmout vystupování či chování respondenta. Máme na mysli známý temperament Romů, který však nelze zevšeobecňovat, neboť by šlo o stereotypní přístup. Důležitou součástí rozhovoru je tzv. neverbální komunikace. K příjemnější atmosféře přispěje kontakt očí, tedy neuhýbavý pohled na vypravěče. Pokud je tazatel neromský, může přímý

Symbol výstavy „Romské ženy jak je neznáme“ pořádané na přelomu roku 2001 a 2002 Muzeem romské kultury a knihy „Paměti romských žen – Kořeny I“, návrh Veronika Rycková.

pohled navodit atmosféru rovnocennosti; romský vypravěč se tak zbaví obvyklého pocitu „méněcennosti“ a rozhovor vede jako rovný s rovným.⁴

Úskalí může tazatele potkat již v samých začátcích výzkumu – vlastně i dříve. V souvislosti s výše zmiňovaným vztahem Romů k času se mezi nimi také odvíjí jistý smysl (nebo „nesmysl“) pro dodržení dohodnutého termínu schůzky. Průměrný romský respondent může mít k nedodržení dohodnutého setkání relativně pochopitelný důvod, ale nepřikládá velký význam nutnosti jej oznámit. Tazateli se tak může stát, že se s pamětníkem opakovaně nesetká. V podobných případech však nemůžeme poradit nic jiného než trpělivost. Dle vlastních zkušeností víme, že setkání se dříve či později uskuteční...

Neznalého výzkumníka by mohl romský pamětník překvapit již při otevření dveří a prvním kontaktu. Podávání ruky na pozdrav tak obvyklé u většinové společnosti je pro zejména starší Romy nemilá záležitost. V tradiční romské komunitě si podávali ruce jen muži a ve výjimečných příležitostech, žena muži ruku v podstatě nikdy nepodala. Bylo by to považované za neslušné až vyzývavé.⁵

Mladým tazatelům mohou začít (a opět zejména starší) Romové automaticky tykat. Nejde o vyjádření neúcty k mladšímu člověku nebo dokonce neúcty Roma ke gadžovi,⁶ ale o zažitou skutečnost, která se odráží i v romském jazyku. Romové vykají pouze starým nebo úctyhodným významným osobám, a to třetí osobou

Koordinátorka projektu Helena Danielová (vpravo) s jednou z účastnic projektu na výstavě „Romské ženy jak je neznáme“. Foto A. Hrad, leden 2002, archiv MRK.

množného čísla, tedy tzv. onikáním. Především u mladších romských respondentů znamená tykání výraz důvěry a „přijmutí“ osoby tazatele. Nutno podotknout, že ke gadžům jsou v tomto ohledu rezervovanější než k tazatelům romským.⁷

U Romů se téměř bez výjimek setkáváme s velkou přívětivostí a pohostinností. I když přijde tazatel na první, spíše seznamovací výzkum, čeká jej občerstvení, a to i v rodinách a místech velmi chudých. Pro Romy by byla ostuda, kdyby nedokázali pohostit svoji návštěvu. V majoritní společnosti se za nabídnuté jídlo, pití, ale třeba i židli sluší poděkovat. V tradiční romské společnosti je přístup naprosto opačný – neděkuje se a ani neprosí. Pro slušně vychovaného člověka může jít zpočátku o těžce překonatelný problém, ale časem si lze na tento způsob zvyknout. Romové obecně žijí podle zásady „jednou ty mě – podruhé já tobě“.⁸

V případě jakékoliv přímé otázky se můžeme místo odpovědi setkat ze strany Romů s mlčením. V majoritní společnosti se běžně užívá úsloví „mlčení znamená souhlas“. U Romů jde však o případ zcela opačný. Nesouhlasí s výrokem svého hosta – tazatele a nevědí, jak mu to dát najevo. Nechtějí ho urazit.

Obzvláště vypráví-li respondent o smutných či nepříjemných zážitcích, setká se tazatel často s emotivními projevy a musí se s nimi umět vypořádat. V případě Romů se jedná především o události z období druhé světové války, která pro ně znamenala snad nejtragičtější a nejtěžší životní úsek, bez ohledu na věk, v němž ji prožili. Na druhé straně jde o dobu, k níž se romští vypravěči často sami vracejí, vzpomínají na své blízké i okolí. Při této příležitosti se nevyhnou slzám, smutku či dojetí. Při prvním výzkumu může být tazatel poněkud zaskočen. Z vlastní zkušenosti musíme říci, že v podobných situacích je nutné projevit maximální pochopení a lidskost. Vypravěč může mít potřebu chytit někoho za ruku nebo ho obejmout. Projevy smutku nejsou pro Romy důvodem k ostychu a adekvátní reakce výzkumníka jsou jimi velmi pozitivně vnímány.

Pro širokou romskou rodinu je typické společné rozhodování. Hlavní slovo v rodině má muž – otec nebo nejstarší muž. I když svůj názor řekne každý včetně dětí, nakonec rozhodne on.⁹ Při rozhovoru je tedy ideální situace v případě, že je s tazatelem pouze respondent. V případě, že je výzkumu přítomno více rodinných příslušníků, přestane se týkat pouze jedné osoby a začne

být záležitostí celého okolí. Vypravěč tak může rapidně změnit názor, a to je v jistých případech zcela nežádoucí. Výzkum v rámci projektu *Paměti romských žen – Kořeny* byl mnohdy zaměřen na velmi intimní stránky ženského života (viz dále) a v případě přítomnosti druhé osoby (zejména mužů) by tázaná osoba nebyla ani z poloviny tak upřímná a otevřená, jako když hovořila pouze se ženou. Pokud je rozhovoru s romskou respondentkou přítomen muž, ta velmi často přebírá jeho názor a prezentuje ho jako svůj vlastní. Přítomnost druhé osoby má však také svoje klady – pokud si vypravěč nemůže na nějakou událost vzpomenout, může mu ji druhá osoba připomenout. Mnohdy také pomůže tazateli navodit rodinnou uvolněnější atmosféru, která je pro Romy obzvláště důležitá.

Z důvodu společného rozhodování rodinných příslušníků je nutné upozornit na značnou nevhodnost dotazníkové metody výzkumu. Pokud zanecháme dotazník v romské rodině s tím, že si jej za nějakou dobu vyzvedneme, můžeme si být jisti, že na jeho vyplnění bude pracovat celá rodina. Dotazník tedy nebude rozhodně prezentovat názor jedné osoby. Pokud chce výzkumník pracovat s dotazníkem, musí se aktivně zúčastnit jeho čtení i vyplňování. Ušlechtlí tím i práci lidem, kteří mají potíže se čtením a psaním v českém jazyce.

Při výzkumu mezi Romy je znalost romštiny pro terénního pracovníka rozhodně velkou výhodou. I když není jazykově vybaven, měl by znát alespoň základní terminologii – proč se říká Rom nebo Cikán, kdo je to vlastně gadžo atd. Kromě těchto dnes již obecně známých termínů se lze při rozhovorech setkat s mnohými jinými nástrahami romského jazyka. Mimo svého civilního jména má mnoho Romů také tzv. romano nav – romské jméno. Zná ho jen okolí, rodina a do neromského světa obvykle nepronikne. Vypravěči je velmi často používají, protože je součástí jejich života, a civilní jméno jejich nositele někdy ani neznají. Posluchači však mohou nadělat pořádný zmatek v osobách, které ve vyprávění vystupují. Při dlouhodobém výzkumu mezi příslušníky jednoho romského rodu je pro orientaci vhodné vypracovat genealogickou tabulku. Nezbytnou pomůckou při nahrávání rozhovorů je zápisník, do něhož si tazatel zaznamenává během rozhovoru nejasnosti, odkazy na informace, k nimž se bude chtít ještě vrátit v následném výzkumu. Jinak hrozí, že bude respondentovi skákat do řeči a naruší linii vyprávění.

V případě výzkumů paměti romských žen lze říci, že generační rozdíly mezi respondenty jsou patrné, záleží ovšem také na typu rozhovoru s danou ženou. Tazatel by si měl být vědom, že nemůže aplikovat stejné schéma rozhovoru na dvě generačně rozdílné pamětnice, které jsou navíc také z různých skupin či rodů.

V pořadí posledním, ale rozhodně ne zanedbatelným problémem se může pro tazatele stát nedůvěra Romů vůči nahrávací technice. V některých případech je vhodné dojít na seznamovací schůzku bez nároků na pořízení zvukového nebo obrazového záznamu. Mnoho vypravěčů (a nejen Romů) je z počátku přítomností techniky „paralyzováno“ a stále na ni myslí. Zkušeným terénním pracovníkům však není třeba zdůrazňovat, že počáteční tréma vypravěče opadne. Po jisté době se začne soustředit na předávané vzpomínky a přítomnost videokamery nebo diktafonu přestane vnímat. Jediným rušivým momentem se může stát fotoaparát s bleskem, ale i tento problém je již dnes možné vyřešit. Při výzkumu mezi Romy se můžeme setkat s naprostým odmítnutím jakékoliv formy záznamu. Nelze, než se s tím smířit a doufat, že při opakovaných návštěvách se podaří jakoukoliv nahrávku pořídit.

Projekt *Paměti romských žen – Kořeny I.* byl zpracován na základě spolupráce s organizací Gender Studies Praha. Zmíněná organizace oslovila malý počet romských i neromských zájemců již v roce 1999, kdy proběhlo několik setkání v rámci projektu *Role a vztahy mužů a žen v romské společnosti...* Již v této fázi

*Jedna z pamětnic a účastnic projektu v Muzeu romské kultury.
Foto A. Hrad, prosinec 2000, archiv MRK.*

se zrodila myšlenka, kterou do reálné podoby ztvárnily koordinátorky Helena Danielová z Muzea romské kultury a Helena Adamová-Vašková, pracovnice Oblastní charity v Blansku. Nutno říci, že do roku 1999 se genderovou tematikou v romské společnosti způsobem realizovaným díky projektu „*Paměti ...*“ nikdo nezabýval. Jednalo se tedy o zcela novou oblast, do níž se zmíněné autorky pustily s velkým nadšením.

Definitivní podoba projektu byla zpracována v roce 2000. Projekt byl podpořen nadací Open Society Institut v Budapešti v roce 2001. Skládal se ze dvou částí – první část byla věnována získávání potřebného materiálu pro druhou část, a to publikační. Cílem projektu bylo doplnit mezeru v terénních výzkumech zaměřených na roli ženy v romské společnosti a začít s vydáváním publikace *Paměti romských žen – Kořeny*, což mělo v důsledku obohatit knižní trh o literaturu podobného charakteru.

Sběr informací byl prováděn formou natáčení rozhovorů s romskými ženami především nejstarší generace, ale pro potřeby projektu bylo pořízeno i několik rozhovorů s mladšími ženami. Výsledný materiál byl tedy různorodý jak generačně, tak i právě zastoupením žen z několika romských skupin. Konkrétně se jednalo o moravské a české Romy, německé Sinty a slovenské Romy žijící v České republice.

Tazatelky byly mladá Romka Helena Adamová-Vašková a studentky etnologie Filozofické fakulty MU v Brně Dana Zajoncová a Jana Haragařová. Nejprve proběhlo několik školení za asistence socioložky Pavly Frýdlové a poté následoval terénní výzkum. Otázka kontaktů s respondentkami byla vyřešena především díky adresáři pamětníků holocaustu, kterým disponovalo Muzeum romské kultury.

Během roku 2001 se podařilo shromáždit na deset rozhovorů s romskými ženami. Byly zaměřeny především na ženu samotnou – její dětství, roli v rodině a manželství, v době mateřství její vnímání života a vztahů v komunitě. Každý z rozhovorů poskytl i vzácné informace týkající se tradic a zvyků romských skupin. Společným prvkem rozhovorů byl úzký vztah žen k dětem či k rodině a naplnění jejich role mateřstvím i životem v domácnosti. Zajímavým zjištěním byla shoda v názorech na roli ženy v rodině, a to i přes generační rozdíly. Nasbíraný materiál ukázal, že romská rodina je stále opěrným bodem pro své členy, je základem pro romskou společnost, v rodině se všichni členové maximálně podílejí na průběhu ovlivnitelných životních událostí.

V souvislosti s výše zmíněným projektem byl zpracován další výzkum jednorázového charakteru s názvem *Romské ženy jak je neznáme*, který podpořila nadace Open Society Fund. Projekt měl za cíl seznámit veřejnost s tematikou gender prostřednictvím krátkodobé výstavy, která se konala na přelomu roku 2001/2002 v Muzeu romské kultury. Informace získané z „*Paměti ...*“ byly v podstatě prezentovány výstavou, jejímž obsahem byly rodinné fotografie tří generačně rozdílných romských žen a jejich životní příběhy a vzpomínky. Každý z příběhů byl prezentován jinou formou. Nejstarší příběh měl písemný charakter, o generaci mladší příběh byl pořízen a reprodukován audiotechnikou a nejmladší životní příběh formou videozáznamu. Všechny tři generace byly doplněny fotografiemi a předměty, nějakým způsobem vzácnými pro dané ženy.

Výstava tak umožnila nahlédnout do tematiky gender i z jiného pohledu, než nám poskytují audiozáznamy či publikace.

Poznámky:

1. Srov. Holomek, K.: *Reflexe té hrozné doby ještě není na náležitě úrovni*. Romano hangos 7, 2005, č. 2, s. 1-2.
2. Viz Horváthová, J. (ed.): *Memoáry romských žen. Karolína – cesta životem v cikánském voze. Karolína Kozáková*. Brno: Muzeum romské kultury 2004, s. 34-35; opak viz *Paměti romských žen. Kořeny I*. Brno: Muzeum romské kultury 2002, s. 49.
3. Srov. Sádlo, V.: *Zkušenosti při získávání materiálu v terénu ke knize Odboj občanů okresu Náchod v zahraničních pozemních jednotkách 1936-1945*. In: *Metodika muzejní práce v terénu aneb Muzejník jako sběrač, lovec objevitel*. Hodonín: Masarykovo muzeum 2001, s. 60.
4. Pocit „méněcennosti“ si s sebou Romové více nebo méně nesou po staletí a souvisí s přístupem majoritních společností vůči nim. Tím nechceme v žádném případě říci, že by byl oprávněný.
5. Hübschmannová, M.: *Šaj pes dovakeras – Můžeme se domluvit*. Olomouc: Univerzita Palackého 1998, s. 112.
6. Gadžo – romský souhrnný termín pro Neromy. V některých oblastech se tohoto označení užívá pro kohokoliv, kdo není Rom, jinde pouze pro neromské sedláky. Viz Hübschmannová, M. – Šebková, H. – Žigová, A.: *Romsko-český a česko-romský kapesní slovník*. Praha: Fortuna 1998, s. 109.
7. Pravděpodobně se jedná o postoj, který respondent zaujme, když neromského tazatele skutečně nezná. V tomto případě je dobré využít doporučení a odkaz na někoho, s nímž respondent již v kontaktu byl, nebo poprvé navštívit respondenta s někým, koho zná.
8. Hübschmannová, M.: *Šaj pes...*, c.d., s. 110 a 112; viz též Hübschmannová, M.: *God'aver lava phure Romendar. Moudrá slova starých Romů*. Praha: Apeiron 1991, s. 14-17.
9. Dnes je výsostné postavení otce-hlavy rodiny dodržováno v menší míře, a to především u tradičně založených rodin. Viz Stojka, P. – Pivoň, R.: *Náš život. Amáro Trajo*. Bratislava: Slavomír Drozd studio 2003, s. 66-75.

„PÚŠŤALI NA STAŘÍČKA PRŮVAN...“

Věta citovaná v nadpise a slyšená na Slovácku (Librová 2003) značně relativizuje obecně tradované klišé o ideálním soužití starých a mladých generací na našem venkově. Respekt vůči stáří v rámci rodiny a obce byl a zůstává veličinou proměnnou a závislou na mnoha okolnostech. Zásady křesťanského spolužití a lásky k bližnímu kontrolované kolektivem na jedné straně, na straně druhé sobecky ekonomické zájmy mladších generací – výsledkem tak protichůdných tendencí mohl být jedině nejednoznačný a složitý propletenec vztahů. Proniknout do něho se pokouší řada vědních oborů včetně etnografie.

Pokusit se obrazem ilustrovat komplikovanost mezigeneračních vztahů a život starých lidí na venkově není zrovna jednoduché: národopisná fotografie nikdy svůj zájem nedělila spravedlivě na všechny věkové vrstvy, soustředila se spíše na lidi mladé, v produktivním věku. Obrazová zpravodajství z našeho venkova raději zprostředkovávala selektovaný romantický pohled na starobylou, krásnou a jinými přívlastky ozdobenou lidovou kulturu – jednou v zájmu národním, jindy komerčním. Vedle této stále bujně kvetoucí větve tzv. národopisné fotografie je však možné poukázat i na zcela odlišné pojetí: Josefu Braunovi nebo Erwinu Raupovi se už na začátku 20. století vešly do hledáčku fotoaparátu také generace starší a nejstarší.

Jako obrazový důkaz existující úcty a vážnosti ke stáří by snad mohly sloužit vícegenerační rodinné portréty z fotoateliérů i z plenéru. Prarodiče, rodiče a děti v sevřeném útvaru, s důstojným a strnulým výrazem – takových fotografií jsou stovky, mnohé dosud uchovávané v rodině, mnohé odevzdány do muzejních sbírek. Na místě je však i otázka, nakolik jsou reflexí skutečných vztahů uvnitř rodiny a nakolik jsou to mimikry před vlastním svědomím a korektivním okem okolí.

Manželům na reprodukovaném snímku bylo dopřáno své stáří žít společně a se svými potomky (a zdá se, že ani průvan na ně nepouštěli). Fotografie je z Bolešova, pár kilometrů severně od Dubnice nad Váhom. S velkou pravděpodobností, nikoliv však s jistotou, ji zhotovil František Pospíšil. Pro jeho autorství mluví fakt, že do této lokality jezdil za svou budoucí manželkou Šárkou Triefil Čiervinkovou. Proti jsou technické parametry negativu, stejně jako tematika a kompozice záběru. (Spolu s dalšími stovkami velmi málo nebo vůbec nepopsaných negativů, pocházejících z prvních dvou desetiletí 20. století, byl i tento zpracován v rámci grantového úkolu KZ97PO1OMG064).

Helena Beránková

K dalšímu čtení a dívání:

Beránková, H. (red.): *Josef Braun. Fotografie 1901-1910*. Katalog výstavy. Brno 1999.

Dvořák, D.: *Stáří by nemělo být trestem*. iDnes 16. 4. 2005.

Martykánová, M.: *Erwin Raupp – obrázky ze Slovácka*. Slovácko 2000, s. 309-317.

Librová, H.: *Vlažní a váhaví: kapitoly o ekologickém luxusu*. Brno 2003, s. 290.

Linhart, L.: *Sociální téma v meziválečné české fotografii*. Revue Fotografie 1979, č. 4, s. 26.

Neruda, J.: *Dědova mísa. Knihy veršů*. Praha 1868 (nebo *Výbor veršů Jana Nerudy*. Usp. Václav Konigsmark, Praha 1979).

Ratica, D.: *Miesto starých ľudí v rodinnom a spoločenskom živote slovenskej dediny*. Slovenský národopis 38, 1990, s. 35-50.

Šiklová, J.: *Jak přežít stáří*. Lidové noviny, příloha Orientace 5. 3. 2005.

*Bolešov, západní Slovensko. Kolem roku 1920. Foto František Pospíšil (?).
Skleněný negativ 12 x 9 cm s postupující degradací emulzní vrstvy, pozitivní zpracování Miloš Uhlíř (1999). EÚ MZM, FA 13970.*

KE VZNIKU A VÝZNAMOVÝM PROMĚNÁM OZNAČENÍ „METLÁŘ“¹

Od druhé poloviny 19. století začal do obecného povědomí v severní části Moravského Valašska stále častěji pronikat stereotyp označování obce Zubří za *metlářskou dědinu* a její obyvatele za *metláře*. Tato zvyklost přežívá až do dnešních dnů, kdy je stále běžnou žertovná hádanka: „V noci krade prútí, ve dne metly krutí. Kdo to je?“ „Metlár ze Zubří!“

Přestože se domácí, domácí a řemeslná výroba v jednotlivých krajích, menších regionech i vesnicích různila, na některých místech lze identifikovat častější výskyt určitých zaměstnání, která mohla posléze působit coby inspirační zdroj pro vznik přezdívky, škádlivého popěvku apod. V okolí Držkové a Kašavy tak převládala výroba drobného dřevě-

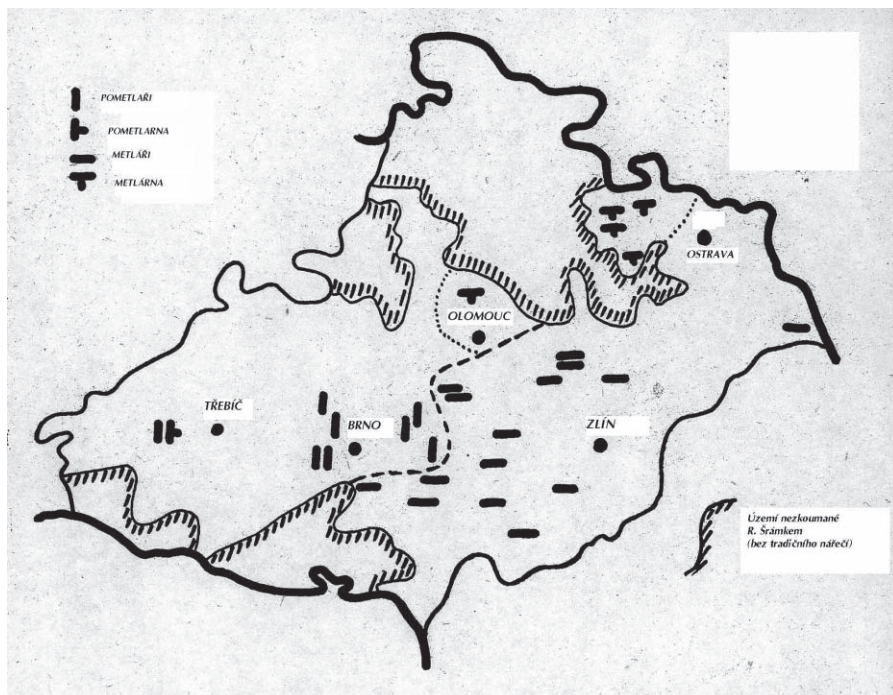
ného náčiní (škopky, lžičníky, vahany, máselnice atd.), v Malé a Velké (dnes Valašské) Bystřici zase zakuřovaných hraček, hrábí, dřevěných vidlí a kosisk, v Liptále a Růžďce křiváčkářství, v Kelči naopak dýmkařství. Na základě těchto dominujících činností vznikla v minulosti na Moravě řada pojmenování: *hadraláci*, *loučaři*, *vápeníci*, *kolomazníci*, ale také *koňaři*, *čočkaři*, *zelaři* či *slaměnkáři*. Za „metlářskou“ vesnici bylo v tomto duchu na Valašsku obvykle označováno Zubří, méně často Kateřinice.

Termíny *metlár* / *metlářská dědina* se ovšem neomezily jen na Valašsko. Již na mapě Hané z počátku 19. století identifikujeme různá pojmenování pro obyvatele této části Moravy. Na úpatí Chřibů (mezi obcemi Litenčice, Roštín a Rataje) sídlili podle autora této mapy *metlaři*.² Můžeme to považovat za nejstarší dochované zobecňující označení obyvatel vybraných lokalit, které je přímo inspiro-

váno domácí výrobou březových metel. Novější vrstvu výskytu tohoto termínu dokládá rozsáhlý průzkum nářečních podob místních jmen a přezdívek realizovaný v 60. letech 20. století Rudolfem Šrámkem. Podle shromážděných výsledků bylo takto nazýváno obyvatelstvo celkem patnácti vesnic východní poloviny Moravy a Slezska. Častý výskyt přezdívek lze kupodivu zaznamenat nejen na Valašsku, ale také na Slovácku a na střední Hané. S variantou v podobě *pometlár* / *pometelsko* se realizátoři výzkumu setkali především v okolí Brna a na Vysočině.³

Příčinu stereotypního spojování Zubří s metláři musíme hledat hlouběji v minulosti. Zubří leží západně od Rožnova pod Radhoštěm a náleželo vždy k rožnovskému (posléze rožnovsko-krázenskému) panství. Máme o něm dokonce časnější zprávy, než o samotném městečku Rožnovu. Příhodná poloha na pravém břehu Rožnovské Bečvy umožnila založení četných selských hospodářství, rozmístěných podél komunikace kopírující Zuberský potok a procházející celým jeho údolím. Pozemky selských usadlostí se od této základní komunikační osy táhly v dlouhých pásech začínajících v centru dvorem s obytnými a hospodářskými stavbami a končících až na katastrální hranici s Rožnovem a Zašovou. Příhodná poloha umožňovala na větších gruntech dostatečně rozvinout zemědělské hospodaření, a tak ještě v roce 1878 oceňoval František Bayer zdejší znamenitý chov dobytka, „*zapařujet* [...] *celý Rožnov chuťným máslem, sýrem* ...“⁴ Už o pět let dříve ovšem upozornil historik Beda Dudík také na jiný, velmi častý způsob obživy v Zubří – a to na rozšířenou metlářskou výrobu.⁵ Obě svědectví jsou pro nás nejen dokladem o dvou důležitých zaměstnáních zdejšího obyvatelstva, ale zároveň nás směřují k identifikaci sociální podmíněnosti obou forem výdělků.

Zaměříme-li se na podobu, jakou mělo Zubří v minulých staletích, zjistíme, že se vyznačuje diferencovanou sociální

Výskyt přezdívek *pometlaři*, *pometlárna*, *metlaři*, *metlárna* na Moravě v šedesátých letech 20. století (podle R. Šrámkem: *Problematika studia přezdívek obcí /na materiálu z Moravy a Slezska/*. *Národopisné aktuality* 14, 1977, s. 40).

strukturou. Sestávala se z nejvyšší vrstvy ekonomicky dostatečně zajištěných selských hospodářů (k jejich produkci se především vztahuje Bayerova poznámka), a pak až zástupců dvou nejnižší položených společensko-hospodářských skupin. Sociální střed zde především kolem poloviny 19. století zcela chybí. Jedním z významných faktorů, který k tomuto stavu přispěl, je stáří obce. Zubří patří k sídlům založeným v první fázi kolonizace této části Moravy a během staletí se v důsledku hluboké sociální diferenciacie vytratila střední majetková vrstva. Proces sociální stratifikace získal na dynamice zvláště v 18. a 19. století, což vedlo k propadu početné složky zdejších obyvatel do níže položených pater venkovské společnosti. Zatímco ekonomicky poměrně stabilní vyšší vrstvu hospodářů reprezentovaly selské grunty s dominancí chovu hovězího dobytka (případně ovcí, doplňovaného pěstováním rostlin vhodných pro podhorské klima), druhou významnou část obce tvořili pasekáři, drobní rolníci, domkáři a bezzemci – tedy skupina s minimálním ekonomickým potenciálem i omezeným podílem na správě obecních záležitostí. Jejich domy nalezneme jak na malých parcelách v centru obce (především na příhodných místech podél komunikace), tak volně roztroušené na četných samotách i rozsáhlejších pasekářských celcích v členitějším terénu na okraji katastru a hlouběji v nitru údolí podél středního a horního toku potoka. Především pro domkáře a bezzemky, ale i pro některé pasekáře⁶ se jako nezbytně nutné jevílo zapojení do různých forem domácí práce – pokud možno s minimálními vstupními náklady a vysokou mírou přínosu vlastní práce. Mezi takto definované výrobní činnosti patřilo bezesporu i metlářství. Březového proutí bylo v okolí dostatečné množství a jeho zpracování nevyžadovalo speciální nástrojové vybavení.

Spojitosť mezi vysokým počtem sociálně nedostatečně zajištěných obyvatel Zubří a rozvojem metlářské výroby lze názorně dokladovat na statistických da-

tech z počátku 19. století. V roce 1835 zde žilo v 268 domech 2025 obyvatel. Vedle selské vrstvy, která o patnáct let dříve dosahovala necelých pěti procent obyvatelstva, je překvapující vysoký počet usedlostí se středně velkou (20,88 %) nebo dokonce minimální výměrou půdy (63,85%)! Za dalších sto let, do sčítání lidu v roce 1921, sice nově přibýlo 760 obyvatel, počet domů však stoupl jen na 413.⁷ Nárůst zahrnuje z větší části obydlí nemajetných obyvatel, jejichž největší zastoupení zaznamenáváme na Starém Zubří. A především k němu bylo vždy vztahováno povědomí o zuberských metlářích. Vázání metel se pro „Starozubřany“ stalo východiskem k dostatečnému hmotnému zajištění. Neutěšený stav do jisté míry přežíval až do poloviny 20. století. Ještě v roce 1949 fungovalo v Zubří 470 zemědělských usedlostí s výměrou větší než 50 arů, jen 130 z nich však bylo schopno uživit se bez doplňkového výdělků.⁸

Intenzivní provozování domácí výroby metel v návaznosti na vysokou

míru zastoupení nemajetného obyvatelstva nalezneme i ve druhé tzv. metlářské dědině Valaška – v Kateřinicích. Ačkoli vznikly přibližně ve stejnou dobu jako Zubří (za velké kolonizace) a ještě v roce 1666 zde bylo 6 sedláků, 11 středně velkých rolníků a 3 domkáři, postupná sociální stratifikace v následujících letech způsobila znatelný nárůst střední a zvláště nižší majetkové vrstvy obyvatel na úkor selských hospodářů. Kateřnice proto patřily v 19. a na počátku 20. století k nejchudším vesnicím Valaška s převládajícími pasekáři a domkáři. Zdejší obyvatelé se tudíž živilí nejen rolnictvím, ale také nádenickou prací, domácí výrobou a pravidelně odcházeli na sezónní práce na Hanou a do Rakouska.

Výroba březových metel v Zubří nakonec dosáhla od poloviny 19. století takové intenzity, že stála u zrodu přezdívky metláři pro zdejší obyvatele a samotné vesnici vtiskla pověst tzv. metlářské dědiny.⁹ Ačkoli se metly běžně vázaly na mnoha dalších místech Valaška i Moravy, pro Zubří se stal tento jev na-

Výroba březové metly Janem Machem ze Starého Zubří. Foto D. Drápala 2003.

tolik charakteristickým, až jej okolí užilo i pro tvorbu přezdívky transformované do roviny kulturního stereotypu. Když dnešní respondenti z Rožnovska odpovídali na dotaz, zda znají i jinou lokalitu označovanou jako metlářská dědina, zněly jejich reakce obdobně: „*Široko daleko jen to Zubří.*“ Uváděli sice, že znají další místa, kde se metly vyrábějí, v obecné rovině si ovšem s metláři spojují výhradně Zubří.

Výzkum provedený v letech 2002-2004 doložil, že označování obyvatel sledované lokality mírně hanlivým slovem metlář má působnost pouze místní, v rámci rožnovského mikroregionu (např. při vzájemném soupeření a škádlení obyvatel sousedních vesnic). Na Vsetínsku se při dotazech na metlářskou dědinu, metláře či vesnici výrazně pověstnou touto výrobou setkáme již jen s ojedinělou odpovědí odkazující na Zubří. Respondenti jsou sice schopni uvést, kde se metly vyrábějí (Kateřinice, Velké Karlovice, Hovzí atd.), nikdy se ale nejedná o spojení s nějak zobecňujícím výrazem. Ani v tomto se ovšem neodlišují skutečnosti zjištěné v Zubří a na severním Valašsku od výsledků výzkumů R. Šrámka v šedesátých letech 20. století na celé Moravě. Podle jeho poznatků se i u ostatních lokalit soustředilo povědomí o existenci přezdívky metlář / pometlář především do bezprostředního okolí obklopujícího konkrétní metlářskou dědinu.¹⁰

Vznik přezdívky tohoto charakteru je pro nás jednoznačným dokladem, že pro nezúčastněného pozorovatele představovalo metlářství výrazný prvek tradiční lidové kultury. Vychází sice z reálného základu, konstituovala se ovšem do podoby zjednodušujícího modelu, jehož prostřednictvím je možné unifikované pojmenovat sociálně, majetkově i profesně jinak dostatečně diferencovanou skupinu. Metlářství se svou kvantitou i obecným povědomím výrazně vydělovalo z širšího okruhu v obci provozované domácí a domácké výroby. Vjemy spojující je právě se Zubřím byly v lidech z jiných lokalit natolik silné, že převrstvily povědomí o všech dalších tradičních

rukodělných činnostech a zaměstnáních a zároveň se staly tím nejpřitažlivějším motivem pro tvorbu přezdívky určené zdejšími obyvatelům. Samotná přezdívka se zpočátku konstituovala a rozšířila mimo vlastní Zubří – v rámci vymezování určité cizí / zuberské skupiny lidí (na základě geografické a k ní přínáležející komplexní představě o posuzované lokalitě). Byla krátká, srozumitelná a měla i jistý náboj expresivity, od ostatních byla zároveň snadno rozeznatelná, což také v nemalé míře přispělo k jejímu obecnějšímu rozšíření na celém severním Valašsku. Svou roli zde jistě sehrávala i kontrapozice město X venkov. Zatímco první skupinu reprezentovala tržní a správní centra v bezprostředním okolí (Krásno, Valašské Meziříčí, Rožnov, Frenštát), zosobněním druhé se stali obyvatelé Zubří, kteří byli ve zjednodušující optice městského člověka oněmi přehlíženými metláři, zástupci nemajetné vrstvy obyvatelstva, s nimiž se pravidelně setkávali na trzích i cestách po okolí.

Původní označení výrobce (ještě bez jakéhokoli ironizujícího či zesměšňujícího podtextu) se tak transformovalo do podoby přezdívky, která získala v obecné rovině generalizující platnost pro všechny obyvatele dané lokality, bez ohledu na to, zda se označovaná osoba skutečně vázáním březových metel zabývala či nikoli. Ohlas a úspěšné šíření svědčí, že ve své podstatě vystihla obecné nálady a do značné míry vlastně uspokojila veřejnou poptávku po srozumitelném označení, jehož prostřednictvím mohla být v rámci širší pospolitosti identifikována a do jisté míry i zjednodušeně charakterizována daná skupina obyvatel pocházejících z jedné lokality. A tak, označil-li kdokoli jinou osobu za metláře, dalo se téměř s jistotou předpokládat, že tím míní člověka pocházejícího ze Zubří (jiná podobně rozšířená a u obyvatel okolních míst náležitě oblibená přezdívka nebyla známa).

Užití termínu metlář (vysloveného navíc s očividným ironizujícím až posměšným podtextem) bylo vnímáno lid-

mi ze Zubří vždy velmi citlivě. Často tak v rámci konfrontace slyšovali posměšné poznámky: „*Co je, vy metláři?!¹¹*“

Vývoj dokonce postupoval dále, až do roviny, kdy došlo k zobecnění termínu *metlář* pro chudinu bez ohledu na místo původu – stále s výrazně hanlivě-ironizujícím podtextem. V tomto smyslu se ovšem užívalo toto pojmenování jako zobecňující označení téměř v rámci celé Moravy. Je to jistě zajímavý doklad o obdobných principech fungujících v rámci moravských venkovských společenství, u nichž je tvorba a užívání přezdívky do značné míry jedním z nejviditelnějších projevů charakterizujících společenské vztahy mezi lidmi, dílčími skupinami a komunitami.

Lze proto chápat oprávněnost rozhořčení řady selských hospodářů, když je např. na trhu nebo při muzice nazvali tímto sémantickým znakem chudiny. Jejich okamžitá, někdy i vznětlivá reakce, často spojená s výměnou ostrých slov nebo dokonce inzultací, nebyla ničím výjimečným.

Jedním z míst na jižní Moravě, jehož obyvatelé byli svým okolím také velmi často označováni za *metláře*, byly Ždánice. Podle svědectví Jakuba Vrbase z dvacátých let 20. století byla i v tomto případě motivem rozvinutá domácká výroba březových metel a jejich častá nabídka v rámci celého regionu. „*Metláři druhdy roznášeli své výrobky po širším okolí vyměňujíc je směnným obchodem za laciný groš, ale nejraději za chléb, za mouku, kukuřici. Ve skutečnosti chodili tak víc žebrotou než za obchodem.*“ Zvyk nazývat obyvatele Ždanic *metláři* získal další významovou rovinu v kontextu s jiným kulturním jevem. Lidé okolních obcí jim totiž vyčítali, že se snaží vůči nim vydělovat městským oděvem (údajně pod vlivem zdejších správních úředníků) a že napodobují městský způsob života i vzájemným oslovováním „*pantáto*“ a „*paňmámo*“. Posměšky či veselé historky, jimiž se právě na úkor Ždaničanů bavili, tak byly založeny především na této kontrapozici: metlář

= chudina X snaha prezentovat se jako příslušníci „nevesnické“ vrstvy. Vrbas dokonce jeden takový slovesný útvar zaznamenal.

»Pařmámo, kde byli?«

»Paní kmotra, s metlami!«

»A co dělá jejich pantáta?«

»Šije míšek, půjde na ptaní.«

»Nech zavolá našeho pantátu, může jít taky!«¹²

Ekonomické a sociální proměny, jimiž prošlo Valašsko v průběhu 20. století, odstranily většinu příčin stojících u vzniku „metlářské pověsti“ Zubří. Dnes zde nalezneme již jen několik osob, vyrábějících klasické březové metly. Užívání přezdívky metlář má ovšem poměrně hluboké kořeny a vyznačuje se dlouhou životností. O trvání stereotypního nahlížení na obyvatele Zubří optikou metlářů svědčí mimo jiné to, že se ještě dnes můžeme setkat s přežíváním všech významových rovin přezdívky (někdy již se značně oslabeným vyzněním, majícím spíše jen podobu povzdechu: „Šak co chceš, sú to metláři!“), a to dokonce nejen mezi dospělou populací, ale také u nastupující generace na středních a základních školách na Rožnovsku.¹³

Nedávný výzkum ovšem přinesl i jiná zajímavá zjištění. V posledních letech zaznamenáváme překvapivý posun v přijímání označení metlář / metlářská dědina vlastními obyvateli z roviny negativního heterostereotypu do pozice pozitivního autostereotypu. V první polovině 20. století se stalo vztahování metel společně s bílým vyšíváním jedním ze základních identifikačních prvků užívaných zpočátku především vnějším světem, dnes ovšem přijímaným i zdejšími obyvateli. Na počátku třetího tisíciletí sami Zubřané uvádějí jako typické prvky charakterizující jejich obec dvě až čtyři věci: zuberskou výšivku, výrobu metel, případně gumárny nebo házenou.

U řady respondentů ztrácí posměšný podtext přezdívky na své původní intenzitě. Zcela se již vytratila spojitost se sociální příslušností a přetrvala jen jako nástroj identifikace lokality, z níž metlář

pochází. Vnímají ji již nikoliv z pozice sociální determinace, ale jako přezdívku, která upozorňuje na kdysi rozšířený druh domácí výroby.

Proměnilo se také směřování přezdívky. Zatímco v minulosti ji užívali výhradně obyvatelé z okolí pro pojmenování Zubřanů, nyní se k ní naopak obracejí v rámci sebeidentifikace také sami zdejší obyvatelé, což by např. před šedesátí, sto lety bylo stěží představitelné. Podle jejich četných vyjádření jsou hrdí na to, že jsou metláři nebo že pocházejí z metlářské dědiny. Jak ostatně uvádí jeden z respondentů: „Možná to někdo řekne i hanlivě, ale já jsem na to hrdý, že jsem Zubřan a když chce někdo urazit, dostane po hubě.“ Ostatně metly se staly jedním z pravidelných darů představitelů Zubří při návštěvách a jednáních např. v partnerských městech.

Od devadesátých let 20. století se každoročně na závěr měsíce května koná v Zubří Metlářský jarmark spojený s kácením máje a vystoupením valašského souboru písní a tanců Beskyd. Zatímco hrnčířské jarmarky pořádané na několika místech Moravy i Čech přinášejí přehled o současné podobě této profese, u Metlářského jarmarku je užití tohoto názvu poněkud zavádějící. Přestavitelé obce i folklorního souboru totiž hledali příhodné označení pro tradiční slavnost kácení máje spojenou s lidovou veselíci, k níž se přidružil stále narůstající počet prodejců. Po delší rozvaze zvolili toto nezvyklé označení, které se spíše hlásí k pověsti Zubří jako metlářské dědiny, než k prezentaci vlastního vztahování březových metel. Ukázka jejich zhotovení pochopitelně nechybí, ale počet jednoho až tří zúčastněných metlářů je oproti stánkům s občerstvením, textilem, hračkami, upomínkovými předměty a cukrovinkami několikanásobně nižší. V posledních letech se ovšem organizátoři snaží stále více posilovat podíl prodejců s nabídkou tradiční rukodělné produkce.

Místní obyvatelé se v posledních letech s metlářskou přezdívkou své obce natolik identifikovali, že se odkaz na

metlářskou dědinu objevil v neoficiální zuberské hymně. Píseň vznikla v polovině 20. století, ale v dalších letech byla průběžně upravována a doplňována. Většina zuberských obyvatel je i dnes schopna část z ní zazpívat, nebo alespoň reprodukovat její text. S oblibou je zpívána především při sportovních utkáních a zájezdech zdejších házenkářů (téměř jako bojový pokřik – např. při utkáních metlářů ze Zubří se ševci ze Zlína / Gottwaldova), setkáme se s ní i na různých neformálních společenských událostech:

My zme děcka ze Zubřího, z téj metlářskej dědiny, /:mama doma metly krutí, tata strúže žebřiny./

Děcka chodá na hařery, prodávajú do Rajchu, /:tata jim peníze bere, kupuje si gořalku./

A gdyž peněz doma není, děcka, hybaj do lesa, /:vyzbirajú všecyky gemby, zajdú s nima do města./

V Zubří máme takéj školu, pokrokovú měšťanku,/:každý ogar od dvanácti má tam svoju galánku./

Máme v Zubří též fabriku, dělajú tam gázmasky, /:dělajú tam staré roby, ale aji šestnáctky./

Nechte Zubří na pokoji, je to pěkná dědina, /:gdyby né tých starých kučí, vypadá jak púl Zlína./

V textu můžeme rozpoznat onu bipolaritu nynějšího užívání pojmenování – při zpěvu se Zubřané hrdě hlásí k tomu, že jsou z metlářské dědiny, zároveň ale neopomenou podotknout – téměř jako na obranu, jakýsi podvědomý přežitek z minulosti, „nechte Zubří na pokoji...“.

V průběhu posledních sto, sto dvacetilet let jsme tak na příkladu severovalašského Zubří schopni identifikovat poměrně znatelný významový posun v užívání i vnímání „metlářské přezdívky“, ačkoliv je to jen na příkladu jediné vybrané lokality. Etnology však zároveň upoutá nejen to, že motivem ke vzniku přezdívky je jedna z forem domácí výroby, ale také vlastní proces „oproštění“ se přezdívkou metlář / metlářská dědina od prapůvodního základu a její následně již zcela samostatné přežívání v rámci udržování lokálního povědomí.

Poznámky:

1. Příspěvek je dílčím výstupem grantového projektu Valašského muzea v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm *Zuberští metláři jako doklad přežívající domácké výroby* podpořený v rámci programu *Lidová kultura* ORNK MKČR. Podkladem se stal tříletý terénní výzkum z let 2002-2004, jehož výsledky jsou shrnuty v rukopise *Ani ta metla nedala hladem umřít. Bříza a březové prouti v tradiční lidové kultuře* (uložen v archivu Valašského muzea v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm). Dílčí materiály obsahují také zprávy ze studentských průzkumů: M. Čopfová, P. Nováková: *Výzkum podomácké výroby v obci Zubří*. Rukopis, uloženo v archivu Valašského muzea v přírodě, inv. č. R 380. – Z. Hokešová, L. Katolická, L. Konečná, I. Mrkvánek, E. Tomášová, L. Vašáková: *Podomácká výroba březových proutí a povědomí o nich v Zubří na Valašsku*. Rukopis, uloženo v archivu Valašského muzea v přírodě, inv. č. R 379.
2. Jeřábek, R.: *Morava a Slezsko – etnický a etnografický obraz*. In: *Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska IV*. Etnografický a etnický obraz Čech, Moravy a Slezska (1500-1900). Národopisné oblasti, kulturní areály, etnické a etnografické skupiny. Praha 2004, s. 38-68.
3. Šrámek, R.: *Zpráva o korespondenční anketě s Dotazníkem pro výzkum místních jmen na Moravě a ve Slezsku*. Zpravodaj místopisné komise ČSAV 3, 1962, č. 2, s. 161-166. Týž: *Problematika studia přezdívek obcí (na materiálu z Moravy a Slezska)*. Národopisné aktuality 14, 1977, č. 1, s. 29-54. Ve 30. letech 20. století bylo obdobně zaznamenán častý výskyt domáckých výrobců metel a lopat i s obyvateli Kozárova na Tišnovsku: „*Není více řemesníků jako v Rašově, lopatářů, pometlářů na Kozárově.*“ – Sypták, V.: *Jak se na Tišnovsku a Bystřicku škádli*. Od Horácka k Podyjí 8, 1931, č. 4, s. 188-190.
4. Bayer, F.: *Rožnov léčebné místo na Moravském Valašsku a jeho okolí*. Praha 1878, s. 102.
5. Dudík, B.: *Catalog der nationalen Hausindustrie und der Volkstrachten in Maehren*. Brünn [1873]. In: *Počátky národopisu na Moravě*. Antologie prací z let 1786-1884. Ed. R. Jeřábek. Strážnice 1997, s. 353.
6. Na pasekách zaznamenáváme vysokou dynamiku nárůstu počtu socio-ekonomických jednotek i jednotlivců, aniž by se

přímou úměrou zvětšovala obhospodařovaná plocha.

7. Wolny, G.: *Die Markgrafschaft Mähren, topographisch, statistisch und historisch geschildert. I. Band. Prerauer Kreis*. Brünn 1835. J. Langer: *Projevy sociální diferenciace v lidovém stavitelství na Valašsku ve světle systémové analýzy*. Národopisné aktuality 17, 1980, s. 99-107. – Státní okresní archiv Vsetín, *Pozůstalost Josefa Válka, Statistika zemědělské výměry, průmyslu, domácké výroby, rozsahu lesů aj.*, inv. č. 353, karton 16.
8. Státní okresní archiv Vsetín, *MNV Zubří, Pamětní kniha obce Zubří*.
9. Za nejmladší a také nejméně užívanou přezdívku můžeme považovat termín *metlářov*.
10. Šrámek, R.: c. d., s. 44-45.
11. Uhlíková, L.: *Několik poznámek ke vzniku a zániku etnických stereotypů*. In: *Etnické stereotypy z pohledu různých vědních oborů*. Brno 2001, s. 49-56; tamtéž Křekovičová, E.: *Mezi autoobrazem a heteroobrazem*, s. 17-36.
12. Moravský zemský archiv Brno, *Zemská rada živnostenská*, inventární číslo 174, signatura A III / 4-2, karton 103.
13. Označení užívali např. i studenti rožnovského gymnázia, znali je žáci Základní školy v Zubří atd. – Dotazníkový průzkum prováděný v letech 2002-2004 v rámci projektu *Zuberští metláři jako doklad přežívající domácké výroby*.

CHODSKÉ LIDOVÉ TRADICE V ČINOSTI VLADIMÍRA BAIERA

Chodsko se stalo oblastí, kde se až do současnosti podařilo udržet při životě některé lidové tradice. Pracují zde folklorní soubory i lidové muziky. Našli se dokonce nadšenci, kteří se v posledních letech snaží rekonstruovat některé nástroje spojené s lidovou hudbou. Mezi ty, jež se na udržování místních tradic celý život podíleli, patří i domažlický rodák Vladimír Baier (nar. 18. 3. 1932).

S hudbou se setkal velice záhy, když se jako malý chlapec začal učit hrát na housle. Jeho zájem se však brzy rozší-

řil: k houslím přibyla v roce 1944 kytara a následovala hra na violoncello. Jako autodidakt hrál i na klarinet. Přitom vystudoval domažlické gymnázium. V hudbě nezůstal pouze u docházky do vyučování, ale nabyté dovednosti začal záhy uplatňovat v praxi. Se spolužáky vytvořil např. houslové kvarteto a sám hrál postupně v několika dalších souborech. V roce 1947 se poprvé uplatnil ve čtyřčlenné dudácké muzice, která hrála tradičním, tzv. lidovým polyfonním stylem. Baierovi byla blížká jistě také proto, že již tehdy mohl s ostatními členy variálně „po svém“ provozovat ty písničky, mezi nimiž vyrostl. Práce této dudácké muziky vyvrcholila v roce 1948, kdy mladí hráči dostali příležitost účinkovat v rámci Vsesokolského sletu v Praze. V několika dalších letech, kdy se muzika rozrostla v celý folklorní soubor, procestovali domažlickí nadšenci celou republiku.¹

Ale ani tím se všechny Baierovy aktivity nevyčerpaly. Jako hráč na violoncello spolupracoval s amatérským symfonickým orchestrem Čerchovan v Domažlicích, hrál s dětskou dechovou hudbou řízenou učitelem hudby Jiřím Konrádym na klarinet, s brachem se uplatnil v místním tamburašském orchestru. S houslemi, popř. s klarinetem vystupoval ve studentské kapele, a kromě toho zpíval na kůru klášterního chrámu v chlapecském sboru, který vedla pozdější členka tzv. Chodského tria Marie Kunešová. Ještě před nástupem vojenské prezenční služby se stačil zdokonalit v hudební teorii a v roce 1952 složil tzv. kapelnické zkoušky.

Po návratu z vojny prošel V. Baier několika funkcemi, které se však v podstatě všechny týkaly kultury. Jako pracovník bývalého Okresního domu osvěty, kde později zastával funkci ředitele, měl na starost obor hudby, zpěvu, tance a národopisu. Pracoval také jako inspektor pro kulturu na odboru školství a kultury tehdejšího Okresního národního výboru v Domažlicích. Léta byl ředitelem Muzea Chodska, jehož součástí je od roku 1969 muzeum Jindřicha Jindřicha. Také

na tuto funkci nazíral především jako národopisný pracovník. Jeho první velkou zásluhou bylo, že zdokumentoval historii dudáckých muzik na Domažlicku od roku 1800.

Ale ani v této době nezanedbával praktické provozování hudby. Již v roce 1956 se stal členem tzv. Konrádyho dudácké muziky, kde se prosazoval nejen jako vynikající klarinetista, ale postupně také jako pohotový upravovatel lidových písní i jako skladatel. Kromě veřejných vystoupení natočila Konrádyho dudácká muzika již v roce 1956 svou první gramofonovou desku se šesti chodskými písněmi. Na základě konkurzu, který probíhal v Praze, byla kapela v roce 1957 vybrána porotou, v jejímž čele stál tehdejší profesor pražské konzervatoře Ladislav Vachulka, jako účastník světového festivalu mládeže a studentstva v Moskvě. Zde pak v soutěži lidových muzik získala zlatou medaili

Po tomto velkém úspěchu se souboru otevřelo mnoho dalších příležitostí k propagaci lidové hudby jak doma, tak v zahraničí. Domažličtí hráli postupně v obou německých státech, Rakousku, Polsku, Bulharsku a jinde. V roce 1966 se zúčastnili mezinárodního folklorního festivalu v Anglii a v tamní soutěži obsadili 4. místo. Jedna z dalších cest vedla do Belgie, jiná do tehdejší Jugoslávie, kde se zúčastnili televizního festivalu folklorních souborů zemí ležících na Dunaji. V roce 1970 zopakovali v rozšířeném obsazení zájezd do Moskvy. Jednou se muzika představila také na dudáckém festivalu ve Strakoncích, pravidelně hrávala na Chodských slavnostech v Domažlicích.

Kromě veřejných vystoupení realizoval soubor mnoho pořadů v rozhlasových studiích. Nejčastěji účinkoval v Plzni, ale zájem projevil také České Budějovice, Brno či Bratislava. Lidová muzika se dostala i do vysílání Čs. televize. Za léta svého trvání spolupracovala s celou řadou lidových zpěváků. Mnoho let vystupoval se souborem známý a tehdy velice oblíbený interpret chodských lidových písní Jaromír Horák.

Domažlický lidový soubor nezůstal pouze u doprovodu lidových písní, ale hrál i skladby instrumentální. Stejně jako mnohé písně je upravoval nebo v lidovém duchu sám komponoval právě V. Baier. Podle potřeby však kapela spolupracovala i s jinými odborníky, např. Jaroslavem Juráškem nebo Jaroslavem Krčkem. Ten dokonce v šedesátých letech hrával s Konrádyho muzikou na kontrabas. Jako hráč na housle nebo na klarinet zde účinkoval také např. Zdeněk Lukáš. Trvalá byla spolupráce s etnografem Jaroslavem Marklem.

Velkou předností Konrádyho muziky byla skutečnost, že ji tvořili hráči, kteří perfektně zvládli techniku hry, z čehož pak vyplývalo precizní ladění, vyvážený zvuk a konečně celková dokonalost. Profesionálními výkony, na nichž měl velkou zásluhu také dlouholetý redaktor plzeňského rozhlasu a člen této muziky Zdeněk Bláha, ovlivnila Konrádyho muzika vznik dalších folklorních těles především na Chodsku. Přispěla k poznání a rozšíření řady mnohdy již pozapomenutých písní a podnítila zájem veřejnosti o folklor. V letech 1955-1990 patřila ke špičce našeho amatérského folklorního hnutí. Zavedení kontrabasu, k němuž hrály housle pouze příznávky, ovšem narušilo původní styl dudácké lidové hudby chápáný jako lidová polyfonie.

Vysoce aktivnímu V. Baierovi však ani tato bohatá činnost nepostačovala, a proto z popudu již zmíněného Z. Bláhy začal pomáhat při vzniku Postřekovské dudácké muziky, kterou záhy připravil do celostátní rozhlasové soutěže, vyhlášené tehdy pro začínající kapely. V roce 1978 spoluzakládal také Mrákovskou dudáckou muziku, pro niž napsal a připravil repertoár a s níž pravidelně hrával na housle, violu a podle potřeby i na měchové či ústy nafukované dudy. Ty někdy vyměňoval za klarinet nebo kontrabas. Kolem roku 1975 přijal účast v nově se formující Tachovské dudácké muzice, kterou vytvořili učitelé tamní Lidové školy umění. Od roku 1990 pak začala jeho spolupráce s dětskou dudáckou muzikou

zmíněné školy, která od té doby dospěla a je známá jako Ledecká muzika. V letech 1992-1997 věnoval Baier své zkušenosti také dudácké muzice domažlického gymnázia, kterou sestavila a vedla jeho dcera Jana Eksteinová. Od roku 1980 pomáhá ještě dětským dudáckým muzikám Základní umělecké školy v Domažlicích.

Do počátku sedmdesátých let spadá Baierova spolupráce s dudáckými muzikami tehdejší Pohraniční stráže, vedené dudákem Františkem Danihelkou. Spočívala především ve zpracování úprav lidových písní a tvorbě drobných instrumentálních skladeb. Pokud byl o to požádán, pomáhal i všem folklorním souborům, lidovým muzikám či pěveckým sborům.

V roce 1982 utvořil s mladou, pro věc stejně zapálenou dvojicí hráčů tzv. malou selskou muziku s názvem Drancalové (nepřilíší lichotivé označení muzikantů, kteří hráli tak důrazně, že se jim rozlázaly dudy a housle skřípaly). V. Baier zde hrál na klarinet nebo na jiný potřebný nástroj (muzika občas využívala i fanfrnoch), Jan Holoubek obstarával dudy a Jiřina Holoubková housle. Drancalové se pod Baierovým vedením vrátili k prak-

Vladimír Baier.

tikám malé selské muziky, kterou on sám pokládá za vrchol chodské instrumentální hudby. Styl této hry totiž vtiskl melodie a rytmu lidových písní Chodska osobitý charakter. V malé selské muzice hraje klarinet (laděný v Es) téměř vždy ve vysoké poloze variace prvního hlasu. Housle tu zajišťují rytmicky a melodicky zdobený a volně vedený druhý hlas podporovaný na přízvukných dobách dvoj a trojmaty. Dudy opakují o oktávu níž první hlas skladby se zdůrazňováním rytmu staccatem, přičemž se ozývá spodní tzv. ramenářská kvinta (spodní V. stupeň). Souhrou tak vzniká zvláštní styl, který bývá nazýván jednoduchou lidovou polyfonií.

V malé selské muzice nejde o promyšlenou instrumentaci lidových skladeb, ale o zdravé, živelné lidové muzicirování, jehož samozřejmým předpokladem jsou vrozené tvůrčí schopnosti, ale také přiměřená technická vyspělost ve hře na hudební nástroj. Každý z hráčů má při produkci vlastní oblíbený postup, takže svůj hlas hraje poněkud odlišným způsobem, odpovídajícím jeho hudebnímu citění. Toto obsazení lidové muziky většínou předpokládá spoluúčast zpěváka.

Drancalové se snažili o znovuobjevení a popularizaci méně známých chodských písní i lidové hudby vůbec, k čemuž využívali studie Ludvíka Kuby, Otakara Zicha a dalších sběratelů chodského folkloru. Slavili přitom stejné úspěchy jako kdysi Konrádyho kapela. Velmi často účinkovali na Chodských slavnostech v Domažlicích, na Chodské hytě v Mrákově, ve Strážnici, na Mezinárodním dudáckém festivalu ve Strakonici a jinde, několikrát hráli také v zahraničí. Pravidelná byla jejich vystoupení v rozhlase i televizi.

Pro chodské folklorní hnutí bylo velkou ztrátou, když soubor po desetileté plodné práci ukončil činnost. J. Holoubek, původním povoláním výrobce hudebních nástrojů, pokračoval spolu s V. Baierem v úspěšných rekonstrukcích a stavbě starších forem nástrojů lidové hudby, s nimiž začali již na počátku osmdesá-

tých let. V. Baier např. zrekonstruoval staré nafukovací dudy, které přizpůsobil i ke hře s měchem, niněru či pastýřskou troubou dlouhou 95 cm a laděnou v Es.

Za významného odborníka je V. Baier pokládán v oblasti úprav lidových písní. Ty vycházejí nejen z jeho dlouholetého muzikantského působení, ale také z hluboké znalosti chodského folkloru. Prostudoval četné zápisy svých předchůdců, kteří se zabývali chodskými lidovými tradicemi, a tvořivě na ně navázal. Kromě jiného to bylo např. sedmdesát sedm záznamů variací a dohrávek malé selské muziky se zpěvem, které v letech 1900-1930 zaznamenal J. Jindřich. Prostudoval rovněž úpravy písní pro dudy a housle, které v roce 1919 zpracoval Josef Schnabel z Domažlic. Seznámil se s úpravami lidových písní pro Es a B klarinet, housle a dudy, které zpracoval v roce 1939 Karel Echnert z Újezda, a s úpravami písní a dohrávek Jana Mestla ze Staňkova z let 1930-1940. Prostudoval dále variace pro dudy zaznamenané v letech 1930-1940 domažlickým Václavem Altmanem a neopomněl ani staré nahrávky na gramodeskách. K hlavním studijním materiálům patřily zápisy L. Kuby z roku 1893 a staré gramofonové nahrávky lidové hudby z Chodska. Z ostatních čerpal spíše obecná poučení.

V letech 1947-2003 V. Baier zapsal do not a zpracoval přes tisíc lidových písní, jejichž součástí je na čtyři stovky jím složených meziher a doher. Kromě toho vytvořil více než sto drobných skladeb a zapsal několik desítek variací a skladeb, které vznikly v chodských kapelách. V současnosti neexistuje na Chodsku snad jediný folklorní soubor, který by neměl ve svém repertoáru některou z Baierových úprav lidových písní, nebo z jeho drobných instrumentálních skladeb.

Své bohaté historické znalosti a zkušenosti z praxe v nejrůznějších (nejen folklorních) souborech uveřejnil Vladimír Baier tiskem. Několik studií vyšlo v muzejním sborníku *Z Chodského hradu*, který vydávalo Muzeum Chodska v Domažlicích (studie *25 let Konrádyho*

dudácké muziky, Dudaři na Chodsku či Lidová muzika dudácká na Domažlicku). Některé další uveřejnil v Národopisné revui (*Lidová hudba dvou sousedů, Několik poznámek k někdejšímu stylu hraní lidových muzikantů na Domažlicku* nebo *O dudáckých muzikách na Chodsku po druhé světové válce*). Mnohé drobné články otiskly místní noviny. Jako samostatné brožury byly v roce 2003 vydány *Úsměvy z kraje pod Čerchovem* a *Muzikantské vzpomínky*. Písemně shrnul také vlastní zkušenosti z výroby dud, které doplnil nákresy a zpracoval pojednání o tradicích sborového zpěvu na Domažlicku, o tamní historii skautingu a také o domažlickém nářečí. Další studie o chodském folkloru, ale také o dechové hudbě na Domažlicku, zůstávají prozatím ve strojopisné podobě.

Řada Baierových strojopisných prací má podobu vzpomínek. Týkají se především jeho hudební či národopisné činnosti, některé však mají i obecnější obsah. Nejrozsáhlejší z nich jsou *Vzpomínky na život v Domažlicích v období 1930-1990, Vzpomínky na studentská léta* nebo *Jak jsem vojančil*. Několik Baierových statí má i politický podtext (*Osvobození Domažlic armádou USA, Profesní vzpomínky na události z let 1968-69, Muzeum Chodska v letech 1976-90, Co v kronikách nenajdete – záznamy negativních jevů v období po roce 1990* ad.)

V. Baier se zabýval také sběratelskou činností. Zaznamenal více než padesát chodských poudaček (vyprávění), zapisoval dětský folklor, domažlické nářečí (na 600 výrazů) a další národopisný materiál. Péčí Muzea Chodska vyšla v roce 2003 jeho sbírka *Daremné písničky z Chodska*, která obsahuje na sedmdesát z více než stovky jím zachycených lidových písní.

Plzeňské rozhlasové studio odvysílalo přes čtyřicet Baierem připravených pořadů. Vedle těch zaměřených na hudební život Chodska se zabýval také další tematikou (např. *Jak se léčilo na Chodsku, o chodských krojích, Osvobození Domažlic v roce 1945*). Psal také pásma

a scénky pro chodské folklorní skupiny a soubory z Domažlic, Mrákova či Postrějova. Pro hudební skupinu Chodovanka připravil pořady *Rok na Chodsku* a *Když sme vandrovali*. Pro folklorní soubor Haltravan z Klenci zpracoval scénky *Po hulici dou vojáci* a *Jak zvoní klenec-ké zvony*. K uvedeným pořadům pořídil popisy tanců, hudební úpravy a většinu z nich sám také nastudoval.

Pro Národní ústav lidové kultury ve Strážnici zpracoval V. Baier 260 hesel, která obsahují údaje o lidových hudebnících, tanečnicích, zpěvácích a folklorních skupinách na Domažlicku. Z nejrůznějších hledisek rozebíral nápěvy a texty lidových písní z *Jindřichova Chodského zpěvníku* a podobně si počínal i u lidových nápěvů z Bavorska. V osobním archivu má kartotéku lidových hudebníků spojených s dudáckou hudbou (dudáci, klarinetisté, houslisté a basisté) od počátku 19. století do dvacátých let 20. století. Další kartotéka obsahuje jména zpěváků lidových písní, významných tanečníků a lidových vypravěčů především z minulého století. V neposlední řadě zpracoval také kartotéku dudáckých lidových muzik.

Vladimír Baier patří k těm osobnostem, které celý život věnovaly oživování a udržování lidových hudebních tradic Chodska. Na tyto tradice sám navazoval, v lidových muzikách se uplatňoval jako hráč na klarinet, housle či violu, ale i na dudy, diatonický lidový xylofon, malý přenosný cimbál, na pastýřskou troubu či niněru. Ve výčtu nesmí chybět ani samozvučné a blanozvučné hudební nástroje užívané v lidové hudbě. Velkým přínosem je Baierova činnost sběratelská a upravovatelská. Zaznamenal hru dudáckých kapel, sbíral a upravoval lidové písně, instrumentální melodie či vyprávění. Svými pořady v rozhlasu či prostřednictvím různých sborníků se snažil chodský folklor co nejvíce propagovat a neustále ho uvádět do života. Výsledky celoživotního plodného snažení Vladimíra Baiera se stanou trvalou součástí svérázné kultury Chodska.

Jaroslav Fiala

Poznámky:

1. V. Baier: *Muzikantské vzpomínky*. Domažlice: Muzeum Chodska v Domažlicích 2002, s. 13.

VÁCLAV HARNOŠ SLAVÍ PĚTASEMDESÁTINY

Strážnické slavnosti, největší a jeden z nejstarších folklorních festivalů v České republice. Strážnický park se třemi velkými amfiteátry. Na pódiu toho staršího Bludníku i na mladším Zámku a Zahradě se každoročně rozléhá hlas „největšího strážnického bohatýra“ Václava Harnoše. Co písní už vyzpíval! Nejen ty první *Ore Jano, ore* nebo *Vyletěl fták hore nad oblaky*, které obletěly spolu s doprovodnými tóny Cimbálové muziky Slávka Volavého folklorní svět a staly se „hity“.

Od prvotní spolupráce se Slávkem Volavým těší Václav Harnoš svým zpěvem publikum už přes padesát let. Kdo by to řekl do synka narozeného 13. dubna 1930 ve Tvarožné Lhotě. Z rodné a zpěvné slovácké vsi, kde si až do pětadvaceti často prozpěvoval doma s otcem

stolářem a svými vrstevníky při zábavách a obchůzkách chasy po dědině nebo jen tak na poskládaných kládách, přesídlil na osm let do sousední Hroznové Lhoty, také zpěvné vesnice, jelikož v roce 1955 pojal za manželku Aničku Větříčkovou. Letos spolu oslaví nejen padesát let společného života, ale i padesátiny svého prvorozeného syna.

Vášek Harnoš zpívá všude a rád, protože mu lidová píseň nedá mnohdy ani spát. Jeho doma získaný vztah k písním, upevňovaný rodinným a vesnickým prostředím, ho provázal i na učilišti, ba i na vojně. Vzpomíná, jak na Rakovnicku byli čeští diváci mile překvapeni, když jim převléknuvši se skupina vojáků v krojích zpívala slovácké písně. Byli zpěvem uneseni. A tak při jeho prvním, dá se říci větším veřejném vystoupení teklo pivo proudem.

Po absolvování prezenční služby nastoupil jako provozní montér elektrorozvodných závodů do Strážnice. Tu, kromě let v Hroznové Lhotě, prožil i léta učňovská a zde od roku 1963 trvale zakotvil. Svému řemeslu zůstal věrný až do roku 1991, kdy odešel do důchodu. V této době se zapojil jako zpěvák a tanečník do činnosti veselského souboru Prespolan, který navštěvovali příznivci z celého okolí. A když při pěvecké soutěži uslyšel přítomný Slávek Volavý v jeho podání již zmíněnou píseň *Ore Jano, ore*, nabídl mu místo sólisty ve své muzice. Jak by ne. Zpěvák s tak vysokým a silným tenorem nepotřeboval přece ani mikrofon! Václav nabídku přijal a se Slávkovou muzikou spolupracoval čtyřicet neuvěřitelných, ale krásných let.

Vynikajícího interpreta si ke spolupráci zvaly i jiné cimbálové muziky a soubory. Zpíval např. se strážnickou Cimbálovou muzikou Mirka Menšíka a Cimbálovou muzikou Michala Miltáka, často hostoval s muzikou uherskobrodského Lubomíra Mála, rohateckého Jiřího Borovičky, Hornáckou cimbálovou muzikou Martina Hrbáče i v muzice Jožky Kubíka, Josefa Varmuži a s břevlavským souborem Podlužan. Zván byl a stále spolupracuje s BROLNem (dnes muzika Jindřicha

Hovorky) i ostravskou CM Technik, se kterými uskutečňuje rozhlasové a televizní nahrávky. To je pro zpěváka vždy velké ocenění. A Václav Harnoš si toho také patřičně váží. Stejně tak si cení i prvních míst, které získal v různých pěveckých soutěžích, např. v roce 1964 na festivalu ve Strážnici anebo vítězství v soutěži lidových zpěváků ve slovenském Popradě a ve Východné. Nejcennější úspěch v přehlídkách sólových zpěváků získal ve finále soutěže Lidové umělecké tvořivosti v roce 1955. V Praze byl jeho výkon oceněn zlatou medailí. Další dvě zlaté obdržela i muzika Slávka Volavého. Samozřejmě, že těch vítězství bylo za 40 let zpívání daleko více. Získal i titul Laureáta Strážnických slavností. Když už jsem se zmiňoval o jeho spolupráci s rozhlasem a televizí, musím připomenout, že jeho hlas je zaznamenán na celé řadě zvukových nosičů. Profil zpěváka Václava Harnoše však představuje nejvíce CD *Co sem sa k vám nachodil* (2002), které přináší jedenadvacet jeho nejoblíbenějších písní. Jde z větší části o písně, které vybral a sestavil Jiří Pajer z rozhlasových nahrávek BROLNu, CM Slávka Volavého a dalších muzik, s nimiž zpěvák účinkoval. Harnoše doprovází Cimbálová muzika Strážničan, které primuje Volavého vnuk Vít Pálenský.

Za půl století se s Harnošovým hlasovým fondem seznámilo tisíce posluchačů na třech různých kontinentech. S elánem zpíval po celé republice, v Belgii, Řecku, Itálii, Holandsku, Rakousku i v Norsku, ba dokonce až v Libyi, Sýrii a v Egyptě. Nejvíce obdivovatelů má však zpěvák na Slovácku. Jak jsem se již zmínil, nezpívá jen pro slávu a zájezdy. To by ho snad ani nebavilo. Dovedl si pro své potěšení i potěšení jiných zazpívat třeba i při práci na sloupě elektrického vedení. On prostě zpívá všude a rád proto, že ho zpěv baví a těší a protože zpěvem rozdává uspokojení.

Václav Harnoš je zpěvák oblíbený a žádaný. Lidé ho vždy s úsměvem vítají a on jim úsměv oplácí. Ať je to třeba na Horňáckých slavnostech, na koštu ví-

na ve Strážnici, v Petrově i v Hroznově Lhotě, při krátkém posezení s mužským pěveckým sborem Malina z Kozojidek v hospůdce U Flachbarta ve Strážnici anebo po odzpíváních programech u stadionu Bludník, či v kněždubském kulturním domě. Kde se objeví, všude se kolem něho seběhne řada známých a kamarádů. Po stisku ruky a slovácké vodě pokřtěné hroznovou šťávou nebo čirou slivovicí se chlapi postaví do kruhu a už sálem nebo pod zelenými stromy zní neutuchající proud lidových písní z různých oblastí celé Moravy. Za jeho krásný přístup k lidem jej spousta dobrých kamarádů, přátel i posluchačů obdivuje, neboť Vašek ctí při takto náhodných a improvizovaných setkáních stále své krédo: *Zpěvem neuškodíš, jenom potěšíš. Dokád' možeš, zpívaj.*

Tak ti, milý jubilate, do dalších let spolu s tvými příznivci přejeme pevné zdraví, abys mohl i nadále všechny lidi kolem sebe těšit, neboť u početného obecnstva vítězů vždy ten, kdo zpívá srdcem. A to ty, kamaráde, umíš a za to ti patří dík.

Antonín Mička

NAD ROVEM HUDCE EMILA MIŠKEŘÍKA (13. 4. 1916 – 22. 9. 2004)

1. *Ó, člověče, myslíš prece,
že lem umřítí mosíš,
jako dým pomineš,
smrti sa nevyhneš,
z tohoto světa odéjdeš.*
2. *Nic nevíme, kdy mosíme
z vladarství počet klásti,
zdalíž hned v mladosti,
lebo až v starosti
nás Bůh povolá k věčnosti.*
3. *Abysme v ten poslední deň
všichni mohli slyšet:
mojí vyvolení,
vám jest připravený
v nebesích život věčný.¹*

Bystrý, vtipný, skromný, střídmy, upřímný, dobrosrdečný, tolerantní. Nádherný člověk, hluboce cítící po evangelických předcích poděděnou víru. Až do konce pozehaného věku osmdesátí osmi let vždycky starostlivý o celou rodinu až po vnuky a pravnučky. „*Opatrite duranzie!*“ byla prý jedna z jeho posledních vět.

Znalec nepřeborného množství písní. Hudec, který věrně dochoval umění svého otce a rodu. Pamětník, nad jakého nebylo široko daleko. A přitom své vědomosti předával vždycky ochotně, bez příkras a se snahou nepřidat nekriticky něco sobě, ale také neubrat ničeho druhému. Takový byl Emil Miškeřík z Velké nad Veličkou, nad jehož rovem jsme na počátku loňského podzimu stanuli.

Několikrát byl zachycen filmově a nesčetněkrát zvukově (hudba i vyprávění). Záznamy u něj provádělo mnoho lidí a někteří vlastně skoro do posledku. V Ústavu evropské etnologie Masarykovy univerzity v Brně o něm vznikly dvě absolventské práce, které jsou archivovány a čekají spolu s ostatními materiály na zpracování.

Zůstalo toho pro nás i budoucí po Emilu Miškeřikovi mnoho, opravdu mnoho! Budeme z toho umět náležitě těžit?

Dušan Holý

Dovětky:

1. Varianta otiskované písně s mnoha dalšími slokami je publikována ve třetí sbírce F. Bartoše (č. 2023 z Velké nad Veličkou). Jinak se nachází v různých tištěných luteránských zpěvníkách, zvláště v tzv. *funerátkoch*. Na pohřbu jsem ji zpíval a capella.

2. Na konci pohřbu zahráli E. Miškeřikovi spolu s dalšími hudci i jeho tři vnuci – Jan, Martin a Tomáš Kománkovi. O nich mi vyprávěla v roce 2000 jejich javornická babička Anna Kománková: „*Mám radost z vňuků, keď si umňá aj zahrát aj zazpívať. Šak keby ty tré Janovi syné nemali teho dědáčka velického – Emila Miškérika, kerý už sám patrí ke tretí generaci muzikantů v tomto rodě a kerý ích k temu védli, tak by to treba nemali ty chlápci. Ale že ten dědáček ích od malučka k temu brali a mali ích velice rádi a majú doposavad, tak sa to prenášá. Tak to ňa opravdu velice těší. Nezahyneme.*“

JAK JSME POZNALI A ZAŽILI JAROSLAVA JURÁŠKA

V úterý 15. března zemřel v Brně půl roku před svými osmdesátinami Jaroslav Jurášek (*25.9.1925 Újezd, okr. Zlín), osobnost, která více než půl století usměrňovala rozvoj moravského lidového muzikantství. Poznali jsme se v optimistické době po roce 1945 jako studenti na brněnské Filozofické fakultě, hrávali

spolu v krúžcích slováckém a valašském – a ten právě CARDA, tak se mu obecně říkalo, postavil na nohy; přivedl mu mladou, rozvernou muziku. Po pár letech se ale mladí Valaši „trhli“ a vedení Cardou a primášem Mirkem Melounem založili Moravský soubor lidových písní a tanců. Jaroslav Jurášek – Carda byl hledač, řekl bych valašský Mojžíš, který se snažil nalézt lidové písní nové cesty k posluchači. Jeho životním činem bylo založení Brněnského rozhlasového orchestru lidových nástrojů (BROLN). Na pokyn vedení Čs. rozhlasu vybudoval hudební těleso, které v našich podmínkách nemělo obdoby. Stal se jeho uměleckým vedoucím, zajistil BROLNu pevné vysílací časy a pod titulkem *Na pěknú notečku* šířil lidovou píseň doma i daleko od domova. V roce 1967 se Jaroslav Jurášek stal ředitelem brněnské rozhlasové stanice. To byla čest – a zároveň klatba! Po neblahém 21. srpnu 1968 pro něho život rozhlasáka skončil. Musel odejít – ale nevzdal se. Tři roky pracoval jako metodik Svazu Cikánů-Romů (zorganizoval celostátní Romský hudební festival v Jihlavě), pak byl programovým pracovníkem OKVS Brno I, přednášel o lidové písni na Brněnské konzervatoři (z posluchačů tu po svém gustu postavil orchestřík). Stá-

vá se nejprve utajeně, po čase pod svým jménem, dramaturgem Čs. televizního studia Brno a jako autor a aranžér (v té době skrytý pod pseudonymem Valach) se znovu sblíží s orchestrem, který založil – s BROLNem. Zároveň ale začíná působit ve Vojenském uměleckém souboru Jánošík/Ondráš a tam je aktivní až do svých posledních dnů.

Carda byl však nejen osobitým muzikantem – původně houslista, v kapele kontráš, zvládal i basu, a když chyběl cimbalista, naučil se hrát i na tento nástroj. Byl společenský a přitahoval pozornost. (Výstižně to zhodnotil dramaturg BROLNu Emanuel Kuksa: „*Sedí nás houf v restauraci a přijde vrchní – komu myslíte, že dá jako prvnímu jídelní lístek? – Cardovi!*“) Život prožíval s chutí i v krizových a kuriózních situacích. Někdy si je i nahrál, nejraději v tandemu s kolegou redaktorem Antonínem Jančíkem. Toho by bylo na knížku. A s tím souvisí i Cardova náklonnost k ve své době populárnímu žánru lidového vyprávění. Jeho mistry Gustava Imrýška z Vizovic, Vaška Mlýnka z Kuželova a Milana Mastného ze Strážnice uvedl do rozhlasu a využíval. I sám byl ovšem rozehý fabulátor. Představme si ho živého, jak se vlakem vracel jedné silvestrovské noci do své valašské dědinky Veselé (přepis z rozhlasového pásu č. 622 827): *To byl vlak ze Zlína – taková lokomotiva, co tak maximálně posunuje na nějakých nádražích – jelo to dost pomalu. A tehdy na toho Silvestra si zřejmě posádka popila řádně silivovice, jelí a pěkně rozjaření mávali – „My dneskaj nestavíme, my sme rychlík ...“ a zastavili až gdesi za nádražím. A lidí, včetně mě, cupitali po pražcích a sněhem k vlaku. – Tehdy ve Zlíně hrál Samko Dudík. Hrál ukrutně pěkně a dost sme jaksi vypili při takovej dobrej muzice. Posledním vlakem sme potom jelí ze Zlína – a usnuli sme. A jak sme se tak dobře rozespali, vlak se rozjel a mně se začalo zdát, že ten vlak se srazí! Na nic sem nečekal a na křižovatce hned tam na kraji u Monaka – to byla hospoda – sem vyskočil za jízdy z toho vlaku. Na-*

štěstí sem spadl do přikopy, do závěje. A vidím ty červený světla, jak to odjíždí, a říkám si – to neodjíždí, to enom šibuje! Ale za chvíli pískal gdesi daleko, takže to byla skutečnost. No a ve vlaku jel můj kufr s učivem na Vánoce a husle. To učivo se potom našlo – husle né. A jel tam soused, mládenec ze sousedního domu tam z Veselé. Ráno mu potom vykládám, co se mně stalo a ptám se: „Vzal’s ně ty husle?“ – A on, že né! Tak sem mu nadával a povídám: „Proč’s ně jich, prosím tě, nevzal?“ A on na to: „Ty nadáváš? Ty víš, že se srazí vlak, a mě tam necháš?“

Jaromír Nečas

Snad každý, kdo měl co činit byť jen trochu se žánrem lidových písní, ví, kdo byl CARDA, a ani třeba nezná jeho skutečné jméno. A jistojistě každý, kdo zná jméno Jaroslav Jurášek, ví, že je to právě tento nezaměnitelný Carda.

Osud mi – mimo jiná potěšení – poskytl i vzácnou příležitost poznat ho zblízka a spolupracovat s ním po dlouhá léta, kdy byl uměleckým vedoucím BROLNu a tedy i mým šéfem. Tyto oficiální tituly jsou však zcela nevýstížné. Vnímám jsem ho jako rádce a nenápadného usměřovatele. Orchestru byl přirozenou autoritou, dodavatelem dramaturgických idejí a pestrých námětů i pozoruhodných úprav. V jeho mírně nadváhovém korpusu sídlil bystrý vynalézavý duch.

Nadán instinktem podpořeným vzděláním podobal se kormidelníkovi, který ví, co učinit pro šíření lidové písně na vlnách rozhlasu. Jako „rybička v bystrém vodě“ se cítil při organizování a koncipování veřejných nahrávek, koncertů i zájezdů. Zejména tam, kde byl počet účinkujících vlivem okolností různě určován (od sedmičlenné muziky po velká obsazení včetně taneční skupiny, našich i zahraničních sólistů a sboru) se mohla Cardova fantazie účinně „vyřádit“. Nechyběly mu ani záměry skutečně velkorysé, až fantaskní – sezvat na vystoupení soubor osmi cimbalistů apod.

Co je ale nejpodstatnější: Přispěl výrazně k oživení a obecnému zájmu

o lidovou píseň, našeho kulturního pokladu, bez kterého by nebyl ani Bedřich Smetana, ani Leoš Janáček.

Klasik kdysi napsal: „Malý je ten, kdo zná jen malý cíl...“ Jaroslav Jurášek – Carda rozhodně malý nebyl.

Bohumil Smejkal

Nostalgie je jedním z nejtěžších souperů v úsilí o sílu vzdorovat všemu bolestnému, co přináší permanentní zápas zvaný život. Zvláště, když jste v tom zápase už dost daleko v druhém poločase. Odpusťte všichni, kdo máte za samozřejmé, že život přece začíná i končí. Ano, je to tak. Ale je tak i to, že když skočíte do vody, o níž předem víte, že je studená jako led, stejně to s vámi pěkně zatřese...

V tisícilavé rodině „folkloristů“ byl Jaroslav Jurášek jedním z guru, jejichž činy i zásluhy byly, jsou a dodejme hned, že ještě dlouhá léta budou uznávány a ctěny. Jak jinak, když se tato úcta váže k muži, který založil, dlouho vedl a spolu s řadou skvělých spolupracovníků dovedl k nejvyšším uměleckým metám dnes už legendární BROLN (Brněnský rozhlasový orchestr lidových nástrojů), k muži, který v hudebním žánru, u jehož zrodu stál, zaujal svou životní tvorbou významné postavení. Jako přední manažer brněnské stanice Československého rozhlasu vybudoval v jeho programové struktuře důležitou pozici pro uplatnění lidové písně, čímž přispěl k její nesmrtelnosti, stejně jako dnes již „kultovním“ zvukovým nosičem *Žijí v písni...*, který připravil s Dušanem Holým.

Ale pryč z tenkého ledu mé, v této oblasti chabé profesionality, a rychle na pevnou půdu lidského přátelství. To, že jsem se na této půdě mohl pohybovat i s CARDOU, považuji za šťastné řízení osudu. Při práci s ním to bylo jako při draní peří. Moc se nemluvalo, ale bílé kopky rostly. Například při mnohaleté spolupráci na přípravách programů Mezinárodního folklorního festivalu Strážnice. Ovšem, když se „peří nedralo“ a z koštovaček zavonělo vínko, nebo ze štamprlek slivovička, tak tím tichem pěkně hýbaly

písničky a sranda. A když Carda v těžkých dobách pomáhal, byť sám neměl u totalitní vrchnosti na růžích ustláno, zase konal bez zbytečných řečí. O tom vydávám své osobní svědectví, o tom vydal své svědectví i soubor Kašava, který stihl vyjádřit svou úctu a vděk Cardovi (pro většinu členů však už panu Juráškově) mimo jiné pořadem *Na pěknú notečku Jaroslavu Juráškově k šedesátinám*. Osm set diváků ve zcela zaplněném sále kulturního domu JZD Podhoran v Lukově u Zlína dlouho aplaudovalo jubilantovi i nejznámějším „hvězdám folklorního nebe“, které pozvání k účinkování do tohoto programu přijaly s dojemnou ochotou a vstřícností...

Jako motto úmrtního oznámení zvolila rodina Jaroslava Juráška první sloku písně *Chvalabohu, že sem sa narodil*. Mně budiž dovoleno zakončit tyto řádky parafrází jejího prvního verše: Chvalabohu, že se Jaroslav Jurášek narodil...

Karel Pavlišťik

Poprvé jsem se s Cardou setkal v Hrubé Vrbce – mém rodišti – v roce 1951 jako s vedoucím rozhlasového přenosového vozu při natáčení zdejších muzik. A naposled v brněnském rozhlasovém studiu na Kounicově ulici koncem minulého roku při natáčení koled na CD chystané kamarády Jiřím Tesauerem a Ludkem Běťákem. Carda seděl za režijním pultem a já jsem zpíval. Natočili jsme a stačili jsme si ještě připít pěkným vavříneckým z Brumovic.

Carda nemiloval pálenky, dobrá vína však ano. A když mu v mladších letech některé zachutnalo, tak je vůbec snadno neopouštěl. Stále živou mám vzpomínku na naši společnou návštěvu ve sklepě Martina Foretníka v Krumvíři v roce 1970. Bylo to na konci Cardova nedlouhého ředitelování v rozhlase. Debatovalo se o tehdejšími politickém dění a jemu nešel pod fousy žádný ze vzorků vesměs dobrých vín. Já jsem si tehdy naplnil k odvezení patnáctilitrový demižon Martinovy speciality (směsku 50% frankovky, 40% vavříneckého a ja-

ko koření 10% červeného veltlínu). Dali jsme si na rozloučenou poslední pohárek, nasedli do auta a jen jsme se rozjeli, Carda povídá: „*Dušo, já jsem teprve teď tomu vínu přišel na chuť.*“ Ale upíjet v jedoucím autě z tak velkého demižonu nebylo proveditelné. Situaci zachránil řidič Ferenc: „*Zrovna včera jsem umýval na autě okna, hadička je bezvadně čistá, můžete ji použít.*“ A tak jsme si ji předávali a nasávali. Když jsme se – pro nás neuvěřitelně rychle – ocitli před Brnem, Carda dal řidiči pokyn: „*Objed' ještě Brno, ať si toho užijeme.*“ Když jsme se dostali k rozhlasu, samozřejmě jsem nešel hned domů, ale i s načatým demižonem do ředitelny, kde se brzy objevilo pár hostů. Místo patnácti litrů jsem nesl domů chabých pět, ale aspoň se mi šlo lehčeji.

Ještě dnes mne těší, že jsem hned po absolutoriu národopisu a hudební vědy mohl s Cardou sedět dva a půl roku v jedné místnosti. Vzpomínám také často na naše cesty na Myjavu za Samkem Dudíkem, jehož osobnost si Carda zvolil pro svůj diplomový úkol na JAMU. Nezapomenutelné zůstávají návštěvy hudců a zpěváků v Hrochovi na středním Slovensku, které organizoval Milan Križo. A zanedbatelná není ani naše spolupráce pro brněnskou televizní stanici, zvláště na pořadu *Písně domova (Hornácko)*. Cením si velmi Cardových úprav lidových písní, které jsou vzorové, a rád jsem zpíval ty, které upravil pro mne.

V některých pramenech bývá zveličováno, že jsem koncepci BROLNu vypracoval spolu s ním. Nikoli, to byla Cardova práce. Já jsem mu do toho jenom mluvil a nebyl jsem zdaleka sám. Snesl i ty nejkritičtější poznámky a to byl jeden z jeho velkých darů, jichž ovšem měl víc. Uměl znamenitě jednat s lidmi, dovedl vést, odpustil a nepokazil žádnou legraci. A že nikdy nezatrpl, to byl dar obrovský.

Opakuji znovu slova, s nimiž jsem se s ním loučil v rozhlasovém nekrologu i při smutečním obřadu: Jaroslavů je mnoho, Jardů ještě víc, ale CARDA byl jediný a jedinečný!

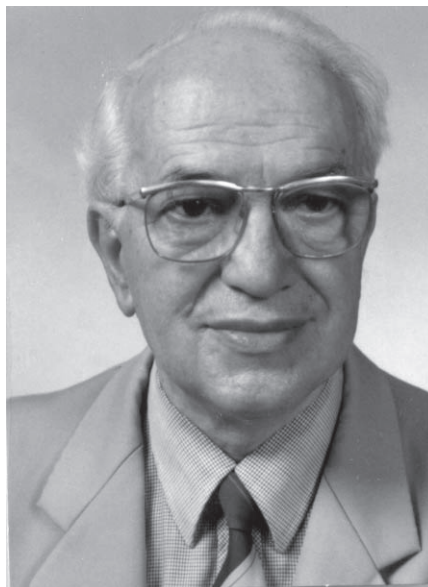
Dušan Holý

ODEŠEL LUDVÍK KUNZ

V pátek 20. května 2005 zesnul v pozeňnaném věku devadesáti let doc. PhDr. Ludvík Kunz, CSc. U příležitosti jeho životního jubilea bylo v loňském roce dílo tohoto významného etnografa několikrát zhodnoceno (Český lid 91, 2004, č. 2, s. 105-114; Folia Ethnographica 89, 2004, č. 38, s. 3-6; Národopisný věstník 63, 2004, s. 10-12), k blahopřání se připojila také Národopisná revue (15, 2005, s. 170-171). Z tohoto důvodu přináším na tomto místě pouze text smutečního projevu, se kterým jsem se s ním za obor na přání rodiny rozloučil.

Vážená truchlící rodino, vážení smuteční hosté, připadl mi smutný a obtížný úkol rozloučit se s docentem Ludvíkem Kunzem ve chvíli, kdy se definitivně uzavřela jeho životní pouť.

V Ludvíku Kunzovi odchází nejen české, ale i evropské etnografii a folkloristice významná osobnost, která v průběhu 20. století přispěla výrazným způsobem k rozvoji téměř všech odvětví těchto oborů. Stalo se tak díky jeho výsostné vědecké erudici, širokému odbornému, společenskému a kulturnímu roz-

hledu, především však díky vypjatému zaujetí oborem a lásce k předmětu jeho bádání – lidové kultuře této země.

Bilance celoživotní práce Ludvíka Kunze je impozantní. Svědčí o tom mimo jiné i to, že výběrová bibliografie jeho tištěných prací dosahuje čtyř stovek anotací. Všichni, kdo měli možnost jej blíže poznat ale vědí, že rozsah a kvalita jeho odborného záběru mohly doznat dosažené podoby jen proto, že svému oboru věnoval veškerou životní energii a čas. Jen tak tu mohl trvale zůstat pro český národopis dějinné milníky v podobě brněnského Etnografického ústavu Zemského moravského muzea v Paláci šlechticů a v něm umístěné expozice *Lid v pěti generacích* – ve své době vlajkové lodi moderního národopisného muzejnictví; impozantní expozici *Nástroje lidové hudby v českých zemích*, kterou vytvořil pro Národní ústav lidové kultury ve Strážnici a již předcházela studie *Volksmusikinstrumente der Tschechoslowakei*, dále také 14 svazků edice *Ethnographica* a 17 titulů edice *Malé tisky*. Tento úctyhodný výčet je završen monumentálním souhrnným dílem *Rolnictví na východní Moravě od baroka do druhé světové války*, na němž řadu let intenzivně pracoval spolu s nezapomenutelným profesorem Karlem Langrem. Považuji za osudové zadoštíčení, že bylo Ludvíku Kunzovi dopřáno vzít jeho druhý svazek, který vyšel péčí Valašského muzea v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm, před několika dny do rukou a potěšit se z jeho příchodu na tento svět pár chvil před tím, než on sám z tohoto světa odešel...

Využívám této příležitosti, abych vyjádřil úctu a obdiv nejen odbornému dílu docenta Ludvíka Kunze, ale také jeho vzácnému člověčenství. To se projevovalo mimo jiné v odhodlání a statečnosti, s nimiž obstál v zápase s překážkami ve složitých společenských podmínkách při dosahování jeho vždy vysokých a mnohdy i nekonvenčních cílů. Byť nekompromisní náročnost na sebe i na jiné způsobovala, že spolupráce s ním nebyla jen idylickou procházkou růžovým sadem.

Signálem, že v hrudi vědce bije poetivě kantorské srdce, bylo jak jeho pregnantní rétorství, tak – a to nejvíce – jeho porozumění problémům mladších kolegů, jimž byl nejen inspirujícím vzorem, ale i ochotným rádčem a pomocníkem. Považuji za vzácný dar, že jsem mohl patřit k těm, jimž pan docent v tomto smyslu ovlivnil profesní i životní dráhu.

Nic jiného, než obava z nešetrného vstupu do soukromí, mne vede jen k tichému konstatování, že vnímám míru smutku dlícího v těchto chvílích v srdci jeho laskavé a obětavé manželky, která mu vždy vlídně vytvářela spolehlivé rodinné zázemí, a míru zármutku rodiny jeho syna, jež byla tohoto zázemí pevnou součástí. Budiž mi dovoleno dodat ujištění o upřímnosti a hloubce soustrastí všech, kdo si pana docenta vážili, a zvláště těch, kdo mu byli v nedávné době nablízku a obětavě pomáhali na svět jeho poslednímu dílu.

Pane docente, loučím se s vámi s výrazem úcty a díky za vše, co jste vykonal pro rozvoj kultury této vámi nepředstíraně milované země. Čest Vaší památce a pokoj Vaší duši.

Karel Pavlišťík

NAD TELEVIZNÍM CYKLEM FOLKLORIKA

Česká televize vysílá od února 2003 dokumentární pořad s názvem *Folklorika*. V současné době, kdy se tradiční lidové kultuře v našich médiích nevěnuje mnoho prostoru, je to věc chválná. A Česká televize jako hlavní veřejnoprávní médium v naší zemi tím jistě naplňuje své poslání. I když se pořad ve vysílacím schématu postupně přesunul na druhý program a podle zpráv z loňského jara přežil svou klinickou smrt, je jeho další zařazování mezi vysílané programy důkazem, že vedení ČT není k tak významné části kulturního dědictví České republiky lhostejné.

Protože považujeme vysílací prostor věnovaný lidové kultuře v celostátním médiu za významný posun ve snahách o prezentaci a šíření hodnot lidové kultury, rádi bychom ho podrobili reflexi ze strany odborníků. Kritické připomínky proto nemají a ani nechtějí útočit na tvůrce, či koncepci pořadu, ale rády by ukázaly, jak pořad vnímají ti, kteří se na jeho přípravě nepodílejí. Snahou příspěvků, jež chceme v několika následujících číslech *Národopisné revue* otisknout, je tedy vyvolat diskusi u odborné veřejnosti. Asi nejdůležitější otázka zní: jakým způsobem zabezpečit neefektivnější prezentaci a transmissi hodnot lidové kultury, jejíž obraz u laiků výrazně zdiskreditoval minulý režim, tak aby tyto hodnoty byly zachovány do budoucnosti?

Jistě vás při studiu diskusních příspěvků v tomto i dalších číslech napadnou otázky, náměty pro debatu, či okruhy výzkumu. Zaznamenejte si je. Tematické by totiž mělo být věnováno i 21. strážnické sympozium, které nese název *Problematika prezentace a medializace lidové kultury*.

Jan Blahůšek

FOLKLORIKA – MAGAZÍN TRADIČNÍ KULTURY, ČESKÁ TELEVIZE BRNO

Úvodem musím poznamenat, že neznám zásady, které si vytyčili autoři při výběru účinkujících a neznám také podrobněji motto pořadu, až na podtitul magazín tradiční kultury. Z obecného pohledu se však dá říci, že je velmi dobře, že pořad tohoto typu existuje a že by bylo žádoucí jeho existenci zachovat. Na vlastní strukturu *Folkloriky* se dívám ze dvou stran. První je odborná a druhou je vnímání z pohledu diváka.

Nejprve bych uvedla své divácké dojmy, neboť jejich naplnění je hlavním posláním televize. Pokud jsem divákem – folkloristou zasvěceným do problematiky, o které se ve *Folklorice* hovoří, pak

je tento pořad pro mne velkým přínosem, poučením i zábavou. Jako aktivního účastníka masopustních obchůzek mne pobavil fašanek v Hrubé Vrbce, ostatky ve Velké Bystřici na Hané nebo maškary v Komní na Uherskobrodsku z 2. dílu pořadu. V následujícím díle mne zaujalo povídání o gajdách na Moravě nebo o Slováckém roku v Kyjově (5. díl). Moravského diváka jistě potěšily hodové reportáže z Kněžpole, Věteřova a Hradčovic (6. díl), nebo pořad Strážnického festivalu 2003 věnovaný folkloru v českém rozhlasu (4. díl). Obohacující byly také festivalové sestřihy z vystoupení zahraničních hostů z Maďarska, Kypru a ze Srbska se zasvěceným komentářem Daniely Stavělové a Pavla Popelky.

Každý díl *Folkloriky* je sestaven ze dvou až tří témat, která ovšem ne vždy na sebe lehce navazují jak po stránce tematické, tak i technicky. Pro nenáročného diváka je to možná forma zpestření třicetiminutového pořadu, divák očekávající smysluplnou návaznost jednotlivých příspěvků ji hledá těžce. Na hanácký skanzen v Příkazech navazuje legenda Emila Miškeřika z Hornácka (3. díl), nebo na vesnické muzeum v Cholině navazuje legenda Oldřicha Krejčího z Kyjova (5. díl).

Výběr reportáží je zajímavý, některé jsou velmi zdařilé, zvláště pokud jsou doplněny vhodným komentářem (např. Český rozhlas a folklor). U některých by doba strávená nad jedním tématem mohla být kratší (např. fašanek v Hrubé Vrbce nebo Slovácký rok v Kyjově). Konkrétně u příspěvku z Kyjova jsem měla pocit, že bylo příliš času věnováno mužskému zpěvu na úkor jiných aktivit souvisejících s místní folklorní činností, např. ženské zpěvy nebo činnost dětí na Kyjovsku. U reportáže z hodů ve Věteřově mám detailnější poznámku založenou na své osobní zkušenosti z doby natáčení *Folkloriky*. Jedná se o důslednější postup České televize při natáčení reportáží (viz poznámka pod čarou)

Pro stránce odborné by pořadu prospělo doplnění odborných komentářů

k jednotlivým příspěvkům. Mám pocit, že nezasvěcený divák by uvítal několik srozumitelných vět o předmětu dané reportáže (co to je fašánek, ostatky, jízda králů) a také o jejím geografickém umístění. Pomoci by mohla např. mapa Moravy s národopisnými regiony. Myslím, že by rovněž prospěla věta na závěr, důstojně ukončující reportáž a chápaná jako forma pozvání na další díly. Otázkou ovšem zůstává, zda je tento pořad zaměřen na moravskou „folkloriku“, nebo má širší záběr.

Eva Abramuszkinová Pavlíková

Poznámka:

Smyslem Folkloriky je ukázat různé formy interpretace tradiční kultury a je samozřejmé, že samotné natáčení pořadů je jistým zásahem do zaběhnutého života místních komunit. Stejně tak hody ve Věteřově byly přizpůsobené natáčení pro televizi (čas konání průvodu, výběr aktérů a komentátorů...). Myslím si, že pořad jako Folklorika by se měl snažit v rámci možností zachycovat projevy tradiční kultury v jejich spontánnosti. Takovým je například především hodů, kdy se zdobí hodový věnec a rozmarýnky, kdy se chasa sejde a zazpívá si. Česká televize měla videozáznam z těchto příprav, ovšem snad technické problémy znemožnily jeho použití pro dokreslení hodové atmosféry. Jiným nedostatkem byl např. chybějící titulky u jména jednoho z účinkujících.

KONFERENCE K POČÁTKŮM NAŠICH MUZEÍ

Pod názvem *Přelom 19. a 20. století – období vzniku městských muzeí a jejich vývoj v 20. století* uspořádalo ve dnech 6. – 7. října 2004 Muzeum města Brna konferenci, která byla součástí oslav 100. výročí jeho založení. Vymezené období mělo z hlediska zakládání muzeí v našich zemích klíčové postavení. Referáty 36 účastníků z celé republiky, v drtivé většině pracovníků muzeí a galerií, se zabývaly především

vztahem muzeí a spolků a jejich podílem na zakládání muzejních fondů. Řada příspěvků se rovněž věnovala osobnostem mecenášů, sběratelů i muzejních pracovníků. Dvoudenní jednání probíhalo ve třech sekcích – dvou historických a jedné uměnovědné. Zejména druhá historická sekce, zaměřená na vymezení specifík a významu osobností, které stály u zrodu jednotlivých muzeí, nebo je výrazně ovlivnily, přinesla referáty s výrazně etnografickou tematikou. Platí to o příspěvcích A. Kalinové (*Ženský vzdělávací spolek Vesna a jeho místo v národopisném hnutí na konci 19. století*) a L. Novákové (*Počátky brněnského spolku Vesna a jeho význam pro dokumentaci tradičního textilu*). V protikladu ke skutečnostem uvedeným v úvodních referátech J. Vaňka (*Vznik Muzea města Brna v kontextu muzejnictví na Brněnsku*) a J. Svobodové (*Sběratelé a donátoři – zakladatelé Muzea města Brna*), které analyzovaly tendence vedoucí k založení městského muzea – výrazně spjatého s jazykově německým prostředím Brna, představoval spolek Vesna centrum českého živilu, neboť kolem sebe soustředil nejvýznamnější osobnosti brněnského českého kulturního života tehdejší doby (F. Bartoš, E. Machová, F. Stránecká, D. Jurkovič, L. Bakešová, L. Janáček aj.). Jejich aktivity směřovaly k formování sběratelské činnosti a následnému zakládání spolků a muzeí s výrazně vlasteneckým, národně uvědomovacím obsahem (srov. zejména období příprav Národopisné výstavy československé v Praze v roce 1895). Výsledky jejich snažení na poli národopisného bádání dosahovaly ve své době kvalitativně nejvyšších hodnot a představovaly důležitou motivaci pro ostatní muzejní pracovníky a sběratele. Velmi zajímavé poznatky přinesl referát B. Petrákové (*Muzejní společnost v Luhačovicích*), který podrobně seznámil s počátky luhačovického muzea, ležících v centru pozoruhodné přechodné oblasti – luhačovického Zálesí, a objasnil úlohu osobnosti Antonína Václavíka a dalších příslušníků jeho rodiny při zakládání

muzea a jeho dalším rozvoji. P. Popelka (*Vývoj národopisu v Muzeu J. A. Komenckého v Uherském Brodě – od založení po současnost*) zase důkladně rozebral sbírkotvorné aktivity, které vedly k založení zmíněného muzea, a prezentoval jeho profil, v němž měl národopis vždy významné postavení. Souborné zhodnocení počátků národopisného bádání a jeho souvislostí s muzejní činností přinesl také příspěvek M. Ripperové (*Vliv národopisné výstavy 1895 na vznik a profilaci sbírek muzea ve Velkém Meziříčí*). Také v ostatních referátech historických sekcí zazněly nejednou zmínky, jež se v různé míře dotýkaly národopisné problematiky (např. příspěvky o počátcích muzeí v Bučovicích, Valašském Meziříčí, v Ostravě). Potvrdila se tím všeobecně známá skutečnost, že národopisné sběratelství namnoze sehrálo rozhodující roli při utváření převážné části našich regionálních muzeí a že dění z přelomu 19. a 20. století může přinést řadu inspirativních podnětů i pro dnešní dobu.

Soubor všech příspěvků, které většinou provázela projekce bohaté obrazové dokumentace, bude uveřejněn ještě v letošním roce ve sborníku. Nelze se však nezmínit ještě o jedné stránce konference, která stejně jako nově nabyté poznatky a informace získané na jednáních sekcí i na společenském setkání zůstane zúčastněným v paměti. Vztahuje se především k příkladné organizační stránce celé akce. Účastníci určitě nezapomenou na zářivou podzimní atmosféru a příjemné prostředí nově rekonstruovaných a moderně vybavených historických prostor muzea, v nichž zasedaly jednotlivé sekce. Podobně zůstanou v paměti zážitky z dalších aktivit, uspořádaných k oslavě stého jubilea – např. návštěv dvou zdejších výstav – *Paměť jednoho města a Sběratelé a donátoři – zakladatelé muzea města Brna*, nebo přehlídky výtvarných děl umělecké sbírky Heinricha Gomperze v Moravské galerii. Ta původně tvořila základní fond nově vzniklého městského muzea, avšak v průběhu let se nakonec

stala součástí galerijních sbírek. Velká část účastníků si nenechala rovněž ujít návštěvu dalšího objektu ve správě MMB – proslulé Vily Tugendhat, doprovázenou odborným výkladem.

Alena Kalinová

SEMINÁŘ V KOLLBACHU

Bývalí němečtí obyvatelé několika vesnic na Vyškovsku, tvořících v minulosti tzv. vyškovský jazykový ostrůvek, se již po jedenáct let scházejí na seminářích věnovaných lidové kultuře této oblasti a pořádaných Společností vyškovského jazykového ostrůvku (Gemeinschaft Wischauer Sprachinsel e. V.). Semináře se pravidelně konají v Kollbachu, nevelké obci vzdálené asi 30 km od Mnichova, kam se každoročně v listopadu sjíždějí na dva dny krajané z Hlubočan, Terešova, Kučerova, Lysovic, Rostěnic, Zvonovic, Komořan a Čechyně, žijící po odsunu v Aalen, Westhausenu, Mnichově, Dingolfingu, Schrobenhausenu a jiných městech a obcích v Německu. V prvních letech byla setkání věnována krojům vyškovského jazykového ostrůvku, pamětnice ukazovaly členkám krojové a taneční skupiny, jak správně oblékat a udržovat tradiční oděv, který byl v selském prostředí běžně nošen až do roku 1946. V dalších letech byly náměty referátů různé, od ryze praktických ukázek rozličných tradičních dovedností až po odborně fundovaná kulturně-historická pojednání.

Jedenáctý „vyškovský“ seminář v Kollbachu se uskutečnil 20. – 21. listopadu 2004 za účasti více než padesáti zájemců o lidovou kulturu německé části Vyškovska. Program začal ohlednutím hlavní pořadatelky seminářů, místopředsdkyně pořadatelské společnosti Rosiny Reim a její dcery Moniky za činností v uplynulém období: Krojová a taneční skupina vystupovala na řadě akcí v Bavorsku i Baden-Württembersku, podíleli

se na několika výstavách, pokračovali ve vydávání dvouměsíčníku Wischauer Heimatbote. Hlavní akcí, o níž podrobně referovala Burgl Schmiedt, byla účast na otevření rekonstruovaného obecního domu v Rostěnicích, na němž se bývalí němečtí obyvatelé finančně podíleli a připravili také v prostorách tohoto zařízení, vybudovaného ve dvacátých letech 20. století jejich předky, expozici krojů, keramiky a dalších památek z bývalého jazykového ostrůvku. Následoval referát Jarmily Pechové z Moravského zemského muzea v Brně, hodnotící literaturu a archivní prameny vztahující se ke zkoumané oblasti a jejich dostupnost v současnosti. Martin Hanáček, student Pedagogické fakulty MU v Brně, vnuk německého sedláka z Čechyně, informoval o své připravované diplomové práci o dějinách vyškovských Němců od dob kolonizace až po odsun a o magnetofonových záznamech rozhovorů s některými dosud v oblasti žijícími pamětníky. Christine Legner a Elizabeth Butschek seznámily účastníky s vařením povidel a předložily názornou ukázkou k ochutnání. Eva Habel, kulturní pracovnice a kurátorka Sudetských Němců, informovala o nově vydané publikaci o vyškovském jazykovém ostrůvku, kterou je práce studentky gymnázia v Holešově Lenky Brázdilové, jež vznikla v rámci studentské odborné činnosti. Matthäus Wittek se zamýšlel nad hodnověrností historických pramenů a referoval o dějinách své rodné obce Kučerov.

Druhý den pokračoval program vystoupením Hildegarde Inderst, která poutavě vyprávěla o své zálibě – zhotovování panenek, jež obléká do oděvů, zhotovených z látek užívaných při výrobě krojů. Hilde Fink vyprávěla o svém rodném kraji v nářečí jazykového ostrůvku a přidala několik písniček ze svého dětství. Rosina Reim kladně hodnotila význam internetu pro udržování kontaktů a vzájemné informovanosti mezi zainteresovanými členy vyškovské skupiny, ale i při navazování nových kontaktů, zejména se zájemci v České republice.

Elizabeth Butschek zazpívala na závěr několik dalších německých písní z Vyškovska. Program byl doplněn ochutnávkou domácího pečiva podle starých receptů.

Jarmila Pechová

DUDY A DUDÁCI POČTVRTÉ V ROKYCANECH

Na dudy a dudáckou kulturu se zvláštním zaměřením na oblast jihozápadních Čech mělo již tradičně zaostřeno setkání vážnějších zájemců s badateli, výrobci i muzikanty na semináři *Dudy a dudáci*, který se konal 19. února 2005 v Muzeu Dr. B. Horáka v Rokycanech. Pořadatelem vzdělávacího cyklu je Klub přátel souboru Rokytka. Po ročníkách, které byly převážně věnovány historii nástroje a jeho významu v českém lidovém instrumentáři (lektori Josef Režný a Zdeněk Bláha), byla letos připomenuta dvě kulatá výročí, která se pojí k slavnému chodskému muzikantskému rodu Konrady. Před sto lety se narodil dodnes cenný výrobce dud Jakub Konrady mladší a před 50 lety byla založena Konradyho dudácká muzika. Součástí semináře byl i komorní koncert, na němž se kromě dudáků-solistů a jubilující domažlické kapely představili i muzikanti a dívčí pěvecký sbor Prácheňského souboru ze Strakonice a domácí Malá muzika Rokytka.

Konradyho dudácká muzika právem patří mezi naše nejznámější a nejoblíbenější dudácké kapely. Od počátku spolupracovala s vynikajícími chodskými zpěváky a její charakteristický zvuk, na kterém má největší podíl upravitel lidových písní a skladatel Vladimír Baier, je často napodobován. V rozhlasových studiích zanechala na 700 špičkových nahrávek. Kulatinám tohoto souboru bude v průběhu roku věnována řada akcí. K očekávaným vrcholům oslav jistě patří slavnostní koncert v rámci Chodských slavností v Domažlicích. Také v Roky-

canech její zakladatelé Antonín Konrády a Zdeněk Bláha stručně zavzpomínali na počátky kapely a osobnosti, se kterými spolupracovala. Jako sólisté se v Rokycanech představili manželé Kapicovi, sestry Kuželkovy, Věra Rozsypalová a Václav Švík. Bohaté historii tohoto souboru bych však rád věnoval více prostoru jinde.

Samostatná přednáška byla na rokycanském semináři věnována výrobě dud s prestižní značkou „Konrády“. Na svého otce Jakuba a jeho předchůdce vzpomínali pokračovatelé rodové tradice Jaromír a Jan Konrády. Oba jsou úspěšnými výrobci, Jaromír (*1944) je navíc dudákem a vedoucím souboru Jiskra z Plzně, Jan (*1946) opravuje a vyrábí hudební nástroje ve Stodu na Plzeňsku. V krátkosti připomněli historii dud, základní ikonografické doklady z českých zemí a historii výroby tohoto nástroje na Domažlicku. Až do 19. století si je vyráběli převážně muzikanti sami, teprve později zde vznikaly první nástrojařské dílny. Známa je např. produkce Wolfganga „Bolfika“ Štefka (1842-1923) z Újezda, který jako vyučený hodinář těžko vzdoroval konkurenci tovární výroby ve svém oboru a začal tedy vyrábět dudy. Původní nástroje byly ještě dechové v ladění E, F, Štefek však již vyráběl také nový typ s měchem a hukem přes rameno (na Chodsku zvaný *pukl*, či *kozlík*) v ladění Es, který je užíván dodnes. Připomenuty byly i nástroje jeho syna Wolfganga „Vuka“ Štefka (1879-1966), Jakuba Jahna (1902-1978) ze Ždánova a dalších.

Zakladatelem věhlasu dud z domažlické dílny je Jakub Konrády st. (*1875). Byl varhanářem, vyráběl harmoniky, heligonky a dudy. Dodnes se používá jeho konstrukce: soustružené dřevěné dílce a hlava, zásobník z kůže s chlupem, doplňky z mosazného plechu, zdobené vrypky, růžky z mosazných drátů či trubíček.

Z jeho pěti dětí převzal dílnu nejstarší Jakub (1905-1987). Byl hudebním nástrojařem a podobně jako všichni jeho sourozenci i vynikajícím muzikantem.

Vyučil se v Lounech, další zkušenosti sbíral ve Vídni i ve firmě Petrof v Hradci Králové. Převzal otcovu varhanářskou praxi a výrobu dud. Kromě hlavního zájmu, který souvisel s hudbou a hudebními nástroji, byl však Jakub Konrády mladší také zaníceným fotografem, filmařem, s bratrem Antonínem byl zakladatelem domažlického radioklubu. Antonínova firma mezi válkami vyráběla oblíbené gramofony na kliku ve tvaru piana, patentově chráněné *pianofony*, což byly první hudební automaty. Dále dodávala např. rozhlasové přijímače značky *Konradio* a nahrávací zařízení pro gramofonová studia. Rozvinutí firmy přerušila válka a v roce 1948 Antonín firmu zavřel. Jakub však pokračoval v dílně jako živnostník. Hrál v mnoha domažlických orchestrech, založil dudáckou muziku, se kterou dokonce zpíval Jaromír Horák. V roce 1956 mu nebyl kvůli živnostnictví povolen výjezd na festival do Moskvy, a tak hraní v muzice skončil. Následovaly další represe a psychický nátlak. Kvůli studiu dětí nakonec živnost v roce 1958 zrušil a pracoval jako údržbář v továrně.

Všestranně nadaný a přemýšlivý konstruktér stále výrobu dud vylepšoval. Začal používat javorové a habrové dřevo kvůli jeho dostupnosti a jednotné barvě. Na řezbářsky pojatou hlavu používal lipové dřevo. Při výrobě zásobníku přešel od kůže k umělým materiálům, trvanlivým a méně náchylným na změny vlhkosti. Poprvé také užil vnitřní neprodyšnou vložku do zásobníku, přičemž jeho povrch pak mohl být zhotoven z jakéhokoliv materiálu. Ozvučníky (korusy) byly původně ze dřeva či z kovu, Konrády přešel na kombinaci kravského rohu a kovu, vylepšil postup zpracování rohu z jednoho kusu, zdobeného vypalovaným dekorem. Tato technologie je rodinným výrobním tajemstvím. (Velkým problémem je však dnes nedostatek vhodných rohů.) Také ladění dud bylo vzhledem k závislosti na změnách vlhkosti a teploty vždy velmi choulostivé. Značně nepřesný byl kdysi užívaný způ-

sob doladování pouhým ucpáním dírky předničky kusem chleba, zdlouhavé nám dnes připadá i poněkud sofistikovanější nanášení včelího vosku. Konrády poprvé opatřil předničku tzv. doladovacími šroubky, které umožňují přesné ladění, důležité pro hru ve dvojhlasu, s doprovodem kapely a zejména při nahrávání. Při změnách teploty a vlhkosti je možné doladění přímo ve studiu či na jevišti. Tento vynález později převzali téměř všichni výrobci. Plátky (piskory) do strojků vyráběl z kvalitních klarinetových plátků (dříve užívány bezové či vrbové trubíčky), čímž tón získal na kvalitě i lahodnosti. Experimentoval dokonce s osmidírkovou předničkou s použitím klapky (tzv. klarinetového suku), obecně se však neujala.

Jakub Konrády ml. vyráběl některé nástroje i jako dar či dekoraci, vždy však byly precizně vyrobené a jsou dodnes funkční. Hodnota jeho dud je pro sběratele a zejména pro samotné hudebníky velmi vysoká. Přirovnání těchto instrumentů k luxusním limuzinám-veteránům ve světě automobilů je jistě zcela na mís-

Stanislav Konrády na semináři Dudy a dudáci. Foto Z. Vejvoda 2005.

tě. Navíc byl J. Konradymu svět techniky velmi blízký. Je skvělé, že tyto výjimečné nástroje se i v roce stého jubilea ve své době jediného výrobce dud v Československu těší takovému respektu muzikantů a pozornosti zájemců o historii dudácké kultury u nás.

Zdeněk Vejvoda

CHVÁLA TRADICE. OHLASY FOLKLÓRU V ILUSTRACI A UŽITÉ GRAFICE

Ve dnech 17. 10. 2004 - 6. 2. 2005 se uskutečnil ve výstavních prostorách Podhoráckého muzea v Předklášteří dlouho připravovaný projekt *Chvála tradice*, s podtitulem *Ohlasy folklóru v ilustraci a užité grafice*. Konceptce výstavy (autorka Jana Mlatečková), jež byla do velké míry podmíněna prostorovými, finančními a organizačními možnostmi instituce, se ukázala jako velice nosná. Ve shodném termínu totiž probíhala velká přehlídka *Folklorismy v českém výtvarném umění XX. století*, na kterou byly staženy zápůjčky mnohých podstatných děl, na druhé straně v ní byl pomínut žánr grafiky. Takto vlastně nechtěně se tyto nezávisle uskutečněné výstavy doplňovaly, i když bylo zřejmě jen málo návštěvníků, kteří zhlédli obě dvě.

Výstava *Chvála tradice* byla připravena pro nejširší veřejnost i s ohledem na dětské publikum a předpokládala nezavěšenost do teoretických problémů druhé existence lidové kultury. Z tohoto pohledu byl důraz položen na srozumitelnou strukturu instalace, na didaktičnost i atraktivnost exponátů. Jednotlivé oddíly byly uvedeny vysvětlujícími texty, odkazy na širší souvislosti i připomenutí známých skutečností, které nemohly být doloženy konkrétními předměty. Proto hned na začátku mohli návštěvníci proniknout do tématu na základě textů o folklorismu, o národopisném obsahu ilustrací v jejich počátcích a o lidovém ornamentu a knize.

Nejobsáhlejší oddíl výstavy tvořily dětské knihy – od říkanek až po pohádky a pověsti, a v některých případech od různých ilustrátorů a v různých vydáních. Takto bylo možno srovnat odlišné autorské přístupy ke klasickému textu *Babičky* od Boženy Němcové. Poučné bylo sledovat vývoj dětské ilustrace od symbolistní podoby, přes narativní a realistickou kresbu a používání tradičních grafických technik (např. dřevorytu) až po lyrickou malbu a grafiku. Do tvorby pro děti byly začleněny též časopisy *Sluníčko* a *Mateřidouška*, s jejichž redakcemi spolupracovali renomovaní autoři a které vzhledem k jejich dostupnosti mnohdy působily na kulturní formování mladých generací více než knihy. Současně s českou produkcí byla připomenuta také slovenská ilustrace, která byla po dlouhá desetiletí nedílnou součástí naší kultury. Až do nedávné minulosti souvisely úzce se soukromými knihovnicemi fondy drobné grafické lístky zvané *ex libris*, v nichž se taktéž odrážela tematika národní a lidové kultury. Podobně tomu bylo i s poštovními známkami, které jsou sice předmětem sběratelů, ale z hlediska výtvarného hodnocení se často neoprávněně ocitají na okraji zájmu.

Dominantou druhého výstavního prostoru v Podhoráckém muzeu se staly plakáty, v jejichž výběru byl položen důraz na dobové aktualizace v padesátých letech, na agitační tematiku propagující JZD, dvouleté a pětileté hospodářské plány, pojišťovny apod. V představeném souboru bylo možno pozorovat od šedesátých let zřejmý odklon od naivního socialistického realismu k většímu důrazu na výtvarné kvality, zvláště u afiší určených ke kulturním akcím. S tvorbou plakátů úzce souvisejí další druhy propagační grafiky, a to obaly na gramofonové desky, později na další magnetofonové kazety a kompaktní disky. Ve výběru se ocitla především adjustace nosičů s hudební tematikou, folklorních souborů a slavností.

Poslední oddíl výstavy byl zaměřen na děti a vánoční období, a proto byl věnován papírovým betlémům a pracovnímu koutku, kde se mohly nejmenší návštěvníci výtvarně realizovat. Pro toho, kdo neměl čas nebo trpělivost číst výkladové texty přímo na panelech, je k dispozici drobný katalog Jany Mlatečkové, který předkládá na osmnácti stranách ucelený, velmi hutný text o ohlasech lidové kultury v české a slovenské ilustraci a grafice, zvláště ve 20. století. Výstava, kterou snad přivítala i široká veřejnost, vyplnila v odborné sféře další mezeru v bádání o inspiracích lidové kultury v oficiálním výtvarném umění.

Alena Křížová

PŘEHLÍDKA EVROPSKÝCH ETNOLOGICKÝCH MUZÉÍ V LUBLANI

Počátkem prosince 2004 nadělilo Slovinské etnografické muzeum (SEM) v Lublani svým návštěvníkům poněkud jiný dárek, než na jaký jsme v těchto institucích v předvánočním čase zvyklí. Namísto klasických témat v podobě betlémů apod. se divákovi naskytla možnost

nahlédnout do dění na evropské muzeologické scéně.

Slovenský organizátor vyzval necelé dvě desítky muzeí z celé Evropy k účasti na rozsáhlém projektu, jehož výsledkem je výstava *Evropská etnologická muzea v SEM*. Z původně oslovených sedmácti tzv. velkých institucí zůstalo nakonec čtrnáct, mezi nimi i český zástupce – Etnografický ústav Moravského zemského muzea v Brně. Zadání bylo jasné: globalizovanému evropskému divákovi představit v symbolické zkratce tradiční kulturu dané země.

Expoziční úkol kopíroval jedno z velkých témat současné etnologie, která v posledních letech věnuje velkou pozornost problematice národních mýtů, národních symbolů, a především pak procesu jejich konstruování. K vytváření a následné popularizaci symbolů národa ostatně přispěl náš obor svým dílem – některé objekty tradiční kultury na ně byly dokonce povýšeny, staly se jejich nositeli. Z tohoto pohledu je více než zajímavé a snad i inspirativní, jak se s tímto problémem jednotliví účastníci vypořádali.

Poutavá, i když vzhledem k ceně za dopravu tak objemného nákladu dále stěžejí opakovatelná, byla expozice originálních rybářských člunů Irského národního muzea. Minimální nároky na transport si naopak vyžádaly volně zavěšené malé skleněné panely s tradičními papírovými vystřihovánkami z Národního muzea ve Varšavě, doplněné ohlasy v současném polském oděvním designu. Jezdecká sedla adjustovaná jako artefakty se stala symbolem Maďarska v expozici s příznačným názvem „*Evropa, do sedel*“ (Etnografické muzeum, Budapešť). Rakouské národopisné muzeum ve Vídni pokračovalo ve svých nekonvenčních reflexích představ o „vlasti a domově“ jednoduchou instalací v podobě „selské“ jizby přenesené do měšťanského prostředí. Nutno podotknout, že minimalistická prezentace byla podmíněna finančními problémy. Ze stejných důvodů se zastoupení Bavorského národního

muzea v Mnichově omezilo na videoprojekci zaměřenou na profil národopisné sbírky. Italští kolegové z Trenta pojednali daný prostor velkoryse a zaplnili část plochy balíky se senem, které doplnili exponáty se vztahem k pastevectví a zpracování mléka. Muzeum Makedonie ve Skoplji stejně jako Muzeum Istrije v Pazinu upřednostnili tradiční vyjadřovací prostředky – kroje, doplňky, řemeslo. Slovenské národní muzeum z Martina vsadilo na kolekci klasického „drotárstva“ a s výhledem na další možné pokračování připravilo rovnou putovní verzi. Estonci přiblížili svou zemi prostřednictvím fotografií zaměřených na tradiční architekturu, kroj a řemeslo. Množství malých panenek z pestrobarevné vlny, kterými se lidé obdarovávají o prvním jarním dnu, a zvykoslovné pečivo reprezentovaly Bulharsko. Jednoduchá, esteticky velmi vyvážená, ale technicky náročná byla expozice chorvatská z Etnografického muzea v Zagrebu. Představila hudbu tamburašů, jejichž kapely proslavily Chorvatsko i v zámoří. Sluchátky zabudované v informačních panelech bylo možno srovnávat instruktážní texty se zvukovými nahrávkami, přičemž střed celé expozice tvořila v prostoru zavěšená tambura, několik hoblin a část kmene, z něhož byla vyrobena. Finský design patří k dnešním symbolům této severské země. Muzeum v Jyväskylä proto na fotografiích představilo stará dřevozpracující řemesla a v návaznosti na ně pak jednotlivé špičkové kusy současného sedacího nábytku inspirovaného touto tradicí. Etnografický ústav MZM se pokusil vizualizovat odpověď na otázku: „Co si běžný turista vybaví pod pojmem Morava?“ Výsledkem byla velkoplošná fotografie vinných sklípků a záměrná změť suvenýrové produkce na straně jedné, na druhé pak symbolická zkratka, kde pomocí krojových sukní a zástěr byla představena rozmanitost regionu. Záměr doplnilo několik málo artefaktů tradičního výtvarného a naivního umění vybraných s ohledem na fakt, že předměty budou vystaveny po dobu jednoho roku.

Nutno podotknout, že zvoucí instituce, která je po náročném rekonstrukci budovy starých kasáren pro muzejní účely, tímto velkorysým přehledem řešila problém, co na plochu budoucí expozice dočasně umístit. Jednalo se o klasický úkol z pohádky o chytré horáky: otevřít novou muzejní budovu, přičemž jádro – tj. stálá expozice je ve výstavbě. Lublaňští muzejníci vtipně udělali z nouze ctnost a s minimem prostředků v mezičase dali ostatním kolegům šanci představit se. Každý z účastníků dostal 50 m² a technickou pomoc na místě, vše ostatní včetně výstavního mobiliáře bylo na těch, kdo pozvání přijali. Následná prezentace i zahajovací ceremoniál se pak za přítomnosti komisaře EU nesly v duchu rozšiřující se Evropy.

Pro českého muzejníka uvykého na stesky stran finančních dotací bylo zajímavé zjištění, že velká muzea v zahraničí mají s krytím rozpočtu problémy ještě mnohem větší (viz mnichovská a vídeňská instalace). Některé původně přihlášené instituce (Paříž a Marseille) z finančních důvodů účast nakonec odvolaly. Naopak bývalý východní blok (Budapešť, Varšava, Burgas, Martin, Brno) a státy bývalé Jugoslávie pro tuto prezentaci podporu státních orgánů získaly.

Projekt, který mohou návštěvníci zhlédnout až do konce roku 2005 doplňuje reprezentativní velkoformátový katalog obsahující profily jednotlivých muzeí a popis jejich výstavního záměru.

Hana Dvořáková

VOJNA SMUTNÁ A VESELÁ

Miloslav Krist je zkušeným soukromým sběratelem. Počínaje rokem 1997 má na svém kontě již třináct výstav (Praha, Plzeň, Kutná Hora, Příbram, zámek Kozel) a jak dokládají knihy návštěv, dokáže jimi zaujmout co nejširší obec. Jen namátkou připomeňme jejich tematiku - historie bankovek v Čechách, výuční lis-

ty, měnová reforma 1953, stoleté výročí první výstavy kuchařského umění v Plzni aj. Tématem své první letošní výstavy se poprvé dotkl vojenského života, a to se všemi odstíny – jak tragickými, tak veselými. Výstava *Vojna veselá a smutná* s podtitulem *Humor, trable, smrt, kamarádi, zbabělci a hrdinové* byla slavnostně otevřena 7.2. v mázhauzu plzeňské radnice, kde si ji až do 4.3.2005 mohl bezplatně prohlédnout každý návštěvník magistrátu denně od osmé hodiny ranní do šesté hodiny večerní.

Jen výjimečně se autor omezil na kopie, naopak povětšinou vystavil opět originály, což mu u plzeňských návštěvníků vynáší pocit důvěry. V případě této výstavy se jednalo o stovky exponátů, pocházejících buď z autorovy vlastní soukromé sbírky, nebo ze sbírek dalších soukromých archivů.

Autor zvolil šťastně kompromis slučující hledisko chronologické a tematické. V množství fotografií, pohlednic, korespondenčních lístků, dopisů, propagačního či propagandistického materiálu, letáků, tiskovin a kreseb, které nalezly místo pod sklem nástěnných pa-

nelů, ale také rozličných trojrozměrných exponátů, umístěných v prosklených stojatých vitrinách, představil (počínaje rokem 1868) nejen hlavní branné síly rakousko-uherské armády, ale vše, co zaručovalo jejich funkčnost. Tímto však téma výstavy zdaleka nebylo vyčerpáno. Vojně předcházely odvody, v mírových dobách pak odchod do civilu. Úvodní, téměř operetně laděná propagační pohlednice z přelomu 19. a 20. století, v nichž si dětský párek nacvičuje loučení s odvedencem, je rozsmarnou a nevinou předehrou jen o pár let později vzdálené katastrofy. Zamrazí při sledování fotografií hromadných poprav z období 1. světové války, při čtení korespondence ze zajateckých a internačních táborů nebo dopisů z koncentračních táborů čtyřicátých let. Na druhé straně je zde však celá řada exponátů, dokumentujících všudypřítomný humor, a to i v dobách nejtěžších. Kristova výstava jako vždy vzbudila zaslouženou pozornost plzeňské veřejnosti. Doufejme, že se s ní budou moci seznámit i obyvatelé dalších míst naší republiky.

Marta Ulrychová

NÁRODOPISNÁ EXPOZICE VE ZLÍNĚ

Expozice *Dřevo, proutí, sláma v tradiční rukodělné výrobě*, otevřená v říjnu roku 2004 Muzeem jihovýchodní Moravy ve Zlíně, patří mezi první realizace vládního dokumentu č. 571/2003 Sb., který vláda vydala pod názvem *Koncepce účinnější péče o tradiční lidovou kulturu*. Tato nová národopisná expozice je založena na dlouhodobé dokumentační a sběratelské práci etnografického oddělení zlínského muzea vedeného Karlem Pavlišťikem, který je také spoluautorem projektu *Lidová řemesla a lidová umělecká výroba v České republice*. V písemné podobě je hlavní část výsledků Pavlišťikovy badatelské a sběratelské práce obsažena v knize *Domácká výroba dřevěného nářadí a náčiní na Podřevnicku*, vydané zlínským nakladatelstvím Archa v roce 1993.

Na Podřevnicku a v podhůří Valašska dovedli lidé využít vlastností dřeva, proutí nebo slámy a po generace se zdokonalovali v hotovení různých výrobků nejenom pro vlastní potřebu, ale i pro trh. Nepatrný zisk z prodeje se stal vítaným příspěvkem k jejich skromnému živobytí. Lopaty a hrábě z Držkové a Kašavy, opálky a praščky z Jasenné a Lutoniny, bednářské výrobky z Trnavy, slaměné ošátky z Březové nebo užičníky ze Všeminy byly před sto lety známy po celé Moravě. Bylo to nejenom zásluhou kvalitních a potřebných výrobků, ale i podnikavých podomních obchodníků, jichž prý bylo nejvíce v Podkopské Lhotě. Obsah expozice představuje jedinečnou systematickou sbírku nářadí k výrobě předmětů ze dřeva, proutí a slámy i sbírku výrobků z těchto materiálů, zakotvených ve vyhraněném regionu. Karel Pavlišťík tímto dílem završuje jedno ze svých vědeckých muzeologických témat a expozici připravil nejenom s odbornou péčí, ale i s obdivem k lidové práci, který je nejpřesvědčivěji vysloven v básni Laca Novomeského o práci rukou, uvedené v čele expozice.

Pohlednice z roku 1914 propagující spojení rakouských a německých vojsk s portréty rakouského císaře Františka Josefa a německého císaře Viléma.

Vstupní část texty a fotografiemi informuje návštěvníka o charakteristických znacích regionu. Plastická mapa umožňuje stisknutím knoflíku zhlédnout, v které obci je ten který druh rukodělné práce nejvíce rozšířen. Charakter bydlení dokumentuje sbírka fotografií Antonína Václavíka z počátku 20. století. Pozornost návštěvníka upoutá i pěkně instalovaná a z těžé doby pocházející sbírka figurek od Františka Šimka z Ubla. Novodobé využití slámy představuje slaměný betlém od Františka Zuzky. K detailnímu pohledu na různé typy lidových výrobků přispívá i pozoruhodný soubor kreseb Karla Langra.

Hlavní část expozice je umístěna na prostorné půdě, kde jsou jednotlivé části instalace jakoby odděleny sloupy sřešní vazby. V prvním oddílu jsou soustředěny nástroje ke zhotovování vystavených předmětů. Autor záměrně pominul výrobky specializovaných řemesel, jako je kovářství, hrnčířství nebo tkalcovství, které bývají nejčastějšími exponáty výstav o lidové výrobě, a soustředil se na předměty, které si z nejdostupnějších přírodních materiálů a na základě po generace získávaných zkušeností dovedli vyrobit rolníci a chalupníci pro potřeby svého bydlení a hospodaření. Je jenom přirozené, že tyto výrobky často vyráběli i pro trh, aby získali potřebný hotový peníz. Expozice ukazuje, že těchto výrobků nebylo málo – od zařizovacích předmětů pro bydlení, pro uchovávání potravin a surovin až po různé druhy zemědělského nářadí.

Tradiční rukodělná práce nemohla konkurovat průmyslové výrobě. Postupně zanikala a s ní i generacemi nastřádané poznatky a dovednosti, které se dnešní společnost snaží uchovat jako část svého kulturního dědictví. Expozici *Dřevo, proutí, sláma v tradiční rukodělné výrobě* dokládá zlínské muzeum svou účast na uskutečňování konceptu účinnější péče o tradiční lidovou kulturu, která vychází z premisy, že kulturní dědictví je základem kulturní identity a že využívání principů tradiční lidové výroby nebo

různých folklorních prvků může přispívat k rozvoji regionálních i širších kulturních aktivit, či dokonce k revitalizaci některých výrob, obyčejů a rituálů, které se stávají žádanou součástí i dnešní postmoderní společnosti. Expozice představuje jakési okno do minulosti a zároveň upozorňuje, že je třeba dokumentovat poznatky o přírodních materiálech, o technologických principech jejich zpracovávání a uchovávat tradiční dovednosti, bez nichž by byly bezmocné snahy zachovat hmotné doklady naší historické paměti budoucím generacím.

Josef Jančář

MIROSLAV VANĚK A KOL.: ORÁLNÍ HISTORIE. METODICKÉ A „TECHNICKÉ“ POSTUPY. Olomouc: Filozofická fakulta UP 2003, 78 stran.

Knižka Miroslava Vaňka a jeho kolegů (Jana Svobodová, Pavel Urbášek) je praktická příručka určená zájemcům o jednu z kvalitativních metod výzkumu, a to nejen z řad historiků. V krátkém náčrtu nejdříve autoři knihy představují metodu oral history, její „předchůdce“, dějiny, základní znaky a pak také její využití ve výzkumech českých historiků. Na tuto kapitolu navazuje představení pojmů interview a životní příběh (životopisné vyprávění), se kterými historici pracují, jež je doplněno poznámkami o jejich struktuře a vyhodnocování.

Hlavní část knihy je však věnována praktickým záležitostem, se kterými se může setkat badatel (nejen historik), pokud se rozhodne jít do „terénu“. Autoři postupují „chronologicky“, tzn. začínají fází přípravy rozhovoru, kde se věnují kritériím výběru narátorů, jejich kontaktování a problémům, které mohou vzniknout hned na začátku výzkumu především ve spojitosti s neochotou narátora vyprávět. Dále popisují důležitost volby místa setkání, faktory ovlivňující vztah tazatel – narátor z hlediska jejich věku a pohlaví,

zabývají se v neposlední řadě také úskalími, které mohou vzniknout při použití nahrávací techniky. Kniha obsahuje i několik rad, na co dávat pozor při vedení rozhovoru – ať už se jedná o kladení otázek, přerušování narátora, nebo rozdíly ve vedení prvního a druhého interview. Autoři navrhují, jak by mohl vypadat protokol (záznam o rozhovoru), příprava na druhý rozhovor a konečně i přepis nahrávky.

Praktická doporučení pak doplňuje krátká kapitola o analýze a interpretaci rozhovorů a kapitola o pramenech získaných pomocí oral history a jejich vztahu k písemným pramenům soudobých dějin, archiváliím, a to vše na základě v dané době platného archivního zákona (ten byl však již k 1. lednu 2005 novelizován).

Kniha je doplněna přílohami, které jsou podle našeho názoru pro čtenáře velmi přínosné. Kvalitativní výzkum vedený metodou oral history má totiž nejen etické, ale i právní konsekvence. Proto bychom rádi upozornili především na druhou přílohu, kterou je přetištěná smlouva uzavíraná mezi Centrem orální historie (COH) a narátory, jež může sloužit jako vzor pro další podobné projekty. Další přílohy tvoří odpověď Úřadu pro ochranu osobních údajů na dotaz řešitelů grantu Politické elity a disent v období tzv. normalizace ohledně zpracovávání osobních a citlivých údajů a právní rozbor Zákona o ochraně osobních údajů vytvořený pro COH ÚSD AV ČR. Přílohy nejsou samoúčelné, nutným „právním minimem“ musí být v současné době vybaven každý, kdo se zajímá o kvalitativní výzkum.

Některá z praktických doporučení, která jsou v knize uvedena, mohou připadat etnologům, kteří považují terénní výzkum a práci s informátory za stěžejní metodu své práce, zbytečná. Intuitivně také řadu z nich používají, aniž by potřebovali podobnou příručku. Je však nutné říci, že tento návod (vedle praktické využitelnosti pro badatele-záčátečníky) vede k zamyšlení nad jinou skutečností – nad (sebe)reflexivitou řady nejen historických, ale i etnologických výzkumů, která podle našeho názoru do obvyklé výbavy bada-

telů v terénu a do hodnocení jejich výzkumů už až tak nepatří. Je pravda, že rady jsou v příručce šité na míru výzkumu disentu a komunistických elit prováděnému historiky z COH (např. mezi narátory se počítá se známými osobnostmi, a tak jedno z doporučení je předem se obeznámit s jejich činností a veřejným působením), je tedy velmi pravděpodobné, že v jiných výzkumech se badatelé mohou setkat s jinými problémy. Jistě nejsou zahrnuty všechny situace, do kterých se může badatel během výzkumu dostat. To je však pochopitelné a dáno skutečností, že při kvalitativních výzkumech máme co do činění s interakcemi živých osob, které nelze nikdy přesně „naplánovat“. Je ale dobré si být vědom alespoň některých základních věcí.

Proč se domníváme, že je knížka M. Vaňka a jeho kolegů důležitá i pro etnologu (i když autoři jsou historici), je nasnadě – etnologové sami nemají doposud žádnou podobnou praktickou příručku, návod, jak provádět výzkum pomocí kvalitativních metod, resp. pomocí dvou z nich, pomocí oral history a interview. A tak než k počínu zohledňujícímu všechna specifika našeho oboru dojde, proč se nepoučít doma v Čechách u vědců jiných oborů, především u sociologů a nyní i u historiků, nebo v zahraničí – nejbliže např. u slovenských kolegů-etnologů.

Jana Nosková

MIKULÁŠ MUŠINKA: HLASY PREDKOV. ZVUKOVÉ ZÁZNAMY FOLKLORU ZAKARPATSKA Z ARCHÍVU IVANA PAŇKEVYČA (1929, 1935). Prešov: Centrum antropologických výskumov a Občianske združenie DIVA, 2002, 256 stran, obrazové přílohy, CD.

Pod poetickým názvem dvojjazyčné knihy akademika Mikuláše Mušinky *Hlasy predkov / Holosy predkiv* se skrývá dílo neobyčejného významu pro etnomuzikologu i slovanské filology. Důležitou

součástí publikace je totiž přiložené CD obsahující historické nahrávky zakarpatského folkloru a nářečí. Zvukové záznamy byly pořízeny v letech 1929 a 1935 a jde o vůbec nejstarší zachované nahrávky rusínského folkloru.

Tento vydavatelský počin prešovských kolegů je významem srovnatelný s publikací fonografických záznamů Leoše Janáčka, Františky Kyselkové a Hynka Bíma *Nejstarší zvukové záznamy moravského a slovenského lidového zpěvu* (Brno, Gnosis 1998). Mušinkova publikace ovšem kromě zpěvu nabízí též nahrávky instrumentální lidové hudby (sólově zde slyšíme takové nástroje jako např. pistalka, flujara, drimba, trembita i souhru instrumentálního souboru) a také mluvenou prózu (pohádky, legendy, pověsti atd.), která je cenná zejména z hlediska dialektologického. Výhodou přiloženého CD je, že obsahuje nahrávky v kapacitně úsporném formátu MP3, takže posluchačům nabízí celkem 133 stop v úhrnné délce bezmála 2 hodin a 40 minut. Vybraných 28 stop je v běžném formátu, takže je lze poslouchat i z obyčejných CD přehrávačů.

Za vznikem těchto meziválečných nahrávek stojí dnes pozapomenutá postava jazykovědce a folkloristy Ivana Paňkevyče (1887-1958), profesora užhorodského gymnázia a později docenta Univerzity Karlovy, na níž vedl oddělení ukrajinistiky (zde byl mimo jiné jeho žákem i editor recenzované knihy M. Mušinka). V roce 1928 si Fonografický archiv při UK v Praze předsevzal, že zvukově zachytí folklor a nářečí všech slovanských národů žijících na území tehdejšího Československa. Výběrem informátorů z Podkarpatské Rusi byl pověřen Paňkevyč, který měl již z doby první světové války zkušenosti s nahráváním ukrajinských dialektů na fonograf. Snažil se, aby v projektu byla zastoupena všechna ukrajinská nářečí Zakarpátí, nevybíral tedy jen na území dnešní zakarpatské oblasti Ukrajiny (okresy Rachiv, Mižhirja, Iršava, Mukačevo, Užhorod), ale též mezi Rusíny žijícími na východním Slovensku (okresy Snina,

Medzilaborce, Bardejov a Stará Lubovňa). Na podzim roku 1929 pozval informátory na nahrávání do Prahy. Rusínští vesničané kromě písní natáčeli i mluvené slovo. Nahrávky vyšly na deskách francouzské firmy Pathé, avšak byly využívány pouze pro vědecké účely.

Nahrávky z roku 1935 mají zcela jiný původ. Byly vyrobeny Československým rozhlasem pro Košické oblastní studio. Firma Radiojournal vyslala tehdy do Užhorodu mobilní nahrávací studio a pověřila opět Paňkevyče výběrem zpěváků a instrumentalistů. Tyto záznamy čas od času zněly v éteru z košického studia.

Záměr M. Mušinky zveřejnit tyto pozoruhodné nahrávky je starý již několik desítek let. V době normalizace však bylo Paňkevyčovo jméno v nemilosti a konečně i Mušinka měl zákaz publikační činnosti. Po roce 1989 byl zase překážkou nedostatek finančních prostředků; ten se podařilo překonat až nyní, zásluhou Karpatské nadace a Nadace pro podporu občanských aktivit.

Mušinkova obsáhlá úvodní studie nás seznamuje se základními Paňkevyčovými životopisnými údaji a s jeho veškerými zkušenostmi s nahráváním nářečí a hudebního folkloru. Podrobně jsou tu popsány především okolnosti vzniku přiložených nahrávek. Studie (stejně jako celá textová část knihy) má formu paralelního dvojjazyčného textu ve slovenštině a v ukrajinštině. Nutno říci, že oba texty nejsou na mnoha místech obsahově identické. Těžiště knihy tkví v samotných prepisech zakarpatských písní a prózy. Nacházíme zde 98 písní rozdělených podle žánrů (koledy, dožínkové, svatební, pastýřské, pijácké ad.), 14 záznamů mluvené prózy a 21 nahrávek instrumentální hudby. U každé položky je uvedena lokalita, rok nahrávky, jméno interpreta a pokud je to známo, i jeho věk. Délka jednotlivých zvukových záznamů je závislá na kapacitě nahrávací matrice a pohybuje se u písní kolem jedné minuty, u prózy do tří minut. Přepis písní do not je dílem dnes již nežijícího Juraje Kostúka. Osobní zkušenost autora této recenze praví,

že notovat slyšený ukrajinský folklor je obtížná práce, u níž neexistuje objektivní výsledek. U lidových písní (zejména u těch, které se zpívají sólově bez doprovodu) nacházíme totiž výrazné odchylky od pravidelného metra a ostatně ani naše běžně užívaná chromatická notace není s to zachytit všechny intervalové nuance, které se mnohdy pohybují spíše v řádech mikrintervalů. Nicméně Kostůk se s tímto úkolem vyrovnal velmi dobře. Hudba je tu sice vtěsnána do uměle vytvořených taktů, rytmicko-metrická volnost písní je však do určité míry vyjádřena střídáním metra i fermatami. Součástí přepisu jsou výstižná italská tempová a interpretační označení i přibližná metronomická vyjádření tempa písní. Pečlivě jsou zachyceny i takové interpretační odstíny jako přírazy a náznaky glisanda. Většina písní nahrávky, které jsou zpívány zároveň více interprety, je jednohlasá, avšak na několika místech slyšíme náznaky harmonického vícehlasu. Tyto vícehlasé prvky v přepisu bohužel zaznamenány nejsou; vícehlas nacházíme jen u dvou vysloveně dvouhlasých interpretací písní (č. 70 a 98). Noty jsou scanovány z rukopisu; ten je sice úhledný, avšak v době výkonných notačních programů působí toto řešení jako anachronismus.

Transkripci písňových textů a prózy uskutečnil M. Mušinka. Texty jsou opět čtenářům předloženy paralelně latinkou a cyrilicí. Z důvodů lepší čitelnosti použil Mušinka nikoliv odbornou, ale tzv. zjednodušenou fonetickou transkripci. Některé texty písní jsou doplněny variantami, a to většinou z folkloristických sbírek I. Paňkevčy; to čtenáři účinně pomáhá zaostřit si obraz zakarpatské lidové písně. Obřadní písně jarního cyklu jsou vybaveny popisem chorovodných her a prozaické texty na nahrávce zkrácené zase stručným obsahem jejich dalšího děje. Bohužel, ne vždy jsou texty přepsány přesně, takže ve zvukovém záznamu je ojediněle slyšet jiný text než v zápisu. Pořadí písní číslo 24 a 25 je z nedbalosti v knize oproti nahrávce přehozeno. Vhodným doplňkem knihy *Hlasy predkov*, zajišťujícím lepší porozu-

mění folklorním textům, je slovník nářečných slov, tedy těch lexikálních jednotek, které se nevyskytují ve spisovném ukrajinském ani ve slovenském jazyce.

Význam autentických nahrávek folkloru je zřejmý. Nabízí badatelům i milovníkům lidových písní folklor v nejčistší podobě prostřednictvím jeho původních nositelů. Takové nahrávky dokládají dobový repertoár v určité lokalitě a jeho variabilitu i způsob interpretace, slovní zásobu a její výslovnost. Přínos vydavatelského počínu Mikuláše Mušinky tedy můžeme vidět ve dvou rovinách. Publikace totiž může posloužit badatelům z oblasti filologie i muzikologie jako jedinečný pramen. To ovšem zdaleka její význam neohraničuje – více než dvě a půl hodiny zvukových záznamů ve slušné kvalitě a jejich přepis nadšeně přivítají i laičtí příznivci rusínské lidové tvořivosti a milovníci nekomerčních podob hudebního folkloru.

Petr Kalina

JANA POSPÍŠILOVÁ (ed.): RAJČE NA ÚTĚKU. KAPITOLY O KULTUŘE A FOLKLORU DNEŠNÍCH DĚTÍ A MLÁDEŽE S UKÁZKAMI. Brno: Doplněk 2003, 287 stran.

Tradice bádání nad dětským folklorem sahá v českých zemích hluboko do 19. století. K jeho sběru a studiu v dnešním Etnologickém ústavu AV ČR v Brně dali už v prvních letech existence pracoviště podnět K. Vetterl a O. Sirovátka a ze starší generace zdejších folkloristů se mu věnovaly také Z. Jelínková, O. Hrabalová a M. Šrámková. Výsledky výzkumu v nově osídlených oblastech jihomoravského pohraničí byly publikovány mimo jiné ve sborníku *Dítě a tradice lidové kultury* nebo ve shrnujícím příspěvku v Národopisných aktualitách (obojí 1980). Titul *Rajče na útěku*, odpověď na hádanku (Co to je? Je to červené a je to za rohem), symbolizuje svět dětí a mládeže, o němž se dá říci, že i on se rozprostírá „někde za rohem, v prostoru skrytém a utajovaném před dospělými“.

J. Pospíšilová charakterizuje výskyt slovesných žánrů mezi dětmi: vtipů, pověstí, memorátů, pohádek a strašidelných příběhů. Z repertoáru vymizela demonologická pověst a zvířecí pohádka ve prospěch vtipů. M. Toncrová sleduje pasivní (poslech) a aktivní (znalost písní a zpěv mimo školní výuku) vztah k hudbě. Mládež jednoznačně tíhne k té populární, i když např. na Valašsku či Slovácku její vkus silněji ovlivňuje lidová kultura. V. Frolcová dokumentuje postoje ke slavení velikonoce: městské děti je prožívají málo nebo vůbec, zatímco ve venkovském prostředí často velmi intenzivně. Adolescenti často kritizují zbytečnou přemíru jídla a děvčata také podávání dalších svátků: mikulášských občůzek, vánoc, narozenin, svátku matek, dne dětí a sv. Valentýna, přičemž mladí při těchto příležitostech nejvíce oceňují vzájemný kontakt v rodině. J. Kosíková se věnuje oblékání skupin mládeže, která se svým oděvem nejvýrazněji odlišuje od ostatních: metalistů, skateboardistů, punkerů a skinheadů. Každé z těchto seškupení se vyznačuje vlastní subkulturou s osobitými životními postoji, které jsou někdy společensky velmi nebezpečné. K. Altman postihuje specifické atributy

trampingu jako způsobu sdružování dospívajících (nejčastěji 15 – 25 let). Ve jménech osad, jejich uspořádání a vedení, v přezdívkách a jiných jazykových zvláštnotech, oděvu a písniích se prolínají české motivy s představami o tzv. Divokém západě.

Na anotované publikaci, výsledku grantového úkolu z let 1996-98, můžeme ocenit dva aspekty, a to jak vysokou odbornou erudicí, tak snahu přiblížit každodenní svět nejmladší generace. Tuto skutečnost ještě umocňují přílohy k jednotlivým kapitolám (škoda, že u jedné z nich chybí). Autoři doufají, že jimi shromážděné poznatky poslouží i dalším vědním oborům, ze kterých také oni sami čerпали. Zvláštní uznání patří příspěvku o odívání vyznavačů tzv. alternativní kultury – navázat kontakty s některými z nich je velmi složité, informace o dalších lze získat pouze zprostředkovaně. Výzkum vyžadoval značnou dávku odvahy. Fakt, že jednotlivé studie vycházejí z důkladného šetření mezi dětmi a mládeží, je zárukou toho, že kniha odráží skutečný stav jejich prožívání sledovaných jevů.

Andrea Zobačová

JIRÍ KRÁČMAR: TAK U NÁS BÝVÁVALO. Olomouc: Danal 2004, 143 stran, 18 kreseb.

V předvánoční době loňského roku vyšla publikace, která svým obsahem potěšila zájemce o lidovou kulturu střední Moravy, především o výročních zvycích a životě rodiny. Autor díla je čtenáři představen na zadní straně obálky a ze stručné charakteristiky je zřejmé, že vystudovaný právník měl vždy velmi blízko k životu a dění na vesnici a svůj zájem věnoval tradiční kultuře. Jako neškolený etnograf požádal pisatele těchto řádků o lektorování rukopisu a jeho připomínky akceptoval, a nebo – jak sám napsal v dopise – nebyl „poslušný“. V každém

případě musíme knížku přivítat, protože od dob příprav na Národopisnou výstavu československou v Praze v roce 1895, kdy vycházely různé doprovodné tisky k regionálním výstavám, např. *Náš lid jak se jeví ve svých zvycích, obyčejích, písniích atd. z kraje litovelského a severní Moravy* (Olomouc 1893), ale především dílo Jana Vyhliďala *Rok na Hané* (Olomouc 1906), nevyšlo rozsáhlejší a ucelené dílo s uvedenou tematikou.

Text knihy je členěný do třinácti základních kapitol. Jejich uspořádání však postrádá systém. Do výkladu výročních zvyků jsou neústrojně vloženy popisy řemesel a jiné činnosti, event. informace o přelomových okamžicích v životě člověka (narození, svatba, smrt), a tak je cyklus zbytečně rozdělen do dvou částí (s. 5-59, 109-134). I když je zařité uvádět kalendářní zvyky od doby ukončení polních prací, což se ve středoevropských podmínkách soustředilo ke dni sv. Martina (11. 11.), autor zahajuje svůj výklad masopustem. I v těchto kapitolách však prezentuje materiál, který podle něj komunikuje se zpracováváním období, například v jarní části povídáním o vodnicích a hastrmanech a v kapitole Léto představuje divoženky, polednice, klekánice. Zde by se ovšem přímo nabízelo souvislé zpracování o nadpřirozených bytostech v místní lidové tradici.

Základní osnovu pro výklad v průběhu ročních období tvoří křesťanské svátky se základními údaji o životě toho kterého světce, jeho mučednické smrti, atributy i promítnutí jeho působení jako patrona v životě a práci lidu. Někde jsou uvedeny podrobnosti o příslušné části římskokatolického ritu. J. Kráčmar zřetelně specifikuje dominantní vazbu křesťanství na vesnickou pospolitost v celém spektru života.

Vedle uváděných systémových nedostatků musím namátkou upozornit na některé drobnější chyby. Pokud se odhodláme citovat, musíme přesně, tj. František Sušil vydal sbírku *Moravských národních písní s nápěvy do textu vřaděnými* (s. 8). Poukazuji na ledabylé

a v mnoha případech nadbytečné používání uvozovek, a to nejen k platným pravidlům pravopisu českého jazyka, ale vůbec. Například na s. 10 je uveden třikrát pojem zálom, z toho jednou v uvozkách. Na s. 14 se opakuje obsah sdělení o masopustě v Žerotíně. Odmítám novotvar mrskutníci (s. 36), velikonoční pomlázkovou obchůzku konali koledníci. Seznam pramenů a literatury by měl být uveden jako výběr, protože neobsahuje některé základní tituly, např. vzpomínané dílo J. Vyhliďala.

Při prohlídce ilustrací si maně vybavuji kresby Marie Gardavské, Oldřicha Lasáka, Františka Hoplíčka, abych zůstal na regionální úrovni. Figury na uveřejněných obrázcích jsou jemně napsáno nevydařené, kresby světských staveb nejsou selskými grunty z rovin střední Moravy, aniž bych chtěl vyvolávat reminiscenci na žudr či arkádové náspí.

Závěrem konstatuji, že J. Kráčmar soustředil a zpracoval kvalitní materiál, přinesl záznamy řady jevů doposud v regionu nepopsaných. Mezi zásadní přínosy díla náleží popis života dětí, jejich hry během roku apod. nebo informace o renesanci některých obyčejů v konkrétních lokalitách. Zodpovědně zpracoval kronikářské záznamy, vzpomínky pamětníků i vlastní. Světlo světa spatřila kniha, která bude nejen zdrojem poznatků pro obec odborníků, ale věřím, že najde své pozorné čtenáře z řad veřejnosti a bude vyhledávaná pro zprostředkovaný obraz vesnice střední Moravy v první polovině 20. století, v době před kolektivizací, ale také bez televize a počítačů.

Miloš Melzer

JANIČEK JERONÝM: CYRIL HÖSCHL – KDE BYDLÍ LIDSKÉ DUŠE. Praha: Portál 2004, 176 stran.

Prof. MUDr. Cyril Höschl, DrSc. (*1949), ředitel Psychiatrického centra Praha, přednosta Psychiatrické kliniky,

člen českých i světových vědeckých lékařských společností, redakčních rad vědeckých časopisů a autor učebnic a vědeckých studií z oboru psychiatrie, patří také k nejvýznamnějším popularizátorům vědy. V knize rozhovorů *Kde bydlí lidské duše* projevuje schopnost vysvětlit složité věci srozumitelným jazykem. Zásahu na tom má také zkušený novinář Jeroným Janiček, který promyšleným sledem otázek nutí svého respondenta vysvětlovat nejenom podstatu vědeckého bádání v psychiatrii, ale i zásady formování badatelské osobnosti.

Höschlový formulace, vysvětlující hlavní výsledky badatelské i léčebné práce v oboru psychiatrie a psychoterapeutiky, vycházejí z jeho přesvědčení, že poznání v psychiatrii „je jako cesta po povrchu obrovské planety. Stále přicházíte do nových a nových krajín ... bloudíte dál a dál nekonečnou krajinou, která je stále nová a zajímavá ... Cestou získáváte nové zkušenosti“. Vysvětluje, že „duševní onemocnění jsou skutečně onemocněním mozku, i když mají svoji interpersonální psychologickou dimenzi“, a že díky stále intenzivnějším vědeckému bádání je zřejmé, že „mozek navzdory sebevětší složitosti je přece jen orgán jako srdce nebo ledviny“.

Největší význam této knihy, určené „všem trpícím bolestmi duše a jejich blízkým, těm kteří odmítají vidět svět černobíle a ploše“ je v tom, že seznamuje čtenáře nejen s historií tohoto oboru lékařské péče, ale i se soudobým směřováním moderní psychiatrie. Snaží se smazat přežívající negativní stigmata, provázející psychiatrii od jejích počátků, a ukázat, že tento lékařský obor pomáhá odstraňovat mnohá společenská tabu, ale především diagnostikovat a léčit velká lidská trápení. Hutný text odpovědí profesora Höschla na složité otázky duševního života jedince není určen jen laikům, ale také lékařům, sestřám a ošetřovatelům – nejenom v psychiatrii. Přispívá také k odlišení psychiatrie od psychologie a k chápání onemocnění mozku a fungování člověka ve společnosti. Kni-

ha může být podnětem k reinterpretaci mnohých projevů lidové kultury duchovní a sociální, popisovaných etnology. O některých se Cyril Höschl také zmiňuje.

Josef Jančář

SUŠILOVSKÝ ROK 2004 NA MORAVĚ

Rok 2004 byl zván Rokem české hudby a přinesl oslavy jubileí českých skladatelů světového významu. A tak by se mohlo zdát, že František Sušil, jehož sběratelské dílo se pro mnohé z nich stalo inspirací, zůstal jaksi opomenut. Ale nenechme se mýlit, důstojný hold byl vzdán i dvoustému výročí narození tohoto katolického kněze.

Město Rousínov si fakt, že se 14. června 1804 František Sušil narodil právě zde, připomnělo různými způsoby. Oslavy probíhaly od dubna do října, ale nejvíce akcí se odehrálo v červnu. Za všechny jmenujme konferenci odborníků z vědeckých pracovišť a institucí „František Sušil (1804-1868). Odkaz a inspirace“ (viz zpráva v NR 2004/4, s. 232), *Oslavy narození moravské osobnosti* (12. 6.) nebo *Seminář Moravské vlastivědné a muzejní společnosti amatérských i odborných pracovníků zaměřený na výročí narození Františka Sušila*. V budově staré radnice pak byla od 6. 6. k zhlédnutí výstava *František Sušil – dvousté výročí narození moravské osobnosti* (autor Roman Doušek, Muzeum Vyškov).

Zmíněného jubilea se nemohl nedotknout také program strážnického folklorního festivalu. Pořad Hudba na zámku tentokrát nesl podtitul *Perly dávnověkosti – k 200. výročí narození Františka Sušila*. Průvodní slovo autora tohoto počínu Zdeňka Mišurce krátce seznámilo diváky se Sušilovým životem a dílem, písně z jeho sbírky zazněly v podání cimbálové muziky Danaj a souboru Valašský vojvoda z Kozlovic. Za mimořádně působivý pořad byl jeho autor oceněn titulem Laureát MFF Strážnice 2004.

Český rozhlas věnoval velkému obrození pořad s názvem *Moravské lidové písně ze Sušilovy sbírky se po dvou stoletích staly evergreenem* (28. 9.) autorky Mileny Štráfeldové. I tady byl věnován prostor Sušilovu životopisu a monumentálnosti jeho práce na poli sběratelském. Zakončení se neslo ve folkovém duchu – spojením Moravských národních písní a Jaroslava Hutky, který se jimi nechal inspirovat.

Televizní pořad *Folklorika* (7. 11.) přinesl vyznání aktivních hudebníků a samozřejmě i ukázky jejich způsobu uchopení lidové písně. Scénář se dotkl Sušilovy osobnosti, života i historického kontextu vzniku jeho díla, vynecháno nebylo ani jeho rodiště a působiště.

Spolu s Etnografickým ústavem Moravského zemského muzea Brno a Konventem minoritů se město Rousínov podílelo také na pořadu „Skladatelé neznámi“. *Pocta Františku Sušilovi (1804-1868)*. Ten 19. 11. připomněl Sušilovo brněnské působiště. Duchovní písně, které zapsal, rozezněly kapitulní síň konventu minoritů, koncert světských písní a beseda u cimbálu následovaly v Paláci šlechtičen.

Tečkou za Sušilovským rokem je Jiřím Plockem editované a vydané *Sušilovské zrcadlo*. Za označením sborník příspěvků se skrývá řada přitažlivých textů na téma Sušilova sbírka a já. O tom, jak rozmanité tyto texty jsou, svědčí již seznam přispěvatelů různých povah a zaměření, od vysokoškolských profesorů po aktivní folkové hudebníky.

Z naší, i když možná neúplné rekapitulace vyplývá, že v loňském roce věnovalo mnoho lidí svůj čas tomu, aby připomnělo Sušila a jeho dílo. A pokud se každý z těchto počínů stal pro někoho důvodem, aby sáhl do knihovny a jeho sbírku otevřel, pak to nebyla práce marná. Největší poctou Františku Sušilovi je totiž hlavně to, že jeho sbírka nezanikla a je otvírána znovu a znovu...

Lenka Lubalová

NÁRODOPISNÁ REVUE 2/2005

(Volkskundliche Revue 2/2005)

Herausgegeben vom Nationalinstitut für Volkskultur

696 62 Strážnice, Tschechische Republik

tel. 00420- 518 306 611, fax 00420-518 306 615

E-mail: info@nulk.cz

Das Heft 2/2005 der Zeitschrift *Národopisná revue* (Volkskundliche Revue) behandelt allerlei Sozialgruppen. Igor Nosál befaßt sich in seiner Studie mit der Problematik der Kindheit (Diskurse über die Kindheit in der postsozialistischen Zeit), Ľubica Herzánová widmet sich dem Alter und dem Altern und sucht die Grenze für deren Bestimmung aus den verschiedensten Blickwinkeln sowie anhand biographischer Aussagen der Bewohner von Wien und Bratislava („Fremdes Land mit unbekannter Sprache...“. Mögliche Grenzen des Alters). Andrea Šalingová richtet ihr Augenmerk auf gewerbetreibende Frauen auf dem slowakischen Lande („Einfach, klein, unschädlich“. Familienspezifika der Gewerbetätigkeit in ländlicher Lokalität), Jana Poláková und Helena Danielová bringen Informationen über eine Genderforschung unter den Roma-Frauen, die im Museum der Kultur der Roma in Brno durchgeführt wird (Die Wurzeln – auf die Roma-Frauen gerichtete Genderforschung).

„Fotografische Momente“ befassen sich ebenfalls mit der Problematik des Alters in der Gesellschaft und mit ihrer visuellen Erfassung. Die Rubrik „Tradition im Wandel“ widmet sich dem Besenbinderhandwerk in der mährischen Walachei und dessen Widerspiegelung in den Bezeichnungen und Benennungen (Daniel Drápala), sowie auch der Tätigkeit des Sammlers und Musikers Vladimír Baier in der Volksmusiktradition des Chodenlandes (Jaroslav Fiala). Die „Gesellschaftschronik“ erinnert an den Geburtstag des Volksliedsängers Václav Harnoš (geb. 1930) und veröffentlicht Nachrufe über den Volksmusikanten Emil Miškeřík (1916-2004), den Folkloristen und Musiker Jaroslav Jurášek (1925-2005) sowie den Volkskundler und Museologen Ludvík Kunz (1914-2005). Neben regelmäßigen Berichten über Konferenzen, Ausstellungen sowie Besprechungen neuer Bücher wird in dieser Rubrik über das TV-Magazin *Folklorika* diskutiert, das sich der zeitgenössischen Volkskultur widmet.

Schlüsselworte:

Sozialgruppen, Familiengruppen, Gender, Kindheit, Alter, Frauen, gewerbetreibende Frauen, Roma, biographische Aussagen

NÁRODOPISNÁ REVUE 2/2005

(Journal of Ethnography 2/2005)

Published by the National Institute of Folk Culture

696 62 Strážnice, Czech Republic

tel. 00420-518 306 611, fax 00420-518 306 615

E-mail: info@nulk.cz

Journal of Ethnography 2/2005 is focused on social groups. In his study, Igor Nosál deals with issues of childhood (“Discourses on Childhood in the Age of Postsocialism”); Ľubica Herzánová is interested in old age and growing old. What are the possible borders of old age? She has looked for the answer from several points of view, and also interviewed some inhabitants of Bratislava and Vienna (“The Trouble is that Old Age is not Interesting until One Gets there; a Foreign Country with Unknown Language”). Andrea Šalingová focuses on women-entrepreneurs in the Slovak countryside (“Tiny, Little, Harmless; Special Family Characteristics of being in Business in a Rural Location”). Jana Poláková and Helena Danielová inform about their gender research of Romany women, a project which is run by the Museum of Romany Culture in Brno (“The Roots; Gender Research of Romany Women”).

The picture supplement carries photo documents on old age and growing old, and questions the possibilities of such visual images. The Transferring Tradition column focuses on the production of birch-rods in the Moravian Wallachia, and follows its reflections in titles and names (written by Daniel Drápala); it also focuses on the activities of collector and musician Vladimír Baier within folk music tradition in the region of Chodsko (written by Jaroslav Fiala). Social Chronicle notes the birthday of folk singer Václav Harnoš (b. 1930), and carries obituary notices: for folk musician Emil Miškeřík (1916-2004), folklorist and musician Jaroslav Jurášek (1925-2005), and ethnologist Ludvík Kunz (1914-2005). Apart from the regular conference and exhibition reports and book reviews, the discussion column focuses on the new form of *Folklorika*, the TV review on folk culture.

Key words:

Social groups, family groups, gender, childhood, old age, women, female entrepreneurs, Roma people, biographical narrations

**NU
LK**